

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Marrie Bekker, Joke Hermes, Joke J. Hermesen, Alkeline van Lenning,
Janneke Plantenga, Evelien Tonkens, Odile Verhaar, Ingrid Visser, Monique Volman,
Hélène Vossen

Redactieraad

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Titia Bos, Freda Dröes, Angela Grooten,
Sylvia Lammers, Els Maeckelberghe, Ilja Mottier, Nelly Oudshoorn, Riet Paasman,
Sawitri Saharso, Agnes Verbiest, Marion den Uyl, Mieke Verloo, Marianne van de
Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud – getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00; fax 235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 72,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 17,50.

Congres 10 jaar Tijdschrift voor Vrouwenstudies

Het gedeelde verschil

Vrijdag 20 september 1991
Bimhuis, Oudeschans 73/77 te Amsterdam

Terwijl Vrouwenstudies zich in de jaren tachtig kenmerkte door heftige debatten, lijkt er in de jaren negentig aanzienlijk meer consensus te bestaan over het sekseverschil en het onderzoek ernaar. Opposities als wetenschap/politiek en theorie/empirie zijn achterhaald, en het sekseverschil wordt al lang niet meer gezien als het enige, allesbepalende en verklarende verschil. Sekse is wel degelijk een belangrijk ordeningsprincipe, maar de werking ervan is afhankelijk van tijd en plaats en van de wijze waarop het sekseverschil andere verschillen, zoals klasse, etniciteit, seksuele voorkeur en leeftijd, doorkruist. Dit maakt Vrouwenstudies niet minder belangrijk, maar wel ingewikkelder. Die complexiteit wordt veelal te lijf gegaan met case-studies naar veranderende betekenissen van vrouwelijkheid en naar de manier waarop machtsongelijkheid tussen de seksen in specifieke situaties tot stand komt.

Het TvV signaleert een drietal actuele vragen voor Vrouwenstudies:

1. Welke plaats moeten we in onderzoek toekennen aan mannen en mannelijkheid? Wat zijn de oorzaken en de implicaties van de tendens om Vrouwenstudies te herdopen tot 'genderstudies'?

Immers: de verwachting dat mannen zich in grote getale met mannenstudies zouden gaan bezighouden is niet uitgekomen. Tegelijkertijd zien we een tendens om 'mannen' in onderzoek en beleid een plaats te geven, alsof er sprake zou zijn van symmetrie tussen de seksen.

2. Wat zijn de voor- en nadelen van de steeds verdergaande historisering en contextualisering van vrouwenstudiesonderzoek?

Al is een algemene theorie van vrouwelijkheid niet mogelijk, een vergelijking van verschillende manieren waarop sekse-ongelijkheid tot stand komt, levert misschien wel nieuwe algemenere vragen of conclusies op.

3. Leidt Vrouwenstudies onvermijdelijk tot een reproductie van betekenissen van vrouwelijkheid of kunnen we daaraan ontsnappen? Vrouwenstudies lijkt enerzijds steeds weer te moeten concluderen dat vrouwen op hun vrouw-zijn worden aangesproken en dat stereotypen worden bevestigd, en anderzijds juist

zelf te attenderen op sekseverschil, bijvoorbeeld wanneer er over ‘mensen’ wordt gesproken.

Op dit congres worden deze vragen van verschillende kanten belicht in twee Nederlandse en twee Engelstalige lezingen en een forum-debat.

Programma

- 10.00 u. Welkomstwoord en opening door de dagvoorzitters: Joke J. Hermesen en Alkeline van Lenning
- 10.15 u. Presentatie van de bundel *Sharing the Difference*
- 10.30 u. Korte opening van de ochtend en welkom aan de sprekers door Rosi Braidotti
- 10.45 u. Lezing Lynn Segal
- 11.30 u. Koffiepauze
- 12.00 u. Lezing Denise Riley
- 12.45 u. Lunchpauze
- 13.45 u. Aanbieding van het register van publikaties in TvV aan de oprichters van het tijdschrift
- 14.00 u. Lezing Mieke Aerts
- 14.45 u. Theepauze
- 15.15 u. Lezing Marjan Schwegman
- 16.00 u. Forum: Mieke Aerts, Margret Brüggmann, Saskia Grotenhuis, Ulla Jansz, Maaïke Meijer, Dorien Pessers (onder voorbehoud), Marjan Schwegman. Voorzitter: Evelien Tonkens
- 17.00 u. Borrel

Inschrijving door overmaking van f 10,- op giro 49.63.888 t.n.v. Tijdschrift voor Vrouwenstudies, Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen (inschrijving op de dag van het congres f 15,-).

Nadere informatie: Marrie Bekker (tel. 013-662366) of Alkeline van Lenning (tel. 013-662684/662544).

Inhoud

293	Redactioneel
	<i>Bijdragen voor het congres</i>
294	Wandelen op de rand van een scheermes. Een interview met mijzelf <i>Margret Brüggmann</i>
300	Over waakzaamheid en grensoverschrijdingen <i>Saskia Grotenhuis</i>
306	Vrouwenstudies in het fin de siècle <i>Jeanne de Bruijn</i>
311	Vrouwenstudies tussen 'feminisme' en 'vrouwen' <i>Ien Ang</i>
316	Het gedeelde verschil. Vrouwenstudies in de jaren negentig <i>Evelien Tonkens</i>
	<i>Thema: Voortplanting, wetenschap en sekse</i> (redactie: Janneke Plantenga, Evelien Tonkens en Ineke van Wingerden)
326	Voortplanting, wetenschap en sekse. Inleiding op het themanummer <i>Janneke Plantenga, Evelien Tonkens en Ineke van Wingerden</i>
329	Verdwenen lichamen. Voortplantingstechnieken, vrouwenlichamen en vaders in beleidsrapporten over In Vitro Fertilisatie en Kunstmatige Inseminatie <i>Irma van der Ploeg</i>
342	In Vitro Fertilisatie, een moeilijk strijdpunt voor de vrouwenbeweging <i>Marta Kirejczyk</i>
356	On contemporary medical pornography <i>Rosi Braidotti</i>
372	De zwangere vrouw en de publieke foetus <i>Barbara Duden</i>
387	Het maken van leven. Voortplantingstechnologie en genetische manipulatie vanuit het perspectief van een feministische wetenschapskritiek <i>Paula Bradish</i>
	<i>Opinie</i>
404	Reproductieve rechten, belangen en behoeften van vrouwen <i>Dymphie van Berkel</i>
	<i>Recensies bij het thema</i>
412	'Reproductive and Genetic Engineering. Journal of international feminist analysis, een tijdschrift <i>Dymphie van Berkel</i>

- 415 De vrouw beslist: uitverkoop van een feministische leuze?
 'Tomorrow's Child. Reproductive Technologies in the 90s' onder
 redactie van Lynda Birke, Susan Himmelweit en Gail Vines
Ineke van Wingerden
- Proefschriftfragmenten*
- 418 The making of the hormonal body. A contextual history of the study
 of sex hormones 1923-1940 *Nelly Oudshoorn*
- 422 De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de
 elektrotechnische industrie in Eindhoven (1900-1960)
Annemieke van Drenth
- Verslag van twee lezingen*
- 427 'Vrouwen, Islam en Seksualiteit' Een verslag van de Aletta Jacobs-
 lezingen te Groningen, 8 en 11 maart 1991 *Marianne Bogaard en*
Antina de Jong
- Recensies*
- 429 'The science of woman. Gynaecology and gender in England,
 1800-1929' van Ornella Moscucci en 'The eternally wounded
 woman. Women, exercise and doctors in the late nineteenth century'
 van Patricia A. Vertinsky *Lidy Schoon*
- 431 'Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische
 vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976' van
 Jolande Withuis *Jannie Poelstra*
- 433 'Denken over sekse in de eerste feministische golf' van Ulla Jansz
Corrie van Eijl
- 435 'In de ban van het verhaal'. Elfde Jaarboek voor
 Vrouwengeschiedenis (1990) *Dorothee Sturkenboom*
- 438 Kroniek
- 441 IIAV-inventarisatie
- 445 Summaries
- 448 Gegevens over de auteurs

Redactioneel

De ontwikkelingen op het gebied van voortplantingstechnologie gaan de laatste jaren razendsnel. Specialisten, juristen en andere deskundigen dreigen de verantwoordelijkheden voor het op stapel staande kind op zich te nemen, met als gevolg dat het vrouwelijk lichaam verwordt tot een produktiemachine, een orgaan zonder lichaam. In dit themanummer over voortplanting, wetenschap en sekse, staan deze ontwikkelingen centraal. In vijf artikelen, een opiniebijdrage en twee recensies wordt vanuit verschillende invalshoeken een beeld gegeven van de nieuwe voortplantingstechnieken en de consequenties daarvan voor vrouwen, samenleving en natuur. Wegens omstandigheden wordt het artikel van Rosi Braidotti in het Engels gepubliceerd. Dit is ongebruikelijk, en wij blijven er dan ook naar streven in de toekomst artikelen van buitenlandse auteurs in het Nederlands te plaatsen.

Voorafgaand aan dit themagedeelte wordt de discussie over de 'toekomst van vrouwenstudies' voortgezet met bijdragen van Margret Brüggmann, Saskia Grotenhuis, Jeanne de Bruijn en Ien Ang. Ook wij hebben ons weer in de discussie willen mengen. De congresbijdragen die in de afgelopen nummers zijn verschenen, maken een nadere toespitsing van de door ons opgeworpen vragen mogelijk. In de bijdrage 'Het gedeelde verschil' brengt Evelien Tonkens de tot nu toe gevoerde discussie in kaart en gaat zij nader in op de bedoelingen en ideeën van de redactie met betrekking tot het congres.

Bijdragen voor het congres

Margret Brüggmann

Wandelen op de rand van een scheermes Een interview met mijzelf

B: Het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* bestaat tien jaar. Van harte gefeliciteerd!

M: Daar sluit ik mij bij aan. Wat een *courage* om zo volhardend vrouwenstudies de wetenschap in te pushen.

B: Ik ben het niet eens met jouw term 'pushen'. Vrouwenstudies heeft zich toch ruimschoots als wetenschapsterrein bewezen, men denkt er zelfs over om de naam vrouwenstudies te laten vallen en genderstudies daarvoor in de plaats te zetten. Dat geeft toch aan dat er een consensus bestaat over het terrein.

M: Volgens mij maak je net twee opmerkingen die in twee vragen resulteren, namelijk of vrouwenstudies een vanzelfsprekende discipline geworden is, en of het zinvol is om de term 'genderstudies' als vervanging voor de term vrouwenstudies te gebruiken. Mijns inziens staan deze twee vragen niet los van elkaar.

B: Beantwoord ze in Gods naam na elkaar, anders wordt het te ingewikkeld.

M: Afgezien daarvan dat ik geen pasklare antwoorden heb, zou ik zeggen dat vrouwenstudies op dit moment in een heilzame, en niet heilloze crisis verkeert, de grondvesten van het eerste uur worden kritisch bekeken. Voor zover ik in staat ben om een genealogie van vrouwenstudies in kaart te brengen, denk ik dat de uitgangspunten heel duidelijk waren: het ongenoegen om telkens als *vrouw* met de restricties van de culturele beeldvorming geconfronteerd te worden, leidde tot een duidelijke verontwaardiging, die ook in het veld van de wetenschapsbeoefening haar neerslag heeft gevonden. Vrouwen – en niemand anders dan zij – gingen aan de slag om deze misstanden in kaart te brengen. Misschien is uit deze situatie ook de these ontstaan, dat alleen vrouwen dé vrouwenproblematiek kunnen analyseren. En dat vrouwen, als zij vrouwenstudies doen, zich met dé vrouwenproblematiek bezighouden, en met niets anders.

B: Dit lijkt mij vrij beperkt en simpel!

M: Meen je dat? Je neemt een typisch mannenstandpunt in. Je hebt zeker de literatuur van vrouwenstudies niet bijgehouden en denkt op grond van wat algemene noties vrouwenstudies te kunnen beoordelen.

B: Ik heb me toch zeer geëngageerd met vrouwenstudies beziggehouden.

M: Nu dan, je zou beter moeten weten dan je cliché-(voor)oordelen. Maar je bent niet de enige. Ik zie af en toe zelfs in vrouwenstudies-kringen een huiver om vrouwenstudies serieus te nemen. Laatst zag iemand bij mij een boek liggen, dat zij buitengewoon mooi en interessant vond. Zij vroeg mij waarom ik dat

boek tussen de vrouwenliteratuur plaatste en niet tussen de andere boeken van de wereldliteratuur. Ik was wel gechoqueerd maar ik snap wel een beetje het probleem. Door de nauwe definitie van vrouwenstudies in verband met subject en object van de studie is er een soort van reële en theoretische impasse ontstaan. Er bestaat een strenge eis dat vrouwenliteratuur ‘van vrouwen, voor vrouwen en over vrouwen’ hoort te gaan.

B: Mijns inziens zeilen wij daarmee naar een eilandje toe, waar wij *in splendid isolation* ons gelijk aantonen tot het eiland zoals Atlantis van de aardbodem verdwijnt.

M: In een pessimistische bui kun je dat zo beschrijven, maar de vraag en – voor mij – de uitdaging bestaan daarin om niet alleen beelden en structuren zoals zij zich hedentendage voordoen te *inventariseren*, te analyseren en te bekritisieren. De vragen die op dit moment bij een voldoende empirische evidentie van ongelijke kansen en mogelijkheden van vrouwen kunnen worden gesteld, zijn toch veeleer vragen naar structurele mechanismen die deze constellatie bewerkstelligen. Ik bedoel hiermee niet dat men in het algemeen een theorie over vrouwelijkheid zou moeten ontwikkelen, zoals eerder al gepoogd werd. Veeleer lijkt het mij zinvol om ad hoc een mobiel analyseapparaat te ontwikkelen, dat in staat is om kritisch en innovatief op bestaande cultuurpatronen te reageren. Dat zal binnen elk vak en zelfs binnen elk onderzoek een ander vragen- en methodenpakket opleveren.

B: Dat lijkt mij zeer zinvol, want dan kom je van je eilandje af. Vrouwelijkheid is immers van oudsher geen term die exclusief voor vrouwen gehanteerd wordt. Ook kunstenaars claimden altijd al met vrouwelijkheid bezig te zijn. En veel vrouwen hebben er een hekel aan, om telkens als vrouw aangesproken te worden. Dit neemt niet weg dat deze ‘gendering’ bestaat en een fundamentele plaatsing van personen en handelingen mogelijk maakt. Dus – en hier kom ik terug op het tweede gedeelte van mijn vraag – is het zinvol om de term vrouwenstudies te vervangen door genderstudies?

M: Spontaan zou ik ‘ja’ zeggen tegen genderstudies, want ‘gender’ verwijst in de huidige discussie binnen vrouwenstudies naar de complexiteit van de culturele invulling van geseksueerdheid. En deze gaat verder dan mannen- en vrouwenlichamen of eigenschappen die aan mannen en vrouwen worden toegeschreven als eigenlijk aan hen toebehorend. Dwars door onze cultuur loopt een fundamentele scheur die elke uiting waardeert en lokaliseert in termen van mannelijk of vrouwelijk. Of men dat nu leuk vindt of niet, het is doodeenvoudig zo.

B: Dus je bent voor ‘genderstudies’?

M: Nee, want het venijn zit in het detail, en hier beantwoord ik misschien het tweede deel van je vraag naar het belang van ‘genderstudies’. Ik zou een verschil willen maken tussen de wetenschappelijke analyse van de ‘geseksueerde scheur’ in de cultuur, en een meer praktische overweging om dit zo effectief en grondig mogelijk te kunnen en mogen analyseren. Wetenschappelijk gezien staat vrouwenstudies op een punt waar zij het principe ‘alleen wij weten de

waarheid over ons' theoretisch niet meer staande kan houden gezien de productieve vooruitgang van theoretische inzichten die vrouwenstudies zelf gegeneerd hebben. Wij zijn immers diegenen geweest die het starre identiteitsmodel van mannetjes en vrouwtjes opengebrouwen hebben en voor meer wederzijds inzicht en mogelijkheden gezorgd hebben. Idealiter is het toch de bedoeling dat de voorlichtingscampagne van 'wat wil de vrouw' van het eerste uur op den duur niet meer nodig zal zijn. Dit impliceert in laatste instantie dat vrouwenstudies overbodig worden, als zij zich slechts als een emancipatoire inhaalmanoeuvre zien. Vanuit dit oogpunt zou het ook redelijk zijn om de term 'genderstudies' te introduceren. Immers vrouwenstudies ontwikkelt zich in een nauwe dialoog met de bestaande maatschappelijke discoursen, die door de mannelijke stem gedomineerd worden. Dus is ook een groot deel van onze analyse gebaseerd op grond van heersende paradigma's, met andere woorden het afzetten tegen, verder ontwikkelen van bestaande denk- en leefpatronen.

B: Dus in feite doen wij allang aan 'genderstudies'!

M: Wetenschappelijk gezien wel, maar er zijn twee wezenlijke 'oneffenheden' die mij een zure smaak in de mond geven, als ik op dit moment over 'genderstudies' praat. Vrouwenstudies is tegen alle mannelijke Cassandra-voorspellingen *niet* tot een soort modieuze eendagsvlieg geworden en gebleven. Vrouwenstudies heeft zich uitgebreid tot terreinen die ook mannen interesseren en vrouwenstudies heeft een eigen veld van deskundigheid gecreëerd. Beide fenomenen maken het voor de (mannelijk gedomineerde) wetenschap langzamerhand interessant om vrouwenstudies uit hun exclusief door vrouwelijke wetenschappers gedomineerde terrein te halen. Dus propageert men een discipline die seksneutraal 'genderstudies' heet; het einde is voorspelbaar. Mannelijke professoren zullen hun aio's met voor hen interessante vraagstellingen aan het werk zetten. Vrouwelijke medewerkers mogen de inleidingscursussen 'genderstudies' verzorgen. De congressen over 'genderstudies' worden door mannen en een enkele excellente – aangepaste – wetenschapster bevolkt die als specialisme binnen genderstudies 'vrouwenstudies' doet.

B: Waarom komt mij dat zo bekend voor?

M: Domme vraag, maar hier raken de traditionele wetenschap, mannenstudies en genderstudies elkaar. En bij de volgende bezuiniging zou ik als minister ook wel weten waar ik de schaar in zou zetten.

B: Dus geen vrouwenstudies, geen genderstudies, leve de waardevrije wetenschap?

M: Ik denk dat meer dan ooit het begrip 'waardevrij' geherdefinieerd moet worden binnen de wetenschap, ook binnen vrouwenstudies, maar hier misschien meer op een kentheoretisch niveau. Wij zijn er volgens mij te ongereflekteerd en te naïef van uitgegaan dat wij ons op zichtbare en bestaande fenomenen moeten concentreren. Vandaar ook de voorsprong die alle sociale en menswetenschappen hebben op de geesteswetenschappen. Vrouwenstudies heeft er moeite mee om zich anders dan een empirische wetenschap te definiëren en te profile-

ren. De hele discussie rond het interessante begrip van de *différance* bijvoorbeeld is nog steeds een item dat voor filosofen en kunstwetenschappers gereserveerd wordt. En bijna letterlijk als een 'reservaat' behandeld wordt. Men denkt daar zit een aantal gekken, die dat wat je kunt aanraken niet au sérieux nemen, en die de vrouw weer tot zwijgen wil brengen. Een zorgvuldige discussie over postmoderne theoretische noties zou vrouwenstudies op den duur weleens kunnen helpen om ideologiekritiek en utopie te verbinden.

B: Ho, ho, ik weet niet of dat de enige optie voor een verdere ontwikkeling van vrouwenstudies is. Er is toch veel gedaan om de theorievorming te verfijnen, te amenderen en te kritiseren. Denk aan de talloze zorgvuldige case-studies, die telkens op de complexiteit van intertekstuele en interculturele relaties wezen; bijvoorbeeld bij lesbische studies, zwarte studies, meidenstudies of de opkomende grijze panthers, de ouderenstudies. Hoe plaats je deze levendige opbloei van vrouwenstudies binnen jouw pessimisme, dat mij toch een beetje pathetisch en generaliserend lijkt?

M: Ja, ik kan me voorstellen dat je zo denkt, maar mijns inziens staan wij op dit ogenblik voor een paradox: aan de ene kant vindt er op dit ogenblik een grote differentiatie binnen vrouwenstudies plaats die gepaard gaat met een ontgettoïsering van onderzoeksterreinen. Vrouwenstudies emanciperen zich uit de hermetische cirkel die uit het devies 'door vrouwen, van vrouwen, voor vrouwen' bestaat. Steeds vaker zie je studies die de culturele en wetenschappelijke verbanden met bestaande teksten niet meer ontkennen. Dit schept een vernieuwing die het nieuwe niet absoluut vooropstelt, maar als een ontwikkeling ziet binnen het bestaande culturele veld. Het pijnpunt is daarbij dat vrouwenstudies tot nog toe vrij stoutmoedig pretendeerde het *absoluut* nieuwe te willen presenteren en ontdekken. Deze heilzame ontzuivering kan ik alleen maar toejuichen, was er niet een 'maar', en daarmee kom ik tot het tweede gedeelte van mijn antwoord. Zolang vrouwenstudies een te bevechten vakrichting was, benadrukte men het alternatieve karakter van vrouwenstudies. De plannen konden niet radicaal genoeg zijn: vrouwenstudies introduceerde niet slechts een nieuw wetenschapspectief, maar ook een nieuwe onderzoeksmethode en vooral een nieuwe manier om wetenschap en leefpraktijk op een niet vervreemdende wijze met elkaar te verbinden.

B: Als ik me goed herinner heb je dat toch ook gewild?

M: In zekere zin kun je bij je vraag het tempus van de verleden tijd weglaten. Volgens mij zit in deze eis het utopisch-kritische en ook politiek-radicaal potentieel van vrouwenstudies, hoe dikwijls ook de onderzoeksresultaten slechts de vertaling van een leefwerkelijkheid voorstellen, die veranderd zou moeten worden, los van theoretische vernieuwingen. Dit geldt niet alleen voor de geesteswetenschappen, maar evenzeer voor het theoretische discours binnen de sociale wetenschappen. In verband hiermee gaat mijn zorg op dit moment uit naar een ontwikkeling die voor vrouwenstudies noodzakelijk is als zij succes heeft, maar waarvan ik nog niet weet hoe zij uiteindelijk uitpakt.

B: Dus zorgen terwijl alles goed gaat? Is dat niet typisch vrouwelijk of heb je te veel in vergaderingen rondgehangen?

M: Misschien beide. Wellicht heeft mijn opvoeding me geleerd dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn om iets wat je dierbaar is te beschermen. Deze overbescherming kan echter heel slecht zijn voor de groei van iets nieuws. Om concreet te zijn: dikwijls wordt over de stagnatie van vrouwenstudies en de vrouwenbeweging gepraat. Feministes van het eerste uur zeggen: 'De nieuwe generatie "deugt niet"'. Zij lappen onze doelen en strijdkreten aan hun laars. Zij zijn zo zelfbewust en *straight*.' Maar misschien moeten de *arrivées* op dit moment ook van de jonge achterban leren. Met andere woorden, wat hebben de jonge vrouwen en meisjes ons te leren, wat wij niet zagen of vergeten zijn. Als hun levensvreugde, plezier en uitdagendheid ons verdacht voorkomen, denk ik aan mijn moeder die elke minirok toen nog als inbreuk op haar eigen vrouwelijke identiteit interpreteerde. Met andere woorden, wij moeten misschien iets belangrijker en tevredener reageren op ontwikkelingen die dankzij de strijdbaarheid van feministes van de jaren zestig en zeventig behaald zijn en waar de volgende generatie zonder dank – en zo hoort het ook tussen de generaties – de vruchten van plukt.

Afgezien van dit generatieconflict zijn er ook successen voor de 'eerste', de pionier-generatie te vermelden. Op het hoogste academische niveau wordt vrouwenstudies – oogluikend of niet – toegestaan en zelfs schoorvoetend geïntegreerd. Leerstoelen, structurele inbedding in leerplannen, ministeriële onderzoeksfaciliteiten zijn de toverwoorden van nu, wellicht ook de lijmroeden. De Duitse dichter Wilhelm Busch, een cynische realist met humor uit de negentiende eeuw, schreef een gedicht over een merel die op een tak met lijm neerstreek. De merel onderkende dat er niet meer aan te ontkomen was en concludeerde, dat als zij dan niet meer lang zou leven, zij in elk geval zo mooi mogelijk wilde zingen in de korte tijd die haar beschoren was.

B: Volgens mij zit je niet ver van deze merel af, maar probeer je niet op dezelfde tak te zitten. Maar los van alle metaforiek, ik snap je niet. Volgens mij heeft vrouwenstudies zich dusdanig geprofileerd dat zelfs de meest dominante wetenschap de noodzaak van vrouwenstudies begint in te zien. Dat was toch de droom van elke onderzoekster binnen vrouwenstudies?

M: Misschien was het ook een droom, die bij het ontwaken een andere werkelijkheid aantrof. Namelijk de *Sachzwänge* van de niet gedroomde realiteit. De *homo ludens* uit de droom blijkt in de realiteit een *homo technicus* te zijn, ook binnen vrouwenstudies. Telkens wordt de aarzeling om bepaalde geforceerde grootschalige verbanden aan te gaan geconfronteerd met de dreiging 'nu of nooit', en aangezien wij het 'nooit' kennen is het 'nu' bijna niet te weerstaan. Daarmee bewegen wij ons nog steeds in het discours van de minder geprivilegieerden, die aan tafel mogen komen wanneer de baas eten over heeft, maar niet wanneer wij honger hebben.

B: Daar ben ik niet zo zeker van. Ik bedoel van de honger. Macht is een van de zoetste spijzen en zij zorgt voor een permanente honger.

M: Dat weet ik. En ik vind het ook goed dat vrouwen naar macht grijpen en proberen haar vast te houden en zo te organiseren dat dat niet een eenmalige roes van de overwinning is. Maar persoonlijk kan ik nog geen antwoord geven op de voor mij cruciale vraag, hoe de – om met Bloch te spreken – ongelijktijdigheid tussen machtsverovering en kritisch utopische eisen ten opzichte van wetenschapsbeoefening een vruchtbare alliantie kunnen vormen op lange termijn. De geschiedenis leert hoe soms een gebrek aan utopie een beweging heeft kunnen doen doodbloeden, zie de strijd van de Suffragetten. Mijns inziens is het hoogst noodzakelijk om, los van economische en strategische dwang, die ook als positieve integratie kan functioneren, strategieën voor de toekomst te ontwikkelen. Deze utopieën en denkmodellen zouden los van dergelijke *Sachzwängen* behoren te worden bestudeerd en geformuleerd.

B: Tot op zekere hoogte kan ik jouw twijfels en eisen volgen, maar is jouw eis niet een beetje mager als je een soort intellectuele denktank voorstelt, en is dat niet precies een verkapte vorm van onderzoeksinstituut in spé die je juist als aangepaste institutionalisering van vrouwenstudies afwijst?

M: Je pakt me op een teer punt, omdat ik hier eigenlijk ook geen antwoord op weet en maar iets doms van hetzelfde voorstel. Als ik over de toekomst van vrouwenstudies in relatie tot de vrouwenbeweging nadenk, dan komt mij een oud beeld uit mijn studie middeleeuwen op het netvlies. Ik las toen de Arthur-romans, een soort van pre-burgerlijke *Bildungsroman*. De weg naar het heil kon op twee wegen worden beschreden, de ene weg was de brede gemakkelijke weg die nooit tot het hoogste doel, de Arthur-tafel van de wijzen, zou leiden. De andere weg was een smalle weg vol hindernissen. Die weg kon zelfs zo smal zijn als een scheermes, pijnlijk, risicovol en beanstigend. En deze weg leidde tot het begeerde doel, de participatie aan de ronde tafel van de wijzen. Toen ik deze verhalen in de jaren zeventig las, vond ik ze uitermate moraliserend en elitair, omdat zij ervan uitgingen dat de meerderheid van de mensen te lui en gemakzuchtig zou zijn om de moeizame weg van de kennisverwerving te bewandelen. Daarna dacht ik dan dat het een ongezonde bezigheid was om op een scheermes te paraderen om het heil te kunnen bereiken. En nu, en dat lijkt mij een toepasselijke metafoor voor mijn denken over vrouwenstudies, vind ik dat de brede weg en de smalle weg beide voordelen en mogelijkheden in zich hebben. Wars van theologisch moralisme zou ik zeggen, dat beide dialectisch met elkaar verbonden zijn als (anti)thesis, en dat zij twee verschillende manieren beschrijven, om aan hetzelfde toe te komen. Het getuigt mijns inziens van levenswijsheid om beide gelijktijdig te beschrijven.

B: Dat kan ik me niet voorstellen, hoe doe je dat?

M: Ik weet het ook niet precies. Het blijft een zoektocht. Maar ik voelde me wel aangesproken door Christa Wolfs ethiek van de alledaagsheid. Wolf vertelde onlangs dat zij bijna ziek werd in haar jongere jaren doordat al haar grote plan-

nen en utopieën op de traagheid van de alledaagse ontwikkelingen stootte. Tot zij de spies ging omdraaien, en de alledaagsheid met al haar grillen, toevallen en verrassingen tot het eigenlijke experiment van haar utopie maakte, een utopie zonder model, zonder dwingend doel of voorstelling. Een openheid die weliswaar onzeker en niet gecodeerd is, maar misschien in al haar appèl op permanente kritische aanwezigheid een soort van scheermes zou kunnen zijn op de brede weg, die wij allen bewandelen.

B: Ik dank je voor dit openhartige interview. Nu is het feest! Kom je mee?

M: Ja, graag!

Saskia Grotenhuis

Over waakzaamheid en grensoverschrijdingen¹

'In part, it is a difficulty of method: of how to overlook or to mistake gender in its manifestations; but also of how to bear it in mind in such a way that it must always hang like a veil to filter every glimpse of the world; as if we perceived all of it in advance; as if being women or being men produced, out that division itself, exhaustively decisive lives. In brief, the challenge for feminism is to be fully attentive to every effect of gender – and, by means of that close attention, also know where gender might end.' (Denise Riley²)

Het tweede lustrum van dit tijdschrift is voor de redactie aanleiding tot een kritische terugblik op de (recente) ontwikkelingen binnen vrouwenstudies om lijnen voor de jaren negentig te kunnen uitzetten. De inventarisatie van 'inspirerende uitdagingen' heeft geresulteerd in drie vragen: over gender (met name mannen en mannelijkheid), historisering en contextualisering en het gevaar van reproductie. Het zijn zonder twijfel actuele vraagstukken in de ontwikkeling van vrouwenstudies; vragen die zich echter eerder laten lezen als een angstige terugblik dan als een inspirerende uitdaging:

1. zijn we de mannen en mannelijkheid niet (te veel) vergeten?
2. historiseren en contextualiseren we nu weer niet iets te veel?
3. reproduceren we niet enkel betekenissen van vrouwelijkheid? Met achter dit alles de grote vraag of we niet een groot gevaar lopen te depolitiseren. De balans die wordt opgemaakt en de lijnen voor de jaren negentig worden geplaatst

1. In deze bijdrage refereer ik aan de reeds verschenen congresbijdragen in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 44, 11 (1990), nr. 4, het redactioneel pp. 365-368; de bijdragen voor het congres van Dorien Pessers, pp. 427-429; van Ulla Jansz, pp. 430-435; van Rosi Braidotti, pp. 326-440, en die van Maaike Meijer in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 45, 12 (1991), nr. 1, pp. 108-115.

2. Denise Riley, *War in the nursery. Theories of the child and mother*. Londen (Virago Press) 1983, p. 8.

in een oproep tot 'waakzaamheid' voor de gevaren die onze post-moderni(e)teit(tijd) bevatten. Er klinkt enige nostalgie in door: waar zijn de goede oude tijden waarin vrouwenstudies en feminisme nog samenvielen, waarin de politiek, namelijk de strijd tegen sekse-ongelijkheid, nog richting gaf aan het onderzoek, waarin eenheid en gemeenschappelijkheid niet alleen in de beweging maar ook in de wetenschap voor een samenhangend kader zorgden? Hoewel enige nostalgie toepasselijk kan zijn bij een lustrumviering, is een nostalgie naar een (ooit bestaande?) gezamenlijke verantwoordelijkheid voor een gezamenlijk erfoegd dat niet. Welke gevaren bedreigen ons? Welke politiek en welke actualiteit dreigen ontlopen te worden? Kortom, waartoe deze oproep tot waakzaamheid?

De vraag naar de verhouding wetenschap – politiek vormt mijns inziens de achterliggende vraag en daarmee het centrale thema voor het congres. Uit de discussiebijdragen blijkt dat vrouwenstudies nog steeds als politieke activiteit wordt opgevat; zie bijvoorbeeld de voorkeur voor de naam 'feministische wetenschapsbeoefening of studies' in verschillende bijdragen.³ Vrouwenstudies is voor de meeste beoefenaren ervan een manier van omgaan met die verhouding, en hoe verschillend dat kan zijn blijkt uit de tot nu toe gepubliceerde congresbijdragen. Toch wordt gesproken over het gevaar van ont- of apolitisering. Dat dit met de mogelijk nieuwe benaming van 'genderstudies' in verband wordt gebracht, maakt de discussie schimmig. Afgezien van het feit dat een nieuwe naam om louter pragmatische redenen door iedereen wordt afgewezen, heeft Ulla Jansz in haar bijdrage duidelijk gemaakt dat a-politieke wetenschap niet gekoppeld is aan deze naam. Maar dat de oproep tot waakzaamheid tegen neutralisering van vrouwenstudies gekoppeld wordt aan post-modernisme, vind ik niet zozeer schimmig als wel onterecht.⁴ In de manier waarop het post-modernisme steeds gevraagd wordt zich te verdedigen, worden clichés over de verhouding wetenschap – politiek eerder bevestigd dan onderuitgehaald, zonder dat men de eigen wetenschapspolitieke positie expliciteert.

De bijdragen van Dorien Pessers en Maaïke Meijer bevatten twee totaal verschillende en tegenover elkaar staande reacties ten aanzien van de verhouding wetenschap – politiek, en vormen dus een mooie aanleiding voor een discussie erover.

Pessers signaleert een taboe op ferme uitspraken binnen vrouwenstudies en een verwording tot een esthetiek van nuances in de omslag van vrouwenstudies als geëngageerde wetenschap naar een opvatting van theorie als de beste praktijk. Omdat het verleden, de geëngageerde wetenschap wel niet meer zal te-

3. Zie voor een soortgelijke redenering mijn lezing voor het eerste lustrumcongres: 'Over geleerde vrouwen en geleerde feministen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 24, 6 (1985), nr. 4, pp. 395-412.

4. Zie bijvoorbeeld Ilse N. Bulhof, 'Het Postmodernisme als uitdaging', in: Ilse N. Bulhof en J.M.M. de Valk (red.), *Postmodernisme als uitdaging*. Baarn (Ambo) 1990, pp. 11-50; en Linda J. Nicolson (ed.), *Feminism and Postmodernism*. New York (Routledge) 1990.

rugkomen, ziet ze als enige oplossing het uit elkaar halen van wetenschap en politiek. Zuiver wetenschappelijke vrouwenstudies komt dan tegenover politieke vrouwenstudies, waarnaast ook nog een plaatsje voor de emancipatiestudies wordt ingeruimd. Het zal dan ook niemand verbazen dat zij de vrees van de redactie deelt wanneer vrouwenstudies omgezet wordt in genderstudies: een wetenschappelijke harmonisering van sekseverhoudingen ontkent de politiek (want) maatschappelijke werkelijkheid van een sterk antagonisme tussen de seksen.

In Meijers betoog daarentegen worden de vragen van de redactie als verouderd, namelijk als het creëren van binaire opposities afgedaan. De oppositie tussen wetenschap en politiek wordt door haar met kracht aangevochten: de wetenschap zelf is een politieke arena, waar grote machtsverschillen heersen en harde politieke strijd geleverd moet worden. Daarbinnen zijn ferme uitspraken nog steeds nodig en inspirerend. Clichés daarentegen zijn nooit nuttig, noch in de politiek noch in de wetenschap. Wetenschap en politiek staan niet in een hiërarchische verhouding tot elkaar, wij hoeven de politiek niet te dienen maar moeten ons afvragen hoe wij, zelf werkende meisjes, feministische wetenschap kunnen beoefenen.

Meijer verwoordt hiermee een visie op de relatie wetenschap en politiek die mijns inziens ten grondslag lag aan de oprichting van het tijdschrift tien jaar geleden. Hoewel feministische wetenschapsbeoefening begin jaren tachtig waarschijnlijk een eenduidiger beeld vertoonde dan nu, beoogde het tijdschrift een forum te zijn voor wetenschappelijke discussies, resultaten van onderzoek, theorievorming die haar legitimatie niet langer aan de (fictieve) juiste feministische politiek wilde ontlelen. In de loop der jaren heeft dit idee dat de wetenschap haar legitimatie niet aan iets daarbuiten (de politiek) kan ontlelen, steeds vastere voet binnen vrouwenstudies gekregen. Daarbinnen is de noodzaak van legitimering van nut, belang of spannendheid van een vraagstelling niet verdwenen, wel de aanspraak op externe en universalistische legitimeringen.

Waarvan moet het racisme-onderzoek naar de Franse onderwijspolitiek van Togo tussen 1895 en 1904 een deel zijn wil het buiten het verwijt van relativistische historisering en contextualisering vallen? De vragen van de redactie impliceren het bestaan van één vrouwenstudies en feminisme, hoe abstract of ver weg dan ook. Het antwoord van Meijer is onvermijdelijk en doelgericht: het gaat niet om één vrouwelijkheid, oppositie of antagonisme maar om differentie en vele vrouwelijkheden. Hoezeer ik het ook eens ben met haar kritiek op de binaire opposities die achter de vragen schuilgaan, ik mis een discussie over de betekenis van het sekseverschil als binaire oppositie en antagonisme, voor het onderzoeken van seksuele differentie en vele vrouwelijkheden.

Ik wil verdedigen dat 'gender' ofwel sekse, een noodzakelijke categorie is binnen vrouwenstudies, die geen 'fatale gevolgen voor de bestrijding van vrouwendiscriminatie' hoeft te hebben of op zijn best nog een 'reformistische politieke positie' tot gevolg heeft. Evenmin ben ik van mening dat met een kritiek

op binaire opposities de polariteit tussen de seksen ontlopen kan worden. Het pleidooi van Rosi Braidotti voor een 'feministische herdefiniëring van het verschil' kan, zoals ze zelf ook zegt, niet om 'het' verschil heen. Juist door 'gender' te definiëren als 'het oude bastion van het dualisme tussen de seksen', als een 'lege vesting van het patriarchaat', wordt gender van haar geschiedenis en context ontdaan.⁵

De discussie over verschil en gelijkheid als feministisch dilemma laat zien dat enerzijds het dualisme tussen de seksen beperkend is voor het ontwikkelen van nieuwe betekenissen van het verschil en anderzijds de overstijging van die beperking niet de constructie van een nieuwe sekse is. Het pleidooi voor de constructie van vele vrouwelijkheden betrof onderzoek naar vrouwen en (on)vrouwelijkheid buiten het keurslijf van het sekseverschil: vrouwen en vrouwelijkheid zouden niet uitsluitend betekenis moeten krijgen in relatie tot mannen en mannelijkheid, maar binnen de 'eigen' sekse.⁶ Echter zolang vrouwenstudies vrouwen en vrouwelijkheid onderzoekt, onderzoekt ze een sekse die onder meer betekenis heeft (gekregen) door het sekseverschil. In hoeverre mannen en mannelijkheid daarbij een noodzakelijk onderzoeksterrein vormen, is een vraag die algemeen gezien geen betekenis heeft, dat hangt af van de geschiedenis, context, cultuur of lokaliteit en/of vraagstelling. Het sekseverschil, als binaire oppositie, verleent betekenissen die niet in termen van goed of kwaad, reformistisch of radicaal, vernieuwend of verouderd zijn te vatten.⁷

Mijns inziens ligt de overstijging van het oppositiedenken niet in de afschaffing van de oppositie zelf en is het sekseverschil niet te overstijgen in de constructie van vele, op elkaar betrokken constructies van vrouwen en vrouwelijkheden.

De 'cyborgs' van Donna Haraway zijn een spannende en uitdagende verbeelding van het onbekende (een nieuwe sekse of een nieuwe seksuele differentie?), van een nieuwe manier van omgaan van oude antagonismen en dualismen.⁸ Ze komen echter niet in de plaats van het onderzoek en de theorievorming

5. In vele artikelen in recente bundels over vrouwenstudies en postmodernisme, differentiedenken enz. wordt gender als analyse-categorie niet gemedan, maar wordt in de eerste plaats een vaststaande, a-historische en antagonistische betekenis van gender, vrouwelijkheid tegenover mannelijkheid, bekritiseerd. Zie bijv. de bundel *Feminism and Postmodernism*, a.w.

6. Zie bijv. Irene Costera Meijer, 'Welk Geschil maakt het verschil? Over conceptualisering van het sekseverschil', in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, 8 (1987), nr. 4, pp. 403-416.

7. Een soortgelijk probleem speelde in de discussies over 'homosociale arrangementen' binnen homostudies. De vraag was of het mogelijk is voorbij te gaan aan de betekenis van het sekseverschil in de conceptualisering van 'het mannelijke' en verschillen tussen mannen. Vanuit vrouwenstudies was de kritiek dat 'mannen onder elkaar' niet per definitie allerlei betekenissen van mannelijkheid opleveren en dat mannelijkheid mede betekenis krijgt door constructies van vrouwelijkheid. Zie Matthias Duyves, Gert Hekma, Paula Koelemey (red.), *Onder mannen, onder vrouwen. Studies van homosociale emancipatie*. Amsterdam (SUA) 1984.

8. Donna Haraway, 'A Manifesto for Cyborgs. Science, technology and socialist feminism in the 1980s', in: *Feminism and Postmodernism*, a.w., pp. 190-233. Het manifest blijft ook voor de jaren negentig spannend en inspirerend.

naar de manieren waarop sekse(verschillen) nog steeds en steeds opnieuw individuele levens en maatschappelijke structuren, verhoudingen en dergelijke vorm geeft en van betekenis voorziet.

Naast het verdedigen van onderzoek naar de betekenis van het sekseverschil zou ik tegelijkertijd in de aanval willen gaan en de centrale betekenis van sekse(verschillen) overal en altijd willen ondergraven. Misschien kunnen we als een van de vragen voor de jaren negentig de vraag naar de grenzen van sekse als betekenisgevende categorie stellen. In die zin zou ik de laatste vraag van de redactie willen herformuleren. Niet de tegenstelling politiek – wetenschap, clichés versus nieuwe inzichten, historisering versus universalisering, liggen ten grondslag aan de onvermijdelijke reproductie van vrouwelijkheid. Mijns inziens is de vraag waar en wanneer de betekenis van vrouwelijkheid ir/relevant wordt van groot belang om het reproduceren van vrouwelijkheid te vermijden.⁹

In mijn eigen onderzoek naar betekenissen van vrouwelijkheid in het aparte meisjesonderwijs ligt ook een gevaar van een reproductie van stereotiepe betekenissen van vrouwelijkheid, in termen van moederschap, huisvrouwchap en echtgenootschap. Ondanks hun onderlinge verschillen worden de verhalen van de verantwoordelijke docentes, directrices, pedagogen, beleidsmakers en religieuzen gedomineerd door één min of meer uniforme noemer van (toekomstige) vrouwelijkheid, bepaald door de complementariteit met mannelijkheid. Het achterhalen van dat verhaal, de betekenis die het heeft gehad voor onderwijs en opvoeding van meisjes, is een (goede) reden voor het schrijven van een geschiedenis van het meisjesonderwijs. Toch wordt de beperking steeds duidelijker en is de vraag onvermijdelijk welke betekenis het meisjesonderwijs buiten het kader van de constructie van sekseverschillen heeft gehad. In hoeverre was de MMS niet alleen producent en produkt van een bepaald soort vrouwelijkheid maar evenzeer een opleiding gericht op algemene vorming, waaraan niet alleen door het sekseverschil betekenis verleend werd? In hoeverre blijkt dit bijvoorbeeld uit het feit dat men met de HAVO een soortgelijke opleiding ook voor jongens wilde realiseren? En in hoeverre is vrouwelijkheid de enige noemer om de meisjes-HBS'en, -gymnasia en -lycea te beschrijven, anders gezegd in hoeverre produceren meisjesscholen of meisjes onderling altijd uitsluitend 'meisjesheid' of vrouwelijkheid?

Soortgelijke vragen kunnen eveneens gesteld worden in het onderzoek naar de betekenis van sekse voor bijvoorbeeld arbeid of het lichaam. Het zogenaamde 'Gilligan-debat' over zorg laat zien hoe het in het door Gilligan ontwikkelde conceptuele kader onmogelijk is zorg los van vrouwelijkheid betekenis te geven. In tegenstelling tot haar optie een historiserende en contextuele theorie als kritiek op de universalistische ontwikkelingstheorie van Kohlberg te ontwikkelen, geeft zij een zelfde universalistische visie maar dan voor de 'andere' helpt

9. Zie bijv. ook Denise Riley, *Am I that name? Feminism and the category of 'Women' in History*. Houndmills enz. (The Macmillan Press) 1988.

van de mensheid.¹⁰ In het debat naar aanleiding van Gilligans analyse staat de vraag naar de relatie tussen zorg en vrouwelijkheid/vrouwen of sekseverschil centraal. Misschien kan een reproductie van vrouwelijkheid vermeden worden door de betekenis van het sekseverschil in relatie tot zorg af te grenzen, door vragen naar de verhouding zorg en leeftijd of generatieverschillen, arm – rijk, het al dan niet hebben van betaald werk.

Op een zelfde manier kunnen de recente discussies over het ‘vrouwelijk’ en/of geseksueerde lichaam worden ondervraagd. Is het lichaam wel zo vanzelfsprekend vrouwelijk of geseksueerd? In recente pogingen van een pragmatisch essentialisme, gebaseerd op analyse van het geseksueerde/vrouwelijk lichaam, wordt geprobeerd het feministisch project en subject te redden.¹¹ Is dit de enige manier om een feministische (wetenschaps) politiek vast te houden? Anders gezegd wanneer, houdt het lichaam op vrouwelijk te zijn?

Dit zijn vragen waarvan ook de beleidsmatige, politiek strategische en wetenschapstheoretische relevantie niet moeilijk is in te zien. Ze zijn evenzeer belangrijk voor bijvoorbeeld de Wet gelijke behandeling en positieve actie. De politieke vragen die hieraan vastzitten hebben niet uitsluitend betrekking op het vraagstuk van sekse-ongelijkheid. Waar eindigt de relevantie van sekse als criterium voor beleid?

Een van de redenen voor het steeds weer opduiken van de discussies over wetenschap – politiek is gelegen in de problematische verhouding tussen wetenschappelijk en beleidsgericht onderzoek. Het verwijt van theoretisme aan de eerste en utilitarisme aan de tweede soort onderzoek komt veelal in de plaats van een discussie over de verschillen tussen beide soorten onderzoek. Het levert geen serieuze discussie op over de tendens binnen (delen van) vrouwenstudies om sociaal-wetenschappelijke vragen eerder historisch en theoretisch te onderzoeken dan binnen actuele maatschappelijke vraagstukken en wat daarin nu precies problematisch is. Het geeft evenmin zicht op de redenen waarom wetenschappelijke inzichten nauwelijks productief gemaakt worden in beleidsonderzoek.

In het *Tijdschrift* hebben verschillende bijdragen gestaan die duidelijk maken dat vrouwenstudies niet alleen resulteert in de esthetiek van nuances, maar ook voor emancipatievraagstukken interessante nuancerings oplevert.¹²

10. C. Gilligan, *In a different voice. Psychological theory and women's development*. Cambridge (Harvard University Press) 1982.

11. In dit kader kan ook de vraag gesteld worden welke rol hierbij het psychoanalytische kader speelt met zijn centrale aandacht voor het sekseverschil en seksualiteit, ook wanneer het accent op pre-oidipale versus oidipale fase of op mannelijkheid en vrouwelijkheid los van mannen en vrouwen wordt gelegd. Zie bijv. Rosi Braidotti, 'De politiek van de ontologische differentie', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 36, 9 (1988), nr. 4, pp. 375-389.

12. Zie bijv. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 45, 12 (1991) nr. 1, over vrouwenstudies en emancipatiebeleid. Zie verder M. Urlings en M. Volman, 'Pleidooi voor een "kies" keuriger onderwijs emancipatiebeleid', in: *Comenius* 35, 9 (1989), nr. 3, pp. 259-273.

Het opvallende is dat dergelijke artikelen echter meestal geen resultaat van het zogenaamde beleidsgerichte onderzoek zijn. Je zou je kunnen afvragen in hoeverre het verwijt van apolitisering aan het adres van wetenschappelijk onderzoek niet evenzeer uitdrukking is van het onvermogen om beleidsonderzoek en 'emancipatiestudies' met politiek (in de zin van deelname aan politiek strategische discussies) te combineren, waardoor het onderzoek veelal nauwelijks een rol speelt in het aandragen van nieuwe inzichten maar vooral een (externe) legitimatie verschaft. Maar ook in deze problemen geldt dat algemene discussies over de relatie wetenschap en politiek zinloos zijn. Alleen binnen specifieke beleidsterreinen en wetenschappelijke ontwikkelingen kunnen dergelijke vraagstukken op een produktieve en zinvolle wijze worden gesteld. Alleen in het onderzoeken van de voorwaarden waaronder verschillende soorten onderzoek geproduceerd worden, wordt duidelijk waar verschillen en overeenkomsten liggen in empirisch, historisch, theoretisch, beleids- en zovoort onderzoek. Een radicale contextualisering is de enige hoop voor radicaal feministisch onderzoek en politiek.

Tot slot is er een punt waarvan ik voorstel dat we het in deze discussie maar beter vergeten: mannen. Niet dat we hun/onze mannelijkheid niet zouden moeten onderzoeken, dat we niet met en tegen hen zouden moeten strijden, maar er op dit tweede jubileum over praten omdat wij ze niet mogen vergeten...? Vrouwenstudies als naam is zo gek nog niet.

Jeanne de Bruijn

Vrouwenstudies in het fin de siècle

Enige tijd geleden (*Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 1990/4) opperde de redactie van dit tijdschrift een drietal vragen die haar van groot belang leken voor vrouwenstudies in de jaren negentig. Na de vragen een paar keer te hebben overgelezen constateerde ik dat dit niet meteen vragen zijn waar ik me erg druk over maak. Een eerste reactie is er een van gewoon onderzoek willen doen dat maatschappelijk relevant en theoretisch interessant is. Wat dat laatste is, is mijns inziens niet meer in z'n algemeenheid voor vrouwenstudies aan te geven. Veelal ligt het theoretisch en empirische vernieuwende in wetenschap daar waar de zwakste schakel tot dan toe zat. In die zin bleek het 'gender'-vraagstuk de afgelopen decennia een van de zwakke schakels van gevestigde disciplines en bood als zodanig een grondslag voor het ontstaan van vrouwenstudies. Waar de marges en grenzen theoretisch en beleidsmatig liggen merk je snel genoeg in het proces van onderzoeksvoorstellen schrijven, subsidies verkrijgen, integratie in

vf-programma's of in anderszins geformaliseerde onderzoeksprogramma's, en soms in de taakopvattingen van beoordelings- en begeleidingscommissies.¹ Maar zo'n ontwijkende reactie is er tegelijkertijd een van de struisvogel. De impliciete en expliciete keuzeprocessen en ontwikkelingen binnen vrouwenstudies, zowel intern als extern, zullen af en toe tegen het licht gehouden moeten worden, ook al vind ik het meer het werk van de deskundigen op dit terrein, met name de wetenschapsonderzoeksters. Onderstaande is dan ook niet meer dan een enkele opmerking naar aanleiding van de gestelde vragen.

Ten eerste vraag ik mij af of de gestelde vragen wel de centrale kwesties van het komende decennium zullen worden in vrouwenstudiesland. Wellicht poogt de redactie niet meer dan enkele voorzetten voor discussie te doen, maar ik proef een nogal pessimistische teneur in de vragen. Geheel passend in een *fin-de-siècle*-doemdenken komt de redactie met een hele lijst van potentiële gevaren die de wetenschapsinterne ontwikkelingen van vrouwenstudies momenteel of in de naaste toekomst bedreigen:

- 1) het gevaar van het alleen maar bezig blijven met vrouwen en vrouwelijkheid,
- 2) het gevaar van het gebruik van het begrip 'genderstudies' als teken van depolitisering van vrouwenstudies,
- 3) het gevaar van vergaande historisering en contextualisering van vrouwenstudiesonderzoek of
- 4) juist het gevaar van de reproductie van vrouwelijkheid in dezelfde cliché-vormen en
- 5) het gevaar van het uit elkaar drijven van wetenschap en politiek.

Dat is nogal wat, nog afgezien van de randvoorwaarden- of overlevingsstrijd op universiteiten en bij onderzoeksinstellingen.

Mijns inziens valt het echter wel mee met bovengenoemde gevaren en kan de vraag worden gesteld of het wel gevaren zijn die we moeten keren, bijsturen of waarop we zouden moeten anticiperen. In wezen duiden alle genoemde gevaren enigszins in dezelfde richting, namelijk of het terrein van vrouwenstudies zoals dat zich nu ontwikkelt nog wel voldoende maatschappelijke legitimatie behoudt. Mijns inziens zijn deze vermeende gevaren eerder een uitdrukking van een toenemende 'integratie' van vrouwenstudies in diverse disciplines. Met haar feministische wetenschapskritiek op de gevestigde disciplines hebben vrouwenstudies binnen de disciplines kleine terreintjes weten te veroveren.

Zo zijn de historisering en contextualisering van vrouwenstudies naar mijn idee een vermeend gevaar. In bepaalde disciplines (bijvoorbeeld geschiedenis) zal, gezien hun aard, vrijwel altijd van deze fenomenen sprake zijn. Ook

1. 'Autonome beslissingsbevoegdheid over gelden is er nauwelijks, zodat de afhankelijkheidsrelaties vooral ten opzichte van de bestaande disciplines en faculteiten vorm kregen en niet zozeer binnen het veld zelf.' Alhoewel Vansuyt stelt dat die situatie in de afgelopen jaren is gewijzigd door het ontstaan van autonome vakgroepen vrouwenstudies, door toekenning van eigen budgetten en dergelijke, geldt dit zeker niet voor alle universiteiten. C. Vansuyt, *Een koekoeksjong in het wetenschapsnest. De institutionalisering van vrouwenstudies aan Nederlandse universiteiten*. Den Haag (STEO) 1990, p. 81.

voor veel niet-vrouwenstudiesonderzoek zal dat het geval zijn. Als vrouwenstudiesonderzoek zich conform daaraan ontwikkelt, zou dit veel eerder als een mooie integratie of een sterke mate van overeenkomst met de discipline beschouwd kunnen worden. In veel andere disciplines, bijvoorbeeld binnen de sociale wetenschappen (tenzij er een historisch onderwerp wordt onderzocht) of binnen de bèta's, is van een vergaande historisering van vrouwenstudies geen sprake. Ook contextualisering, in de zin zoals door de redactie bedoeld, is mijns inziens niet dominant in vrouwenstudies in Nederland. Het gaat hier, getuige het 'Togo'-voorbeeld, om het fenomeen dat een al naar tijd en plaats bijzondere case zo in haar uniciteit wordt ontleed dat het altijd wel als empirisch materiaal kan dienen ten bewijze van 'het verschil' of 'de gelijkheid' of allebei, of ter deconstructie van sekse of ten behoeve van nog een ander theoretisch doel.

Voor dit soort contextualisering en historisering krijgt menig vrouwenstudiesonderzoekster echter geheel geen gelegenheid, soms zelfs niet voor theoretisering van welke aard ook, aangezien het onderzoek alleen mogelijk is door financiering vanuit de zogenaamde derde geldstroom. Dan moet vrijwel zonder uitzondering de *beleidsrelevantie* een hoge of de hoogste prioriteit hebben. Het zijn derhalve 'actuele' problemen die moeten worden onderzocht en wel op zo'n wijze dat daarop beleid kan worden geëntameerd. Dat brengt dus een probleem van te weinig theorie-ontwikkeling met zich mee en ook van veel case-studies op specifieke beleidsterreinen. Het probleem dat daaruit voortvloeit is echter een ander dan de historiserende en contextspecifieke case-studies waar de redactie het over heeft. Dat nogal wat artikelen in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* de afgelopen jaren vanuit bepaalde theoretische vraagstellingen met sterk historisch en contextgebonden cases kwamen, wil nog niet zeggen dat 'de' ontwikkeling van vrouwenstudies die kant op dreigt te gaan. Aardig wat vrouwenstudiesonderzoek, vooral het meer beleidsgerichte, heeft ondertussen zijn weg naar andere wetenschappelijke tijdschriften gevonden (bijvoorbeeld het *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*). Men zou het ook als een aardige taakverdeling kunnen beschouwen tussen wat in TvV en elders verschijnt. Wanneer de redactie haar koers van de afgelopen jaren zou willen bijsturen of wijzigen dan lijkt mij het tweede lustrum inderdaad een goed moment.

Voor zover van historisering en contextualisering sprake is binnen vrouwenstudies, kan dat ook beschouwd worden als een logisch (en in de wetenschap vaker voorkomend) vervolg op een fase van het zoeken naar die ene alomvattende verklaring, gepaard gaand met het streven naar algemene theorieën. Teleurstellingen daarin, zowel wetenschappelijk als politiek, leiden vaker tot een zo uitgebreid mogelijke duik in de empirie voor het zoeken naar nieuw houvast: hoe zat/zit het nu precies? Net zo min als enige jaren geleden veel mensen zich druk maakten om de Algemene Theorie van Vrouwelijkheid, geldt dat nu voor 'een te ver gaande historisering en contextualisering'.

Op de vraag (van TvV) wie vervolgens al deze (historische) case-studies moet gaan vergelijken of integreren lijkt het antwoord voor de hand te liggen.

Ligt daar niet een mooi initiatief voor het TvV om auteurs daarvoor gericht te vragen? Hoewel het dus om andersoortige case-studies gaat, is het geen ontwikkeling die typisch is voor vrouwenstudies, noch wat betreft de hausse van case-studies, noch wat betreft het probleem van hoe ze bij elkaar te brengen tot enige meerwaarde. In elk geval doen zich op het terrein van arbeidsvraagstukken exact dezelfde ontwikkeling en hetzelfde probleem voor: wie schrijft de *state of the art*-artikelen over al die case-studies naar bijvoorbeeld de kwaliteit van de arbeid in vele bedrijven?

Of wetenschappelijke vrouwenstudies en de politieke beweging van vrouwen 'noodzakelijk' uit elkaar drijven is een andere verontrustende vraag, opgeworpen door de redactie. De politieke beweging zou genoodzaakt zijn tot een voortdurende 'reproductie van vrouwelijkheid' in de politiek (want daar gaat het om *erkenning* van de boodschap en *niet* om het *vernieuwen* van de inhoud van de boodschap, aldus TvV), terwijl de eerste voortdurend druk doende zouden zijn met de deconstructie van vrouwelijkheid via historisering en contextualisering. Twee tegengestelde bewegingen dus.

Ten eerste lijkt het me wat al te boud te beweren dat het in de politiek niet gaat om 'vernieuwen van de inhoud van de boodschap', getuige bijvoorbeeld het recente PvdA-debat na de verkiezingsnederlaag. En aangaande het emancipatiebeleid van de overheid zijn er in de afgelopen vijftien jaar toch ook wel enige vernieuwingen van de boodschap te destilleren, al gaat het velen niet snel en ver en diep genoeg.

Ten tweede ben ik het geheel eens met Maaïke Meijer in TvV 45 die vindt dat wetenschap en politiek door de redactie wel in een heel simplistische tegenstelling worden geplaatst, alsof wetenschap zowel bedrijfsmatig als inhoudelijk geen politiek is en alsof het in de politiek alleen maar om clichés draait.

Wetenschap, zo stelt de redactie voorts, ontleent haar spanning bij uitstek aan het brengen van verrassende en nieuwe inzichten. Als hier de wetenschap in haar algemeenheid wordt bedoeld, dan is dit een eenzijdig en rijkelijk optimistisch beeld. Wetenschapsonderzoekers (onder anderen Harbers) laten zien dat wetenschap doorgaans veel vaker een 'technische' rol speelt dan een culturele rol.² Maar voor vrouwenstudies geldt bij uitstek dat zij tot dusverre vooral een culturele rol willen spelen en ook voor een belangrijk deel gespeeld hebben.

De relatie vrouwenstudies-vrouwenbeweging is echter niet meer dusdanig dat conclusies uit wetenschappelijk onderzoek direct in een pamflet of actieprogramma overgenomen kunnen worden (zo dat al ooit het geval is geweest). Evenmin is de relatie vrouwenstudies-overheid altijd een directe. In veel gevallen bestaat ook hier de band uit niet veel anders dan dat ook beleidsambtenaren op hun terrein wel eens een wetenschappelijk produkt lezen, en dat omgekeerd wetenschappers ook de krant lezen om bij te houden wat politiek en beleidsrele-

2. H. Harbers, *Sociale wetenschappen en hun speelruimte*. Dissertatie Groningen (Wolters-Noordhoff) 1986.

vant is. Niettemin ontleent vrouwenstudies haar bestaanslegitimatie nog steeds voor een belangrijk deel aan het leveren van een bijdrage aan de maatschappelijke problematiek van de sekseverhoudingen, hoe indirect, literair, historisch of filosofisch ingevuld dan ook. In die zin zijn de wetenschappelijke vrouwenstudies een voortzetting van de politiek, maar wel met andere middelen.³

Slechts kort wil ik ingaan op het gesignaleerde gevaar van depolitisering van vrouwenstudies door de introductie van het begrip 'gender' en 'genderstudies' in plaats van vrouwenstudies. Geduid wordt op de tendens om vrouwelijkheid en mannelijkheid als gelijkwaardige categorieën te zien en derhalve zou het begrip 'gender' een politiek-neutrale (sociologische!) categorie zijn.⁴ Politieke neutralisering is mijns inziens zeker niet inherent aan genderstudies. Zo iets hangt uiteraard af van de invulling die in theorievorming en in empirisch onderzoek aan het begrip wordt gegeven. Enige jaren geleden heeft Komter (in *TvV* 34) reeds de lijnen geschetst van twee theoretische posities binnen vrouwenstudies die *beide* vrouwelijkheid niet meer als een gegeven, als iets vaststaands, beschouwen. Deze posities kennen echter geheel verschillende invalshoeken. Studies naar *sekseverhoudingen* stellen de machtsverhoudingen tussen de seksen centraal als bepalend voor de verhoudingen en definities van vrouwelijkheid/mannelijkheid en vrouwen/mannen, in tegenstelling tot degenen die vrouwelijkheid en vrouw-zijn trachten te relativiseren door deconstructie via historisering en contextualisering. In die zin zou de gendervariant, waarin immers juist de sekseverhoudingen centraal staan, eerder de meer politieke variant zijn.

Vaak speelt daarnaast ook de gegroeide beeldvorming in kringen van buitenstaanders of relatieve buitenstaanders over een bepaald begrip een belangrijke rol in de keuze van bepaalde termen of veranderingen daarin. Zo kan bijvoorbeeld de term 'genderstudies' om pragmatische redenen gekozen worden omdat het door de omgeving als minder bedreigend of minder politiek of meer wetenschappelijk wordt uitgelegd. Maar dit betekent nog niet dat de betrokkenen daarom apoliteker hun wetenschapsbeoefening invullen. Dat er dan ook wel weer andere wetenschappers zijn die daar handig gebruik van zullen maken, door hun werk ook als zodanig te betitelen zonder dat het vrouwenstudies is, zal wel niet te vermijden zijn.

Tot besluit

Vrouwenstudies in de verschillende disciplines hebben naar mijn idee veel meer geabsorbeerd van de aard van de betreffende disciplines dan men zo'n decennium geleden voor wenselijk of mogelijk hield. Dat heeft positieve en negatieve kanten. Het betekent echter niet dat de culturele rol van vrouwenstudies nave-

3. Naar analogie Harbers, a.w., p. 247.

4. Ik wist overigens niet dat politiek-neutrale categorieën sociologische categorieën zijn of omgekeerd.

nant is afgenomen, integendeel. Een fin-de-siècle-denken binnen vrouwenstudies is onnodig en kan eerder tot een *self-fulfilling prophecy* leiden.

Ien Ang

Vrouwenstudies tussen ‘feminisme’ en ‘vrouwen’

Geachte redactie,

Ik heb mij in mijn werk slechts zijdelings met vrouwenstudies beziggehouden. Ik ben geen vrouwenstudies-specialist, en houd het groeiend aantal vaktijdschriften op dit terrein niet regelmatig bij. Ik word niet dagelijks geconfronteerd met de institutionele context waarbinnen vrouwenstudies (nog steeds) voor haar bestaansrecht moet vechten. Het is dan ook met enige terughoudendheid dat ik op jullie verzoek inga om commentaar te geven op de door jullie gestelde vragen. Aan de andere kant kan ik me ook voorstellen dat juist mijn marginale betrokkenheid bij het ‘debat’ mij het voordeel geeft – onaffe – reflecties te berde te brengen zonder al te veel rekening te houden met gevestigde of geaccepteerde theoretische en/of politieke standpunten en posities. Juist omdat vrouwenstudies een vorm van wetenschapsbeoefening is die zich expliciet verbindt met feministische politiek, wordt zij vaak gekenmerkt door een flinke dosis aan al dan niet theoretisch geïnformeerd politiek-correctisme. Dit is mijns inziens onvermijdelijk – en in zekere zin zelfs noodzakelijk voor welke vorm van *kritische* wetenschapsbeoefening dan ook –, maar het kan ook verlamrend werken omdat het ons soms ertoe brengt gedachtenlijnen die wel eens als politiek *incorrect* zouden kunnen worden bestempeld, al bij voorbaat in te slikken. De spanning die dit met zich meebrengt zorgt voor de nodige gevoelens van ongemak. Maar mijns inziens is dit ongemak juist een van de drijfveren die de vitaliteit van vrouwenstudies als een intellectuele activiteit garandeert. Dit betekent dat vrouwenstudies zich te allen tijde moet verzetten tegen dogmatisering en codificering, tegen het opstellen van universele stelregels en allesomvattende definities van het ‘object’ van het vak. Wat dit betreft wil ik graag de Britse cultuurtheoreticus Stuart Hill citeren: ‘Ik ben niet geïnteresseerd in Theorie, ik ben geïnteresseerd in steeds doorgaan met theoretiseren.’

Tegen deze achtergrond verbaas ik me dan ook over de bezorgdheid die er klaarblijkelijk nu bestaat over de toenemende prominentie van ‘gender studies’. Natuurlijk is het naïef om te stellen *what’s in a name?* Maar ik ben het met Ulla Jansz eens dat het in de mond nemen van de term gender niet hoeft in te houden dat de politieke angel uit vrouwenstudies wordt gehaald.¹ Natuurlijk, dit is be-

1. Ulla Jansz, ‘Van vrouwenstudies naar genderstudies?’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 44, 11 (1990), nr. 4, pp. 430-436.

slist wel het geval wanneer ‘gender’ als niet meer wordt opgevat dan een gegeven, politiek-neutrale sociologische variabele – iets wat ontegenzeggelijk veel gebeurt binnen de gevestigde sociale wetenschappen. Maar juist het poststructuralistisch-constructionisme, waardoor de meest geavanceerde feministische gender-theoretici zich laten inspireren, heeft toch niet alleen duidelijk gemaakt dat vrouwelijkheid en mannelijkheid historisch geconstrueerde categorieën zijn, maar ook dat de constructie van beide steeds in elkaars licht en in relatie tot elkaar gezien moet worden?

We komen er dus niet onderuit om ook mannelijkheid te problematiseren wanneer we de vele manieren waarop vrouwelijkheid wordt geconstrueerd willen begrijpen. Dit betekent niet dat ‘mannen’ hierdoor een ‘onlosmakelijk en per definitie evenwaardig aandachtsveld’² van vrouwenstudies worden – het gaat niet om *men for men’s sake* – het gaat erom dat mannen en mannelijkheid niet weggedacht kunnen worden uit een groot aantal theoretische en historisch-empirische problematieken die relevant zijn voor vrouwenstudies. Een van de centrale thema’s van feministisch geïnspireerde thema’s voor ‘gender studies’ zou dan kunnen zijn de constructie van de *verhouding* tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid in specifieke contexten.

Ik ben dan ook niet zo gelukkig met jullie stelling dat ‘vrouwenstudies in de jaren negentig (...) een antwoord (zal) moeten vinden op de vraag naar de reproductie van vrouwelijkheid’.³ Zo geformuleerd lijkt de stelling me veel te algemeen. Welke reproductie van welke vrouwelijkheid? Het begrip reproductie is al vaak gekritiseerd op het statische karakter ervan: alsof een eenmaal geproduceerde definitie van vrouwelijkheid steeds hetzelfde blijft doordat het langs meer of minder ingewikkelde mechanismen steeds gereproduceerd wordt. Hier-teenover zou ik juist de dynamiek en contextgebondenheid van wat wanneer als ‘vrouwelijk’ (en ‘mannelijk’) wordt geconstrueerd willen benadrukken. En inderdaad, historiserende case-studies *zijn* in dit opzicht belangrijk; ze kunnen zelfs bevrijdend zijn. Maar waarom moeten historiserende case-studies per se in het verleden getemporaliseerd worden, zoals jullie lijken te impliceren? Jullie stellen je terecht de vraag hoe historisering zich verhoudt tot actuele problemen. Maar het lijkt me onterecht te veronderstellen, om het door jullie genoemde voorbeeld maar aan te halen, dat de analyse van de Franse onderwijspolitiek in Togo tussen 1895 en 1904 *in de plaats kan staan* van een analyse van vormen van hedendaags racisme (hoewel het zeker niet uitgesloten is dat het daar wel een licht op zou kunnen werpen). Zo’n veronderstelling zou immers op zich al een even statisch reductionisme inhouden: racisme daar en toen is niet hetzelfde als racisme hier en nu. Kortom, ik zie niet in waarom historisering en actualiteit elkaar zouden uitsluiten. Integendeel, wat mij betreft zouden we Foucaults project van ‘de geschiedenis van het heden’ veel letterlijker en serieuzer moeten nemen dan veelal het geval is.

2. Dorien Pessers, ‘Om het behoud van vrouwenstudies’, in: idem, p. 429.

3. ‘Redactioneel’, in: idem, p. 366.

We leven in een tijd waarin vertogen en praktijken van vrouwelijkheid en mannelijkheid in hoge mate in beweging zijn. Dit is in ieder geval een van de successen van de vrouwenbeweging. Het is ontegenzeggelijk dat vrouwen, zeker in de westerse wereld, vandaag de dag door de bank genomen meer manoeuvreerruimte hebben om hun levens naar hun individuele verlangens en behoeften in te richten dan zo'n 25 jaar geleden – een historisch feit dat bijvoorbeeld gearticuleerd wordt in het veel bredere scala aan vrouwenbladen dat commerciële uitgevers tegenwoordig aan de vrouw trachten te brengen. Vrouwen die bladen als *Cosmopolitan* of *New Woman* consumeren worden keer op keer gewezen op het belang en de aantrekkelijkheid van zelfstandigheid, voor jezelf opkomen, een carrière, een gezond lichaam, enzovoort – dingen die in meer 'traditionele' bladen als *Margriet* en *Libelle* veel minder werden benadrukt. Het zou simplistisch zijn om dergelijke vertogen af te doen als een verwatering of onschadelijk-making van 'werkelijke' feministische waarden. Als het er in het feminisme om gaat de positie van vrouwen te verbeteren, dan moeten we op z'n minst *onderzoeken* welke verschuivingen en proliferaties populaire definities van vrouwelijkheid hebben ondergaan en hoe ze ingrijpen in de levens van concrete vrouwen.

Dergelijke definities zijn vol contradicties. Wie regelmatig de *Cosmopolitan* leest weet bijvoorbeeld hoe de idealen van zelfstandigheid, voor jezelf opkomen en dergelijke vaak direct of indirect gerelateerd worden aan een voortdurende preoccupatie met mannen op emotioneel, sociaal, seksueel of professioneel vlak. Je zou op grond hiervan kunnen concluderen dat ondanks alle nadruk op persoonlijke vrouwelijke macht in de *mainstream* media vrouwelijkheid uiteindelijk nog steeds hardnekkig gedefinieerd wordt in verhouding tot mannen en mannelijkheid: de vrouwelijke identiteit wordt nog steeds geconstrueerd als een bij uitstek relationele identiteit, vrouwen worden nog steeds geacht zichzelf te definiëren in termen van hun relaties met mannen. Zo gezien zou je inderdaad kunnen concluderen dat alle nieuwe, emancipatoire idealen van vrouwelijke assertiviteit slechts cosmetische modernisering zijn van een min of meer algemene, structurele reproductie van (traditionele) vrouwelijkheid. Of om het anders te formuleren, het gender-systeem, op basis waarvan het dualisme tussen de seksen wordt geproduceerd, wordt ondanks veranderingen in de specifieke inhoud van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' stevig in stand gehouden.⁴

Maar aan de andere kant kan niet ontkend worden dat de meeste vrouwen in het leven van alledag nu eenmaal niet zonder mannen (kunnen) leven: mannen zijn onze bazen, collega's, partners, vrienden, vaders, zonen, geliefden. De aantrekkingskracht van bladen als *Cosmopolitan* bestaat ongetwijfeld in de belofte dat ze oplossingen zouden bieden voor problemen die vrouwen in de praktijk van hun verhoudingen tot mannen ondervinden. Het pedagogische vertoog

4. Zie Rosi Braidotti, 'Gender, gender aan de muur...', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 44, 11 (1990), nr. 4, p. 439.

staat centraal in het genre van het vrouwenblad; het spreekt vrouwen constant aan in termen van zelfverbetering, het spoort vrouwen aan steeds aan zichzelf te werken: 'Live the life you want: seven easy steps', 'You CAN learn to love a good man', 'The one thing men want from women in bed'.⁵ Met andere woorden, wat vrouwenbladen representeren is de noodzaak voor vrouwen om strategieën en tactieken te ontwikkelen om te (over)leven in een nog steeds door mannen gedomineerde wereld.

Rosi Braidotti heeft gelijk wanneer ze stelt dat de politiek van 'gender' op zijn best reformistisch kan zijn, en daarom niet in staat het gender-systeem als zodanig omver te werpen.⁶ Zolang vrouwen zichzelf blijven definiëren in hun 'anders-zijn' of 'gelijk-zijn' aan mannen, zullen ze nooit in staat zijn te ontsnappen aan de gevangenis van 'gender'. Maar aan de andere kant is het precies via zo'n reformistische politiek – waar de moderne vrouwenbladen een uitdrukking van zijn – waar veel vrouwen zich door het feministische ideeëngoed, hoe 'verwaterd' ook, hebben laten inspireren. Me dunkt dat idealen als autonomie en zelfbeschikking voor een zeer groot aantal, vooral jonge vrouwen van vandaag *common sense* zijn geworden – kijk maar naar populaire artiesten als Madonna en Janet Jackson.

Mijns inziens is het belangrijk voor vrouwenstudies om dergelijke ontwikkelingen op de voet te volgen en te theoretiseren zonder al te rigide, vooringenomen opvattingen over politieke correctheid. In deze zin is het hele idee van 'verwatering van het feminisme' op zich eigenlijk al problematisch. 'Verwatering' impliceert immers dat ergens in abstracto een 'waar' of 'authentiek' (revolutionair, radicaal, subversief, utopisch) feminisme bestaat dat in concrete situaties en contexten op een of andere manier gecompromitteerd wordt. Vanuit zo'n positie is het gevaar maar al te groot dat de feministische wetenschapster zichzelf onfeilbaar maakt door zich het recht toe te eigenen scheidsrechter te spelen over wat 'echt' feministisch is en wat niet. Dit impliceert een kennispolitiek gebaseerd op een (modernistische) opvatting van de intellectueel als 'wetgeefster'. Dit is echter niet alleen theoretisch, maar vooral ook politiek problematisch. Het feit dat veel vrouwen tegenwoordig weigeren om, ondanks hun 'spontaan feministische' houding, zichzelf feministe te noemen is in dit verband een teken aan de wand. Hierdoor dreigt vrouwenstudies zich te *vervreemden* van de verscheidenheid aan ervaringen en praktijken waar vrouwen van tegenwoordig zich mee inlaten.

Ik ben ook een voorstander van een vrouwenstudies die zichzelf opvat als een postmodernistische intellectuele praktijk, waarin niet het legitimeren maar het *interpreteren* van concrete praktijken centraal staat.⁷ De politiek van vrou-

5. Drie headlines op de cover van *New Woman*, maart 1991, Australische editie.

6. Braidotti, a.w.

7. Zie voor een uiteenzetting van modernistische versus postmodernistische opvattingen van intellectuele praktijk: Zygmunt Baumann, *Legislators and interpreters. On modernity, postmodernity and intellectuals*. Oxford (Polity Press) 1987. Zie ook: Susan J. Hekman, *Gender and knowledge. Elements of a postmodern feminism*. Oxford (Polity Press) 1990.

wenstudies kan dan gezien worden als een discursieve politiek die niet zozeer naar epistemologische waarheid streeft, maar eerder conversaties op gang brengt met als doel te interveniëren in de maatschappelijke betekenisgeving van 'gender'. Op deze manier zou vrouwenstudies op haar beurt 'pedagogisch' kunnen zijn zonder te vervallen in het didactisme dat zo kenmerkend is voor de eerder besproken vrouwenbladen.

Als prioriteit voor onze theorievorming en onderzoek zou ik dan ook willen stellen dat we moeten *uitgaan* van concrete situaties en contexten en te bekijken op welke wijze vrouwen al doende hun identiteiten construeren, deconstrueren en reconstrueren. Zij doen dit waarschijnlijk met gebruikmaking van de reformistische definities van vrouwelijkheid waar de vrouwenbladen vol van staan, maar *hoe* precies blijft voorlopig buiten ons gezichtsveld. Het is mogelijk dat wanneer we uitgaan van het dagelijks leven, de grens tussen reformistisch en subversief niet zo gemakkelijk meer te leggen is. Zoals Braidotti stelt: 'Vrouwen zijn al begonnen zichzelf en de wereld om zich heen te herscheppen. Dit heeft het gendersysteem, en de codes van het gedrag en denken die er op gebaseerd zijn, al uit zijn voegen gerukt.'⁸ Inderdaad, maar geldt dit niet evenzeer voor vrouwen als Madonna en Janet Jackson als voor de feministische avantgarde? Een postmoderne vrouwenstudies-praktijk kan de complexiteit, ambiguïteit en veelvoudigheid van wat het tegenwoordig betekent 'vrouw' te zijn in kaart brengen door het produceren van *situated knowledges* die ons in staat stellen te converseren en te discussiëren – niet op basis van een aprioristische epistemologische en/of politieke waarheid, maar door middel van voortdurende contextuele vergelijking.⁹

Hiermee wil ik niet beweren dat alleen hedendaagse onderwerpen voor vrouwenstudies relevant zijn, noch dat zuiver theoretisch onderzoek van nu af aan taboe moet worden verklaard. Integendeel, het concrete kan immers alleen via de omweg van geschiedenis en theorie op een zinvolle manier begrepen, geëvalueerd en gekritiseerd worden. Het is in en door het articuleren van een radicaal empiricisme met permanent theoretiseren dat vrouwenstudies ook in de toekomst als brug kan dienen tussen 'feminisme' en 'vrouwen'.

8. Braidotti, a.w., p. 439.

9. Zie Donna Haraway, 'Situated knowledges. The science question in feminism and the privilege of partial perspective', in: *Feminist Studies* 14, 3 (1988), pp. 575-599.

Evelien Tonkens

Het gedeelde verschil*

Vrouwenstudies in de jaren negentig

Vier nummers geleden startte de redactie een serie bijdragen waarin feministische wetenschapsters op ons verzoek, met het oog op vrouwenstudies in de jaren negentig, reflecteerden op onderstaande vragen:¹

- Welke plaats moeten we in vrouwenstudies toekennen aan mannen en mannelijkheid? Wat zijn de oorzaken en implicaties van de tendens om vrouwenstudies te heropen tot genderstudies?
- Wat zijn de voor- en nadelen van de steeds verdergaande historisering en contextualisering van vrouwenstudiesonderzoek?
- Leidt vrouwenstudies onvermijdelijk tot een reproductie van stereotiepe betekenissen van vrouwelijkheid, of kunnen we daaraan ontsnappen?

Uit de reacties blijkt dat de titel van het congres dat wij op 20 september aanstaande organiseren, Het Gedeelde Verschil, binnen vrouwenstudies bijzonder actueel is. Dat betekent echter niet dat iedereen hetzelfde verschil met dezelfde anderen wil delen. Voor ons verwijst de titel naar het delen van het sekseverschil in twee opzichten. Ten eerste delen we het sekseverschil met anderen; vrouwenstudies heeft niet het alleenrecht op de waarheid over sekse. Ook andere vrouwen, andere intellectuelen (bijvoorbeeld beleidsmakers of schrijvers) en andere disciplines kunnen daar iets over te zeggen hebben. Daarnaast betekent 'het gedeelde verschil' dat naast het sekseverschil tevens andere verschil-categorieën van belang zijn, zoals klasse, etniciteit en seksuele 'voorkeur'. Ook in de stukken die ons werden toegezonden, wordt gepleit voor het delen van het verschil met andere wetenschappelijke vraagstellingen en disciplines, of met beleid of 'de politiek'. Vrouwenstudies wordt daarmee in die reacties veelal tot bescheidenheid aangespoord. Tegelijkertijd spreekt uit sommige reacties de angst dat vrouwenstudies zichzelf hiermee te 'klein' maakt, en de hoop dat het delen van het verschil tevens leidt tot nieuwe impulsen voor vrouwenstudies zelf. Volgens ons is dat inderdaad mogelijk en in dit stuk doen wij daartoe een voorstel.

Ook op het congres zullen de drie bovengenoemde vragen centraal staan. De inmiddels verschenen reacties maken een toespitsing ervan mogelijk. We

* Met dank aan de redactie, in het bijzonder Alkeline van Lenning en Monique Volman.

1. Deze vragen staan met uitgebreide toelichting in het redactioneel van TvV 44.

zullen eerst de discussie zoals die tot nu toe is gevoerd, plaatsen in een algemeen kader van verschillende tradities binnen vrouwenstudies. Vervolgens gaan we nader op de drie vragen in. Maaike Meijer reageerde met een kritische analyse van de vragen zelf. Haar reactie nemen we als aanknopingspunt om de bedoeling van onze vragen nader toe te lichten, in de hoop daarmee de discussie weer een paar stappen verder te brengen.

Meijer vindt de opzet van de congresvragen problematisch, omdat ze zijn gesteld in termen van binaire opposities, zoals theorie versus empirie en politiek versus wetenschap. Het verbaast ons dat ze daarbij geen onderscheid lijkt te maken in genres. Het soort tekst, een uitnodiging mee te denken voor een congres, heeft doorgaans een polemisch karakter, en stelt daarom 'of/of'-vragen, zonder dat daarmee 'een derde mogelijkheid wordt uitgesloten', en zonder dat de auteurs van zo'n tekst dus noodzakelijkerwijs over de opgeworpen problemen denken in termen van binaire opposities. In de uiteenzetting van haar standpunt herhaalt Meijer dan ook een aantal opvattingen waar TvV zelf al jaren voor staat en die ook in het redactionele beleid tot uitdrukking worden gebracht. Zo verschijnen er in TvV al sinds het ontstaan veel theoretisch goed geïnformeerde 'case-studies' waarmee beoogd wordt theorievorming verder te brengen. Die 'case-studies' zijn idealiter niet zozeer een toepassing van een theoretisch kader op empirisch materiaal – de klassieke opvatting over theorie en empirie waartegen ook Meijer zich verzet – alswel een specifieke studie die het mogelijk maakt om theorie te bedrijven (in plaats van toe te passen) aan de hand van empirie – en omgekeerd. Wij zijn het dus met Meijer eens dat de tegenstelling tussen theorie en empirie ter discussie gesteld moet worden – en wij menen dat TvV dat reeds lange tijd doet. Tevens onderschrijven wij haar constatering dat historische studies kunnen voortkomen uit betrokkenheid met contemporaine problemen, zoals ook door vele anderen die aan de discussie hebben bijgedragen wordt benadrukt. Hetzelfde geldt voor de verhouding tussen wetenschap en politiek: beide zijn inderdaad niet strikt van elkaar te scheiden en de universiteit is evenzeer een politieke arena als welke andere plaats ook. Op de universiteit spelen inderdaad veel problemen van sekse-ongelijkheid die daarbuiten ook spelen, van kinderopvang tot seksueel geweld.

Vanwaar dan een discussie? Zo te zien is er niets aan de hand en is iedereen het eens. Dat is natuurlijk niet het geval. De onenigheid ligt ons inziens echter niet in het gebruiken of bestrijden van binaire opposities, alswel in de wijze waarop de 'kwalijke werking van binaire opposities' (of dichotomieën) bestreden moet worden. Daarnaast schuilt de onenigheid in de vraag of je met deze gedeelde constatering genoege neemt. We zijn het met Meijer eens dat case-studies theorieën idealiter verder brengen, maar we vragen ons af of ze dat ook daadwerkelijk doen. Niet omdat wij theorie per definitie hoger en beter vinden, maar omdat wij, behalve aan empirie, ook aan theorie belang toekennen. En ook al onderschrijven wij de constatering dat historische studies door betrokkenheid op actuele problemen worden ingegeven, dan is daarmee ons inziens de vraag

naar het verband tussen beide nog niet beantwoord. Het is dan nog steeds de vraag of ze daadwerkelijk licht werpen op contemporaine problemen, en hoe ze dat doen. Verder betekent de stelling dat de universiteit eveneens een politieke arena is, voor ons niet dat alle andere politieke arena's waar feministische issues spelen, daarom niet meer in het blikveld van feministische wetenschappers zouden moeten vallen. Politiek bevindt zich ook op de universiteit, maar lang niet alleen daar.

Waar Meijer dus, evenals Ang, Grotenhuis, Jansz, Saharso en De Bruijn, tevreden lijkt met de manier waarop cases en theorie, alsmede politiek en wetenschap in vrouwenstudies anno 1991 een plaats krijgen, vragen wij ons af of de reeds enige tijd ingeslagen paden niet eens kritisch bezien moeten worden. Dat verschil zou wel eens te maken kunnen hebben met een heel ander, veel latenter verschil tussen (de geschiedenis van) de positie van TvV en die van Meijer. Dit verschil heeft vooral te maken met een meer Foucaultiaanse versus een meer Derridiaanse inspiratie. Daarnaast zijn er in de reacties nog twee andere, oudere tradities te onderscheiden, namelijk die van het socfem-denken en van het emancipatie-onderzoek.

De dominante onderzoekstraditie die de afgelopen jaren in TvV aan bod is gekomen, is er steeds een geweest waarin deconstructie (van dichotomieën en daarmee van stereotypen over de seksen) wordt gepleegd door via 'case-studies' te laten zien hoe complex, tegenstrijdig en veranderlijk de betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid feitelijk, historisch bezien, zijn. Dichotomieën zijn dus eigenlijk niet eenduidig: in de geschiedenis is er een voortdurende strijd gaande over de betekenissen van schijnbaar onveranderlijke dichotomieën. Die strijd kun je bij uitstek door historisch onderzoek laten zien, omdat vooral daarin de veranderlijkheid zichtbaar kan worden. Deze Foucaultiaans geïnspireerde historisering (vaak 'constructiedenken' genoemd) is tevens een poging om te ontsnappen aan wat de redactie in haar vragen 'reproductie van vrouwelijkheid' noemt: door het blootleggen van de strijd en de complexiteit lossen de stereotypen als het ware vanzelf op. Deze traditie wordt in de reacties veelvuldig opnieuw verdedigd, met name door Grotenhuis, Saharso, Ang en Jansz.

In Meijers reactie valt een ander antwoord op de vraag 'wat te doen met binaire opposities/dichotomieën/stereotypen van vrouwelijkheid' te lezen. Haar bijdrage geeft blijk van een meer Derridiaanse inspiratie. De deconstructie die zij voorstaat, bestaat uit het omdraaien van de waardering van de termen van een binaire oppositie – geënt op de Derridiaanse gedachte dat binaire opposities steunen op een hiërarchie, waarbij het vrouwelijke steeds het lagere en mindere is en het mannelijke het hogere en betere. In deze opvatting is een omdraaiing het wapen tegen de werking van binaire opposities: daarmee ontnem je ze als het ware hun bestaansgrond, want zonder de hiërarchie kunnen ze niet bestaan. Dit is echter slechts een fase. Na de tweede fase van de omkering (de anti-these, lijkt het) zal, als deze geheel uitgewerkt is, (vanzelf?) de derde fase volgen: de oplossing van de binaire opposities zelf. Slaat men de tweede fase over (of gunt

men die te weinig tijd), dan mislukt het feministisch project doordat vrouwelijkheid geneutraliseerd wordt, hetgeen in de praktijk een terugval naar de vorige toestand betekent. Wanneer Derrida's inzichten zo worden toegepast, komt dat mijns inziens neer op een dialectisch model.

Betekenenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid zijn volgens deze traditie niet zo veranderlijk – dit in tegenstelling tot de Foucaultiaans geïnspireerde traditie —, het draait immers steeds om de binaire opposities. Wat echter wel veranderlijk is, is de waardering daarvan: die kunnen we omdraaien. En door die om te draaien brengen we het hele bouwwerk aan het wankelen, tot het uiteindelijk ineenstort. Hiermee is een mogelijke theoretische onderbouwing van het Verschil-project gegeven. Hier zijn case-studies niet zozeer gericht op de strijd rond betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid, maar op het vinden van het vrouwelijke, dat volgens deze traditie vaak onzichtbaar, verdrongen en uitgesloten is.

Ook Braidotti lijkt in deze traditie te staan: zij verklaart de ontwikkeling van de tot nu toe verdrukte en uit de symbolische orde buitengesloten vrouwelijke subjectiviteit tot het doel van vrouwenstudies. Zij geeft daar echter een meer Irigarayiaanse draai aan, en benadrukt meer het nog onbekende en onontdekte van het vrouwelijke; datgene wat nu vrouwelijk genoemd wordt en de ene helft van een binaire oppositie uitmaakt, is niet het vrouwelijke dat wij moeten zoeken, maar het vrouwelijke dat ons hoogstens misleidt. Omdat zij vooral naar een nieuwe vrouwelijke subjectiviteit op zoek is, ziet zij de reproductie van vrouwelijkheid niet als een probleem. Historisering en contextualisering liggen in haar benadering niet voor de hand, omdat de nieuwe vrouwelijke subjectiviteit niet of nauwelijks een empirische categorie is. (Dit in tegenstelling tot een derde meer sociologische variant van het verschildenken, zoals dat onder andere door Sevenhuijsen wordt beoefend.)

Mannen, mannelijkheid en gender nemen in beide tradities een heel verschillende plaats in. Voor de Foucaultiaanse traditie is, sinds het befaamde artikel van Joan Scott, de categorie gender inwisselbaar met de termen mannelijkheid en vrouwelijkheid. Jansz bijvoorbeeld betuigt zich impliciet voorstandster van Scotts genderbegrip, waarbij 'gender verwijst naar de machtsverhoudingen tussen de seksen', en 'dichotomieën niet meer als vaststaand uitgangspunt worden opgevat'.

De meer Derridiaans geïnspireerde denkwijze daarentegen wijst gender en genderstudies af, omdat die concepten zouden leiden tot de gevreesde neutralisering van vrouwelijkheid. Aan mannen of mannelijkheid valt volgens dit denken geen enkele eer meer te behalen, want die zijn reeds schitterend aanwezig in de symbolische orde.

Overigens gaat met de twee geschetste benaderingen ook een verdeling in disciplines gepaard. De eerste duikt vooral op in sociale wetenschappen en geschiedenis, terwijl de tweede meer bij literatuurwetenschap en filosofie voorkomt.

De reacties van De Bruijn en Pessers vallen buiten dit schema. Beide kunnen opgevat worden als vertegenwoordigers van twee oudere denkwijzen in vrouwenstudies, respectievelijk het emancipatiedenken en het socfem-denken. Ze dragen beide de visie uit dat de ontwikkeling van vrouwenstudies vooral bepaald en gelegitimeerd moet worden door een externe instantie: voor het emancipatiedenken is dat het (emancipatie)beleid, en voor het socfem-denken is dat de feministische beweging. De twee eerder besproken visies (het verschildenken en het constructiedenken) hebben met elkaar gemeen dat zij vinden dat vrouwenstudies haar eigen criteria voor het bepalen van haar ontwikkeling moet legitimeren en niet slechts in dienst moet staan van een externe instantie. Daarbij verschilt men van mening over de mate waarin vrouwenstudies betrekking moet hebben op en relevant moet zijn voor politiek en beleid: globaal gesproken kent het constructiedenken daar meer belang aan toe dan het verschildenken. Vragen rond de reproductie van vrouwelijkheid, de historisering en contextualisering en gender zijn echter voor het emancipatiedenken en het socfem-denken niet van onmiddellijk belang. Dat zijn immers vragen die betrekking hebben op de zelflegitimatie en zelfbepaling van vrouwenstudies ten aanzien van haar eigen criteria, waarbij de beweging of het beleid wel een rol spelen, maar niet allesbepalend zijn.

Het is niet de bedoeling van de redactie om op dit moment partij te kiezen tussen deze vier tradities. Met het congres wordt juist het omgekeerde beoogd: de drie vragen die wij daarin centraal stellen, zijn naar onze mening voor de vier denkwijzen van belang, zij het op heel verschillende wijze.

Op welke wijze en in welk opzicht zijn onze vragen nu voor de verschillende visies een probleem? De reproductie van vrouwelijkheid is voor de Foucaultiaans geïnspireerde zienswijze in eerste instantie geen probleem, want deze heeft zich erop toegelegd te laten zien hoe complex, veranderlijk en tegenstrijdig betekenissen van vrouwelijkheid zijn. Maar: wat te doen als we dat weten? Zijn we nu niet reeds van die boodschap overtuigd? Welke theoretische mogelijkheden of vragen biedt deze manier van denken ons verder? De methode hiervan, de vertooganalyse, heette altijd te gaan over machtsverhoudingen en de wijze waarop die verschuiven; op grond daarvan mogen we verwachten dat empirisch onderzoek theoretische bevindingen over (veranderingen in) machtsverhoudingen oplevert die boven de specificiteit van het materiaal uit te tillen zijn.

De reacties van verdedigers van dit denken (Grotenhuis, Ang, Jansz, Saharso) suggereren dat dit een veel te on-postmoderne vraag is: wie zo'n vraag stelt, zou zich te weinig rekenschap geven van het postmoderne inzicht dat veranderingen (in constructies van vrouwelijkheid) dermate van toevalligheden en specifieke en lokale factoren afhankelijk zijn, dat daar helemaal niets algemeen over te zeggen valt. Maar als dat zo is, is het postmodernisme dan wel in het belang van het feminisme? Braidotti stelt elders dat dat twijfelachtig is omdat het postmodernisme het bestaan van het subject miskent. Een andere reden om daaraan te twijfelen zou kunnen zijn dat het geen theorieën over de machtsver-

houdingen tussen de seksen en de wijze waarop die veranderd kunnen worden, in handen geeft.

Niettemin lezen we bij sommige fervente verdedigers van deze traditie toch, op andere plaatsen in hun teksten, dat de *reproductie van vrouwelijkheid* wel een probleem voor hen is. Grotenhuis constateert bijvoorbeeld in haar eigen onderzoek 'een gevaar van een reproductie van stereotiepe betekenissen van vrouwelijkheid in termen van moederschap, huisvrouwchap en echtgenootschap. Ondanks hun onderlinge verschillen worden de verhalen (...) gedomineerd door een min of meer uniforme noemer van (toekomstige) vrouwelijkheid.' Grotenhuis' voorstel om met dit probleem om te gaan is wat ze noemt het erkennen van 'grenzen aan sekse': met betrekking tot haar eigen onderzoek 'is de vraag onvermijdelijk welke betekenis het meisjesonderwijs buiten het kader van de constructie van sekseverschillen heeft gehad', bijvoorbeeld als opleiding gericht op algemene vorming. Mogelijk was het ook produkt en producent van een bepaalde stijl van lesgeven, van indeling van klaslokalen, van betekenissen van nationale feestdagen, en wat niet al. Maar behelzen zulke vragen niet gewoon allemaal andere onderzoeken? Hoe kunnen ze licht werpen op de vrouwenstudiesvraag naar de betekenissen van sekse – hoe kunnen ze bovendien de reproductie van vrouwelijkheid dwarsbomen, zoals Grotenhuis suggereert. Wat is het voorstel van 'grenzen aan sekse' méér dan een pleidooi voor professionele bescheidenheid ten aanzien van andere disciplines, vraagstellingen en problemen? Een pleidooi dus voor het 'delen van het verschil', zoals de titel van ons congres aangeeft – maar in hoeverre wordt het probleem van de reproductie van vrouwelijkheid daarmee opgelost?

Ook in andere reacties speelt deze bescheidenheid een belangrijke rol. Ang is ambivalent over de reproductie van vrouwelijkheid. Bij haar is het echter niet vrouwenstudies die vrouwelijkheid al dan niet reproduceert, maar dat aspect van de maatschappij waarmee zij zich vakmatig bezighoudt, namelijk de massamedia en haar publiek. Enerzijds stelt ze dat 'het gendersysteem, (...) ondanks veranderingen in de specifieke inhoud van "vrouwelijkheid" en "manne-lijkheid" stevig in stand gehouden (wordt)': 'de vrouwelijke identiteit wordt nog steeds geconstrueerd als een bij uitstek relationele identiteit'. Anderzijds is daarin tevens een nieuw soort feminisme te zien, dat reformistisch is dan vroeger, maar, zo haast ze zich eraan toe te voegen, wie zijn wij om een dergelijk waardeoordeel te vellen? Feministische intellectuelen moeten immers geen wetgeefsters zijn, maar alleen 'conversaties op gang brengen.' Ook bij Ang is 'het gedeelde verschil' dus actueel, maar vrouwenstudies deelt het verschil nu niet met andere disciplines of vraagstellingen, zoals Grotenhuis dat voorstaat, maar met vrouwelijke media-consumenten. De bescheidenheid ten aanzien van andere vrouwen is een van de oudere vormen van bescheidenheid in vrouwenstudies. Het is een goed bedoelde en sympathieke reactie op het 'vals-bewust-zijnsdenken', maar het leidt onvermijdelijk tot een verregaande vaagheid ten aanzien van de vraag wat de positie van de feministische intellectueel dan ei-

genlijk nog is. De bescheidenheid zit vooral in een soort distantie: ons onthouden van meningen over dat 'reformistische' feminisme. Maar in de formulering dat vrouwenstudies 'als brug kan dienen tussen "feminisme" en "vrouwen"' schemert door dat het geen ècht feminisme is dat de vrouwelijke media en haar consumenten uitdragen?

In het verschildenken is de reproductie van vrouwelijkheid op een heel andere manier een probleem, waarbij dat ook weer voor de drie subtradities (verbonden met respectievelijk Braidotti, Meijer en Sevenhuijsen) verschillend is. Voor Meijer kan deze vraag kortgesloten worden door te stellen dat herwaardering van de vrouwelijke helft van binaire opposities deze dusdanig verandert, dat er van reproductie geen sprake meer kan zijn. Voor ons is het echter de vraag of de ongelijke waardering van binaire opposities wel het fundament van sekse-ongelijkheid is. Is het, met andere woorden, wel zo dat vrouwelijkheid van betekenis verandert wanneer het geherwaardeerd wordt? Getuigt die gedachte niet van een gebrek aan historisch besef? Immers: in de geschiedenis zijn vrouwelijke eigenschappen afwisselend hoog en laag gewaardeerd (in de Romantiek waren emoties vrouwelijk en superieur, in de vroege Verlichting vrouwelijk en minderwaardig, enzovoort), zonder dat de sekse-ongelijkheid hiermee verminderde. Brengt een effectieve herwaardering van vrouwelijke eigenschappen niet met zich mee dat deze eigenschappen van sekse veranderen, zodat hoe dan ook uiteindelijk mannen en niet vrouwen ervan profiteren, en deze 'tweede fase' dus helemaal niet tot een derde leidt, maar – om in die terminologie te blijven – ongeacht hoeveel aandacht je haar geeft, regelrecht naar de eerste terugvoert?²

Braidotti ontsnapt aan deze kritiek, doordat zij – in tegenstelling tot Meijer – stelt dat het vrouwelijke in positieve zin nog helemaal niet bestaat en nog door ons feministen uitgevonden moet worden. Reproductie van vrouwelijkheid is wel het laatste probleem waar zij wakker van zou kunnen liggen. De nieuwe vrouwelijke subjectiviteit belooft radicaal nieuw te zijn. Dat is de kracht van haar project, maar ook de zwakte, want het is een utopische belofte, geprojecteerd in een verre toekomst. De vraag of er sprake is van reproductie van vrouwelijkheid laat zich daarom niet beantwoorden, behalve door te zeggen dat geduld en verbeeldingskracht dat vast wel zullen verhinderen. De vraag is wel hoe lang deze blanco cheque inwisselbaar blijft: hoe lang mogen beloftes beloftes blijven? Bovendien is deze gedachte gebaseerd op de veronderstelling dat vrouwen zijn buitengesloten uit de symbolische orde. Die veronderstelling is empirisch gezien problematisch: alleen al alle vrouwen die studeren en werken aan de universiteit bewijzen hun aanwezigheid in de symbolische orde. Maar in elk geval is er hier van bescheidenheid geen sprake – integendeel: vrouwenstudies is hiermee het centrum van revolutionaire activiteit.

Reproductie van vrouwelijkheid is in Brügmanns bijdrage niet als pro-

2. Iets dergelijks gebeurde in de Romantiek met de herwaardering van emoties, zoals de filosoof Christine Battersby laat zien in haar boek *Gender and Genius* (1989).

bleem te ontwaren. Interessant is dat zij wel de spanning tussen revolutionaire versus bescheiden aanspraken bespreekt. De pretentie het absoluut nieuwe te presenteren en ontdekken (zoals Braidotti dus bepleit), ziet zij met gemengde gevoelens verdwijnen. Enerzijds vindt ze het een 'heilzame ontzuivering', maar anderzijds zat in die gedachte nu juist ook 'het utopisch kritisch en ook politiek radicaal potentieel van vrouwenstudies'. Haar schrikbeeld daarbij is, ontleend aan Wilhelm Busch, dat vrouwenstudies zich nestelt in de academia als een merel die op een tak met lijm neerstrijkt. De institutionalisering van vrouwenstudies is misschien wel het begin van het einde. Maar tegelijkertijd moet vrouwenstudies volgens haar toegeven dat zij feitelijk heel veel ontleent aan andere disciplines en dus ook helemaal niet zo anders is. Alweer een pleidooi voor bescheidenheid dus, maar met een flinke dosis ambivalentie en ditmaal ook niet ten aanzien van andere vrouwen, of andere vragen, maar alleen ten aanzien van de (andere) disciplines.

Ook De Bruijn pleit voor bescheidenheid, maar dan ten aanzien van de politiek en het beleid: wetenschap speelt, in termen van Hans Harbers, doorgaans veel meer een technische dan een culturele rol: ook vrouwenstudies zal zich bij dat feit neer moeten leggen.

Historisering en contextualisering zijn ook op heel verschillende manieren een probleem. Onze vraag was waar case-studies nu eigenlijk een case van zijn, en, daaruit voortvloeiend, wie de taak krijgt de explosie van case-studies te vergelijken of te integreren. Ten aanzien van de historisering was de vraag hoe historische studies zich eigenlijk verhouden tot actuele problemen.

Voor het Foucaultiaans geïnspireerde denken hangt deze vraag direct samen met de vorige, want historisering en contextualisering zijn voor deze denkwijze bij uitstek oplossingen voor het probleem van de reproductie van vrouwelijkheid. Reacties uit deze visie geven dan ook unaniem blijk van grote tevredenheid met deze wijze van onderzoek doen en interpreteren onze vraag als een nostalgisch verlangen naar een Algemene Theorie van Vrouwelijkheid. Die interpretatie geeft volgens ons juist blijk van dat gewraakte denken in termen van binaire opposities, waarbij er maar twee mogelijkheden zijn: of je streeft naar een algemene theorie, die allesomvattend enzovoort is, of je beperkt je tot case-studies, die slechts voor zichzelf spreken.

Volgens ons is er echter een derde mogelijkheid. In vrouwenstudiesonderzoek uit allerlei disciplines spelen theoretische vragen een rol, die door veel onderzoeksters gedeeld lijken te worden. Er zijn allerlei overlappingsen in vraagstellingen die door de specificiteit van het onderzoeksmateriaal echter grotendeels ondergesneeuwd raken. Een onderzoekster naar verpleegsters is namelijk wel met andere onderzoeksters naar verpleegsters in debat, maar niet met andere onderzoeksters die de opvattingen van Rousseau en Kant over vrouwelijkheid met elkaar vergelijken, terwijl er misschien ook overeenkomsten in vraagstelling tussen deze onderzoeken te vinden zijn.

Voorbeelden van mogelijke verbanden en overlappende vraagstellingen:

1. Zijn er nu of in de geschiedenis vormen van vrouwelijke subjectiviteit die inspirerend zijn omdat zij vernieuwend zijn? In hoeverre wordt daarbij gebruik gemaakt van stereotiepe betekenissen van vrouwelijkheid door die te ironiseren, om te draaien, enzovoort (zoals het Irigarayaans denken voorstaat)? Of ligt het geheim van nieuwe vrouwelijke subjectiviteit juist in het maken van de juiste stappen zijwaarts: de aandacht verschuiven van vrouwelijkheid naar bijvoorbeeld de verhouding aap-mens-machine zoals Haraway met haar cyborg-concept probeert? Dankt Haraway – die in drie van de negen reacties wordt aangehaald – haar populariteit mede aan het feit dat zij sekse even tussen haakjes zet (het verschil gedeeld met apen en machines)?
2. Welke problemen en dilemma's komen vrouwen tegen als ze proberen een plaats te veroveren in een door mannen gedomineerde wereld en zich daarbij beroepen op de superioriteit of onmisbaarheid van vrouwelijke eigenschappen (bijvoorbeeld in de literatuur of de kunst, of in traditionele mannenberoepen)?
3. Welke effecten heeft het voor vrouwen (nu of in de geschiedenis) als mannen vrouwelijke eigenschappen de hemel in prijzen?
4. Hoe kun je traditioneel geseksueerde begrippen en problemen overdenken en reconceptualiseren zonder in dichotomieën te vervallen?

Deze vragen lijken ons voor alle vier de genoemde zienswijzen van belang. In het verschildenken is er weliswaar niet zozeer sprake van historisering, maar wel van contextualisering in de zin van: een veelheid aan studies die het vrouwelijke proberen te ontdekken en te verwoorden. Ook het emancipatie-onderzoek heeft affiniteit met het probleem van de historisering en contextualisering, zoals De Bruijn beaamt. De Bruijn merkt daarbij ons inziens terecht op dat de hausse aan (historische) case-studies 'overigens geen ontwikkeling (is) die typisch is voor vrouwenstudies, noch wat betreft de hausse aan case-studies, noch wat betreft het probleem hoe ze bij elkaar te brengen zijn'. Vreemd genoeg noemt zij even later historisering en contextualisering problemen waarover, behalve in TvV, niet veel mensen zich druk maken.

De vraag tenslotte naar de status van *mannen en mannelijkheid* in vrouwenstudies en de oorzaken en consequenties van de verschuiving van vrouwenstudies naar *genderstudies* is veelal op een heel andere manier geïnterpreteerd dan wij haar bedoelden. De meeste reacties bespraken de vraag of de begrippen 'gender' en 'genderstudies' wel of niet depolitiserend zijn. Het gaat ons echter niet zozeer om de term op zich, alswel om de vragen die deze ontwikkeling oproept. Heeft de opkomst van 'gender' misschien te maken met de plaats van mannelijkheid in vrouwenstudies?

Helaas is onze vraag door de auteurs niet op deze manier begrepen. Op de manier waarop ze wel begrepen werd, riep ze terecht voornamelijk verveelde reacties op, en zagen velen TvV met een overdreven angst behept. Dit was vooral het geval met de constructivisten, die sinds Scott het begrip gender van

de tegenstelling lichaam-geest/werkelijkheid-ideologie heeft ontdaan, geen enkele moeite hebben om sekse nu als 'gender' te definiëren. Al dichterbij de 'geest' van onze vraag kwam Brüggemann, die zich afvroeg welke wetenschaps-politieke consequenties het centraal stellen van het begrip 'gender' heeft. Zou het bijvoorbeeld betekenen dat mannen op dezelfde manier gerechtigd zijn om over sekse als ordeningsprincipe te spreken als vrouwen? Het gevaar dat zij signaleert dat mannen de zaak overnemen, komt ons echter nogal irreëel voor.

Wij hadden met deze vraag de volgende problemen voor ogen: wat te denken van de tendens om mannelijke daders van seksueel geweld net zo zielig te vinden als slachtoffers? En wat te denken van de stemmen die opgaan dat jongens ook recht hebben op een emancipatiebeleid? Natuurlijk is het van belang dat mannen en mannelijkheid ook veranderen – maar hoe dan? Daarmee bemoeit vrouwenstudies zich toch maar weinig – en terecht, volgens Grotenhuis. Maar hoezo eigenlijk terecht? Vroeger werd de geringe aandacht voor mannen en mannelijkheid gelegitimeerd door de gedachte dat mannenstudies een zaak voor mannen was, en vrouwenstudies een zaak voor vrouwen, omdat beide seksen immers hun eigen ervaringen als uitgangspunt moesten nemen. Inmiddels kunnen we echter constateren dat ervaring allang niet meer centraal staat in vrouwenstudies, en dat mannenstudies, zeker in Nederland, nauwelijks van de grond gekomen is. Die twee feiten nopen ons ertoe onze opstelling te herzien.

Al vele jaren is de 'dubbelstrategie' (integratie van vrouwenstudies in de gangbare disciplines naast de ontwikkeling van een eigen, min of meer autonoom vakgebied) algemeen geaccepteerd binnen vrouwenstudies. De laatste jaren lijkt de integratie, ondanks de opkomst van eigen onderzoeksinstituten en hoogleraren, de overhand te krijgen. De boodschap van bescheidenheid die in zoveel reacties op onze vragen doorklinkt, geeft ons inziens blijk van deze tendens. Alleen het verschil denken ondersteunt de autonomiegedachte, door Het Sekseverschil centraal te stellen. Voor andere stromingen in vrouwenstudies is het veel moeilijker om een eigen gebied te ontwikkelen. Het verschil denken heeft een positieve zelfopvatting: het verschil (vrouwelijke subjectiviteit) ontwikkelen. Veel anderen zitten in de ingewikkelde positie dat zij in feite willen bijdragen aan het overbodig maken van vrouwenstudies. In wetenschapspolitieke zin moet je al wel heel lang een oud en eerbiedwaardig vak zijn, zoals bijvoorbeeld filosofie, om jezelf zo te ondermijnen zonder dat dat je bestaansrecht aantast.

De autonomie moet niet uit het oog verloren worden. De belangrijkste betekenis die wij aan 'het gedeelde verschil' zouden willen verbinden, is misschien het beste in de vorm van een vraag te formuleren: welke vragen, ideeën en uitkomsten van vrouwenstudiesonderzoek kunnen wij, vanuit de erkenning dat we het (seks)verschil met zoveel andere categorieën, groepen en 'disciplines' delen, toch nog met elkaar delen?

Janneke Plantenga, Evelien Tonkens,
Ineke van Wingerden
Voortplanting, wetenschap en sekse
Inleiding op het themagedeelte

De nieuwe voortplantingstechnologie staat de laatste jaren volop in de belangstelling. Er worden lezingen over gegeven, boeken over geschreven, en congressen aan gewijd. 'Nieuwe voortplantingstechnologie' is als term echter maar betrekkelijk; wat geldt als technologie en hoe nieuw is nieuw? Als we zowel methoden voor anticonceptie als manieren om een bevruchting een handje te helpen tot voortplantingstechnologie rekenen, dan kan de oorsprong van dit fenomeen al worden getraceerd in het oude Egypte toen met behulp van gedroogde krokodillenmest werd geprobeerd anticonceptie toe te passen.

Wat heden ten dage de gemoederen echter verhit zijn de meer geavanceerde technologieën van kunstmatige bevruchting waarbij reageerbuisbevruchting (IVF) centraal staat. IVF betekent een breekpunt: voor het eerst in de geschiedenis bevinden eicel en zaadcel zich enige tijd te zamen buiten het vrouwenlichaam.

In het debat over voortplantingstechnologie staan drie thema's centraal: voortplanting, wetenschap en sekse. In de discussie zijn vele actoren actief die zich op een verschillende wijze verhouden tot deze thema's. IVF (inclusief alle nieuwere vormen) wordt van medische zijde gepropageerd als hulp aan *onvruchtbare vrouwen/paren* die als desperaat worden afgeschilderd. Renate Duelli Klein spreekt in dit verband echter van 'uitbuiting van de (kinder)wens' omdat nieuwe hoop wordt aangewakkerd waarvoor slechts een gebrekkige technologie (10% succeskans) voorhanden is. Voor *gynaecologen* valt er veel prestige te behalen aan IVF; zij zien zichzelf dan ook niet zelden als de 'vader' van de reageerbuisbaby. *Feministen* accentueren andere aspecten. Werd reageerbuisbevruchting door Shulamith Firestone ooit gezien als de uiteindelijke bevrijding van de lasten van het kinderen dragen en baren, de huidige trend is eerder omgekeerd. Desalniettemin wordt door sommigen de mogelijkheid om biologisch moederschap en sociaal moederschap los te koppelen met vreugde begroet. De meeste feministen, hoewel bepaald niet eensgezind, maken zich eerder bezorgd over de toenemende medicalisering van het vrouwenlichaam en zijn bang dat vrouwen de zeggenschap over hun eigen lichaam kwijt zullen raken. Het grootste dilemma op dit moment lijkt vooral de vraag te zijn of er een algemeen moratorium over alle technologie moet worden afgeroepen of dat we moeten kiezen voor een strategie van een kritische benadering van elke technologie afzonderlijk.

Met dit themanummer over voortplanting, wetenschap en sekse willen we een bijdrage leveren aan het debat over de nieuwe voortplantingstechnologie. Een eerste aanleiding voor dit themanummer vormde de lezingencyclus 'Een kind van vijf ouders; een zware bevalling', die in het voorjaar van 1990 door het bureau Studium Generale van de Rijksuniversiteit Utrecht werd georganiseerd, in samenwerking met de Interfacultaire Werkgroep Vrouwenstudies en de Stichting Rhea. Van deze lezingencyclus zijn de bijdragen van Paula Bradish en Rosi Braidotti in dit nummer opgenomen.

In het eerste artikel van het themagedeelte analyseert Irma van der Ploeg enkele Nederlandse beleidsrapporten over IVF en KID. Van der Ploeg beschrijft hoe deze technieken betekenis krijgen als medische oplossingen voor medische problemen en de wijze waarop vrouwen hiermee worden aangesproken. Daarnaast worden (impliciete) noties als 'het echtpaar als collectieve patiënt' en 'het belang van het kind' kritisch belicht en wordt beschreven hoe deze noties de fysieke betrokkenheid van vrouwen bij de reproductie miskennen en zo de vrouwelijke zelfbeschikking in deze (potentieel) ondermijnen.

Marta Kirejczyk bespreekt in haar artikel de oorzaken waardoor feministische standpunten met betrekking tot IVF tot nu toe zo weinig invloed hebben gehad op het beleid. Ze laat zien hoe een late entree in het debat, radicaal andere conceptualisering en verdeeldheid binnen het feminisme voor een marginalisering van feministische ideeën hebben gezorgd.

De bijdrage van Rosi Braidotti beschrijft op een abstracter niveau de medicalisering en fragmentering van het menselijk lichaam. Het lichaam is een verzameling van uitwisselbare onderdelen geworden, met als gevolg onder meer dat traditionele fysieke en culturele grenzen in ruimte en in tijd (kunnen) worden overschreden. In een kritiek op deze visie bepleit Braidotti een nieuwe feministische politiek van het visuele, waarin tegemoet wordt gekomen aan het objectiverende en commercialiserende medische 'zien'.

Een historisch georiënteerde bijdrage is van de hand van Barbara Duden. In dit artikel wordt de sociogenese van de openbare foetus behandeld. Duden toont aan hoe een nieuw en spookachtig wezen gevisualiseerd wordt met behulp van de echoscopie. Deze techniek lijkt een verfijning van de menselijke zintuigen, maar volgens Duden is slechts een volkomen abstractie het gevolg. De wetenschap bezet het 'binnen' van de vrouwen en deze visualisering van het binnen maakt een einde aan hun werkelijkheidszin.

Voortplantingstechnologieën en genetische manipulatie zijn te beschouwen als gebieden die zowel praktisch als conceptueel nauw met elkaar samenhangen. Vanuit dit gezichtspunt beschrijft Paula Bradish de ontwikkelingen, toepassingen en risico's van genetische manipulatie. Daarbij gaat Bradish vooral in op de natuurconcepties, opvattingen en argumentatielijnen van voorstanders van genetische manipulatie. Zij maakt duidelijk dat deze voorstanders de

natuur met haar eigen wapenen willen verslaan en daarmee (potentieel) levensbedreigend zijn.

In de opiniebijdrage van Dymphie van Berkel worden de grenzen verkend van het vrouwelijke zelfbeschikkingsrecht. Van Berkel bepleit een meer genuanceerde benadering van het vrouwelijke zelfbeschikkingsrecht opdat ook behoeften en verlangens van vrouwen geïdentificeerd kunnen worden. Alleen op deze manier kan worden voorkomen dat feministische zorgen met betrekking tot de voortplantingstechnologie telkens stuk lopen op het principe van het zelfbeschikkingsrecht.

Irma van der Ploeg

Verdwenen lichamen

Voortplantingstechnieken, vrouwenlichamen en vaders in beleidsrapporten over in vitro fertilisatie en kunstmatige inseminatie¹

De ontwikkelingen op het gebied van de voortplantingstechnologie zijn in het afgelopen decennium tot een van de meest besproken thema's binnen het feminisme geworden. De onvermijdelijke asymmetrie in de posities van vrouwen en mannen met betrekking tot de voortplanting, in combinatie met de snelheid waarmee opzienbarende technieken worden ontwikkeld en nieuwe medische praktijken geïnstitutionaliseerd, hebben een acute behoefte doen ontstaan aan kritische reflectie en positiebepaling. Van de eensgezindheid waarmee voortplantingstechnologie als probleem op de feministische agenda gezet is, blijft echter niet veel over wanneer men overgaat tot analyse van het probleem. Dan blijken feministen vooral met elkaar in debat te gaan over de vraag waar de ader in het gras van deze als hulpverlening aan vrouwen aangeboden technieken precies gelokaliseerd moet worden.² De onenigheid lijkt zich daarbij vaak toe te spitsen op de vraag of de technologische ontwikkelingen zelf een bedreiging voor de positie van vrouwen vormen, of op zichzelf niet positief of negatief zijn, maar dit worden als het toepassingsbeleid de keuzemogelijkheden van vrouwen verruimt dan wel beperkt.

Een dergelijk debat over de 'aard' van 'de technologie' is naar mijn mening vrij vruchteloos, omdat het veelal leidt tot al te generalistische conclusies. Of je voortplantingstechnologieën nu beschouwt als produkt van een patriarchale wetenschap, dan wel als op zichzelf neutrale en waarde vrije technieken, in beide gevallen ga je ervan uit dat 'de technologie' bestaat als een identificeerbare, gelijkblijvende entiteit los van 'de toepassing', los van 'het beleid', los van de taal, los van 'de maatschappij'.³ De ontwikkeling van een technologie is ech-

1. Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie, *Voortplantingstechnologie en Sekse. Een analyse van beleidsrapporten inzake in vitro fertilisatie en kunstmatige inseminatie*, Faculteit der Wijsbegeerte, Rijksuniversiteit Groningen, 1990.

2. Zie voor een helder overzicht bijvoorbeeld: A. Hiddinga, 'Feministen in debat over voortplantingstechnologieën', in: 't Hart e.a. *Een barst in het bolwerk*. Amsterdam (SUA) 1986, pp. 222-239.

3. De problematische conceptuele scheiding van 'technologie' en 'maatschappij' speelt niet alleen een rol bij de kritiek die uitsluitend gericht is op het toepassingsbeleid, maar bestaat paradoxaal genoeg ook vaak bij de kritiek die uitgaat van een 'patriarchale wetenschap'. Wetenschap en technologie vormen in deze visie weliswaar produkten van de (patriarchale) maatschappij, en in die zin worden ze geconceptualiseerd in een maatschappelijke context, maar de wijze waarop dit gebeurt bestaat veelal uit het leggen van monocausale verbanden tussen 'maatschappij' en 'technologie', waardoor technologie eveneens een van te voren vaststaande en definitieve betekenis krijgt. Dit leidt tot

ter niet beperkt tot een 'ontwikkelingsfase' in een onderzoekslaboratorium, waar ofwel een 'patriarchale wetenschap' vorm en betekenis volledig determi-neert, ofwel waardevrijheid heerst, zodat de betekenisgeving rond technologie pas later, buiten het laboratorium begint. Nieuwe technieken en praktijken zoals IVF worden zelden 'afgeleverd' als een afgerond eindprodukt met een definitieve vorm en gebruiksaanwijzing; ze worden in veelsoortige processen, door uiteenlopende actoren, en op verschillende niveaus en plaatsen voortdurend ge(her)definieerd, vormgegeven, geproblematiseerd, beoordeeld, aangepast, geclassificeerd, verbeterd. Om te voorkomen dat feministische kritiek op de ontwikkelingen achter de feiten aan holt, is het noodzakelijk inzicht te krijgen in de dynamiek en specificiteit van deze processen.

Een van de niveaus waar dergelijke processen plaatsvinden wordt gevormd door de taal, of beter, door de verschillende talen waarin over de voortplantingstechnieken gesproken wordt. Niet alleen een medisch-technisch vocabulaire, maar ook juridische, ethische, sociaal-wetenschappelijke, katholieke, bedrijfs-economische of (helaas bij uitzondering) feministische vocabulaires spelen een rol in maatschappelijke betekenisgeving en verdere vormgeving van voortplantingstechnologieën. Een analyse van dergelijke vocabulaires kan derhalve inzicht geven in de specifieke mechanismen van de ontwikkeling en het functioneren van deze technologie, en daarmee wellicht aanknopingspunten bieden voor feministische kritieken.

In dit artikel worden de resultaten weergegeven van een analyse van het taalgebruik in enkele Nederlandse beleidsrapporten over IVF en KID.⁴ De rapporten zijn afkomstig van de overheid, het wetenschappelijk instituut van het CDA, de Gezondheidsraad, de Vereniging voor Familie- en Jeugdrecht en de Raad voor het Jeugdbeleid. De keuze voor beleidsliteratuur als onderzoeksubject komt voort uit de gedachte dat beleidsrapporten, mede gezien de multidisciplinaire expertise die erin vertegenwoordigd is, een goede indruk geven van de wijze waarop IVF en KID in de publieke sfeer geconceptualiseerd worden. Bovendien kunnen de rapporten, gezien hun status in de Nederlandse 'adviesradencultuur', beschouwd worden als invloedrijke betekenisproducenten, waardoor ze tevens een constituerend onderdeel vormen van de ontwikkeling van IVF en KID in Nederland.

In het eerste deel van dit artikel wordt beschreven hoe beide technieken in genoemde teksten de betekenis krijgen van medische oplossing voor medische

een conceptualisering van 'maatschappelijke effecten' als noodzakelijke gevolgen van essentiële kenmerken van de technologie. Hierin schuilt mijns inziens één van de aanleidingen voor de vaak ongenueanceerd overkomende anti-technologische politiek die vertegenwoordigers van deze stroming vaak verweten wordt.

4. Het betreft de volgende rapporten: *Advies inzake kunstmatige voortplanting*, Gezondheidsraad 1986; *Bijzondere wijzen van voortplanting, draagmoederschap en de juridische problematiek*, Vereniging voor Familie- en Jeugdrecht, 1985; *Zinvol leven*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 1988; *Ouderschap zonder onderscheid*, Raad voor het Jeugdbeleid, 1988; *Notitie kunstmatige bevruchting en draagmoederschap*, Ministeries van WVC en Justitie, 1988.

problemen, en wat de effecten van deze constructie zijn voor vrouwen. Vervolgens wordt gekeken naar een andere betekenis van IVF en KID in de rapporten, namelijk van methoden om kinderen en ouders te doen ontstaan. Met name de effecten van de in deze context geconstrueerde betekenis van 'het belang van het kind' voor de positie van vrouwen zullen hierbij aandacht krijgen. Tenslotte wordt op basis van de resultaten van deze analyses te zamen een gemeenschappelijk kenmerk van deze talige constructies geïdentificeerd, namelijk de verwijdering van de betekenis van de fysieke betrokkenheid van vrouwen bij deze technologie.

IVF en KID, medische technieken voor medische problemen

Het is gebruikelijk en vaak ook handig om discussies over complexe zaken te ordenen door keurige scheidingen aan te brengen in aspecten en soorten problemen, maar dergelijke ordeningen, en de keuze voor een bepaald vocabulaire die ermee gepaard gaat, kunnen op zichzelf een retorische functie hebben. Iets dergelijks is er aan de hand met de wijze waarop in veel beleidsrapporten over IVF en KID een onderscheid tussen een medisch en een (psycho-)sociaal 'domein' wordt gemaakt.

Dit onderscheid wordt al direct geïntroduceerd wanneer in de rapporten omschreven wordt welk doel de technieken IVF en KID eigenlijk dienen. Dit is: het opheffen van ongewenste kinderloosheid. Dergelijke 'kinderloosheid' valt namelijk uiteen in twee soorten, die nadrukkelijk van elkaar onderscheiden worden. Sommige gevallen van kinderloosheid worden als een 'medisch' probleem gedefinieerd, en andere als (psycho-)sociaal probleem. De kwalificaties 'medisch' en '(psycho-)sociaal' hebben geen betrekking op verschillende aspecten van het probleem kinderloosheid, maar worden in de teksten gehanteerd als elkaar uitsluitende probleemdefinities. Het op deze wijze onderscheiden van 'soorten' ongewenste kinderloosheid is politiek gezien niet neutraal. In alle rapporten wordt beoogd ongewenste toepassingen van bevruchtingstechnieken te voorkomen. Daarom stelt men voor deze technieken te reserveren voor 'medische problemen'. Het toekennen van het predicaat 'medisch' aan bepaalde redenen voor een IVF- of KID-behandeling verleent die redenen zo een legitimiteit die 'sociale redenen' ontzegd wordt.

Om na te gaan wat nu precies tot de medische gevallen gerekend wordt, is het informatief om eerst te kijken welke gevallen daar volgens de teksten *niet* toe behoren. Het blijkt dat dit met name de behandeling van vruchtbare personen betreft, terwijl de 'medische' redenen worden gelijkgesteld aan 'infertiliteit' of 'biologische oorzaken'. Vervolgens blijkt 'de behandeling van vruchtbare personen' vaak neer te komen op de behandeling van vrouwen zonder mannelijke partner. Een paar typerende passages:

‘Het tegengaan van een wensgeneeskunde en van een medicalisering van de voortplanting leidt tot twee voorwaarden (...). In de eerste plaats moet er sprake zijn van een biologische oorzaak van de ongewenste kinderloosheid. Dat houdt in ieder geval in dat mensen die vruchtbaar zijn (...) niet voor behandeling in aanmerking kunnen komen.’ (Wetenschappelijk Instituut CDA, p. 65)

‘Uitgangspunt bij de indicatiestelling voor IVF/KID dient te zijn dat er sprake is van infertiliteit waarbij de medische technologie een oplossing kan bieden. Dit sluit hulp bij KID van een vruchtbare alleenstaande vrouw of van een vruchtbare vrouw in een lesbische relatie uit.’ (Gezondheidsraad, Minderheidsnota,⁵ p. 3)

Door te refereren aan de sociale relaties van de vrouw die een behandeling wenst, ontstaat er een verband tussen de aan- of afwezigheid van een mannelijke partner en de kwalificatie van de kinderloosheid van een bepaalde vrouw als een ‘medisch’ dan wel een ‘(psycho-)sociaal’ probleem. Deze indruk wordt bevestigd wanneer we nagaan hoe ‘medische redenen’ in positieve zin gedefinieerd worden. Hiervoor moeten we kijken welke ‘medische indicaties’ in de teksten genoemd worden. De medische indicaties die voor KID gegeven worden, bestaan uitsluitend uit fertiliteitsstoornissen die zich voordoen in mannelijke lichamen. Voor IVF ziet het er iets anders uit: daarvoor gelden vooral ziekten en stoornissen in vrouwelijke lichamen als indicatie. Aan dit lijstje worden echter ‘bepaalde vormen van mannelijke sub- of infertiliteit’ toegevoegd.

Deze gegevens leiden tot een merkwaardige constatering: de ‘medische redenen’ om een IVF- of KID-behandeling voor een bepaalde vrouw te indiceren, hebben geenszins noodzakelijk betrekking op de fysieke gesteldheid van de betreffende vrouw zelf. Bij het kwalificeren van KID als een ‘medische behandeling’ is dit overduidelijk. Weliswaar is het uit de aard der techniek logisch dat het mannelijke en geen vrouwelijke fertiliteitsproblemen zijn die een reden voor behandeling vormen; KID is immers alleen uitvoerbaar bij een vruchtbare vrouw. Maar het feit dat KID desondanks met nadruk als een behandeling voor een medisch probleem voorgesteld wordt (in een enkele tekst was zelfs sprake van ‘medische noodzaak’⁶), betekent in feite de introductie van een merkwaardige medische praktijk: het (tot nog toe vanzelfsprekende) verband tussen lichaam, kwaal en therapie verdwijnt. Er vindt een loskoppeling plaats van kwaal en therapie en een herverdeling van beide over twee verschillende lichamen.

Bij IVF bestaat wèl samenhang tussen eigen medische (fysieke) problemen en het indiceren van een therapie. De belangrijkste indicatie is nog steeds tubapathologie, oftewel disfunctionerende eileiders. Maar ook voor IVF wordt

5. Bij het rapport van de Gezondheidsraad is een minderheidsnota van de hand van prof. dr. H. Galjaard gevoegd, waarin hij onder andere enige kritische kanttekeningen plaatst bij het zijns inziens te rooskleurige beeld van IVF dat in de hoofdnota geschetst wordt, en ook extra argumenten geeft waarom volgens hem alleenstaande en/of lesbische vrouwen volledig uitgesloten dienen te worden van behandelingen.

6. Raad voor het Jeugdbeleid, p. 63.

in alle rapporten mannelijke infertiliteit⁷ genoemd als mogelijke en legitieme ‘medische indicatie’, zodat ook hier het opmerkelijke verschijnsel ontstaat dat een diagnose die betrekking heeft op het ene lichaam (in dit geval het mannelijke) een ‘medische’ reden wordt om een (invasieve en niet risicoloze) therapie toe te passen op een ander lichaam (het vrouwelijke). Waar mannen onvruchtbaar zijn, worden vrouwen behandeld.

Wat betreft de wijze waarop medische van (psycho-)sociale redenen voor een behandeling onderscheiden worden, kan op grond van het bovenstaande vastgesteld worden dat niet (alleen) de fysieke gesteldheid van de vrouw zelf doorslaggevend is, maar de aard van haar sociale relaties. Gezonde, vruchtbare vrouwen blijken een medisch probleem te hebben wanneer zij een vaste relatie onderhouden met een onvruchtbare man, maar een (psycho-)sociaal probleem wanneer zij geen vaste, of een vrouwelijke partner hebben.

De effecten van deze constructie van het ‘medische probleem’ zijn tweeledig. In de eerste plaats worden alleenstaande en lesbische vrouwen gediscrimineerd. De (zeer uiteenlopende) motieven van hetero-paren worden voorzien van een medische legitimatie, die de motieven van alleenstaande en/of lesbische vrouwen onthouden wordt. De meest waarschijnlijke reden waarom een vruchtbare vrouw met een infertiele mannelijke partner bijvoorbeeld een IVF-behandeling wenst (en niet een medisch gezien veel eenvoudiger, succesvoller en veiliger KID-behandeling) is de mogelijkheid dat haar partner de genetische vader van het kind wordt. Hoe legitiem een dergelijke wens ook is, de kwalificatie ervan als ‘medische reden’ is uiterst discutabel. Het zou eerlijker zijn dergelijke motieven (psycho-)sociaal te noemen, net als die van de alleenstaande en/of lesbische vrouwen. Nu worden uitsluitend hun motieven als psycho-sociaal gekarakteriseerd, zodat ze in een ander vocabulaire apart ter discussie gesteld kunnen worden.

In de tweede plaats heeft deze constructie van ‘medische’ behandelingsgronden tot gevolg dat de specifieke positie van vrouwen als object van de behandelingen uit het zicht verdwijnt. Het ‘behandelen’ van mannelijke fertiliteitsstoornissen middels het manipuleren van en ingrijpen in vrouwelijke lichaamsprocessen krijgt zo een schijn van vanzelfsprekendheid, in plaats van gesignaleerd te worden als een ontwikkeling die wellicht (vanuit vrouwen gezien) onwenselijk is. Vrouwen, op handelingsniveau de objecten van de technieken, zijn op talig niveau als zodanig verdwenen.⁸ In plaats van de vrouw verschijnt een nieuw type patiënt: ‘het (echt-)paar’.

7. Het betreft met name die vormen waarbij sprake is van onvoldoende spermatogenese of tekortschieten van spermatransport (Gezondheidsraad, p. 67).

8. Het feit dat ‘vrouwen’ als zodanig uit de taal verdwenen zijn bij het spreken over deze technologie is al vaker geconstateerd, met name voor de medische literatuur. Zie bijvoorbeeld R. Braidotti, ‘Organs without bodies’, in: *Differences*, 1, 1989. Daarbij wordt erop gewezen dat ‘vrouwen’ daar vervangen zijn door delen van hun lichaam of hun lichaamsprocessen: ‘eicellen’, ‘cycli’, ‘foetale omgeving’ worden de centrale actoren. Het punt hier is dat juist op die momenten in de teksten, waar

'Het paar' als collectieve patiënt

Terwijl in de diverse maatschappelijke discussies over voortplantingstechnologie de meest uiteenlopende zaken aan de orde gesteld zijn, heeft de verplaatsing van de behandeling van mannelijke infertiliteit naar vrouwenlichamen tot nu toe geen aandacht gekregen. Een van de oorzaken hiervan is dat infertiliteit (niet alleen in de genoemde rapporten, maar in de afgelopen decennia ook in de medische literatuur) in toenemende mate als een aandoening van (hetero-)paren geconceptualiseerd wordt, en niet van individuele personen. Dit hangt waarschijnlijk samen met de mogelijkheden van de hier besproken technieken, die immers niet de oorzaken van de infertiliteit (meestal te herleiden tot individuele lichamen) weg kunnen nemen, maar een incidentele omzeiling van het probleem kunnen realiseren. Deze conceptuele verschuiving wordt weerspiegeld in het taalgebruik in de hier onderzochte rapporten. Niet individuele vrouwen, maar 'paren' staan op wachtlijsten; niet individuele vrouwen, maar 'paren' hebben last van eileiderstoornissen:

'De subsidie (...) kan uitsluitend worden aangewend ten behoeve van die echtparen die staan op bij het ingaan van de regeling bestaande wachtlijsten voor ivf, en waarbij als enige oorzaak van infertiliteit dubbelzijdige tubapathologie is aangetoond.' (Ministeries WVC en Justitie, p. 14)

Op vergelijkbare wijze verandert mannelijke onvruchtbaarheid in infertiliteit van man en vrouw:

'Naast afwezigheid van algemene psycho-sociale contra-indicaties dienen de voorwaarden voor donorbefruchting te zijn dat de partners hun infertiliteit verwerkt hebben en elk persoonlijk achter de beslissing staan (...).' (Gezondheidsraad, p. 18)

Volgens dezelfde logica zijn het dus ook geen vrouwen, maar paren die behandeld worden:

'... zouden de kunstmatige voortplantingstechnieken toegepast moeten kunnen worden bij ieder paar dat het kind duurzaam warmte, liefde en geborgenheid wil en kan bieden.' (Wetenschappelijk Instituut CDA, p. 67)

'Men zou voorts kunnen overwegen kinderloze duurzaam samenlevende paren die al tussen de 5 en 15 jaar van alles hebben geprobeerd om zwanger te worden voorrang te geven boven anderen.' (Gezondheidsraad, pp. 215-216)

de in haar verschillende lichaamsdelen 'uiteengevallen' vrouw weer tot één geünificeerd subject gereconstrueerd wordt/zou kunnen worden, toch niet als de individuele vrouw, maar als een boven-individueel 'collectief' subject verschijnt.

De verschuiving van individuele vrouwen naar paren in de conceptualisering van onvruchtbaarheid heeft een schijn van progressiviteit, gezien het recente verleden waarin mannen nauwelijks bij het onderzoek naar de oorzaken van het uitblijven van een zwangerschap betrokken werden. Bovendien lijkt het een verruiming van de medische blik te impliceren: het probleem van de vrouw wordt geplaatst in een bredere sociale context, waarin meer oog is voor relationele aspecten van de problematiek, en ruimte wordt geboden voor betrokkenheid van de mannelijke partner. Er is echter een groot nadeel verbonden aan de ontwikkeling, zoals deze nu gestalte krijgt. Het feit dat het in de praktijk (nog steeds) uitsluitend vrouwen zijn op wie het therapeutisch handelen zich richt, dreigt van ondergeschikte betekenis geworden. De vraag die met name in feministische kringen de gemoederen bezighoudt, namelijk wat de effecten van de nieuwe technologieën voor vrouwen zullen zijn, kan in het vocabulaire van deze rapporten dan ook niet gesteld worden. Met 'het (echt)paar' is een geslachtsloze patiënt geconstrueerd, zodat de angel van de sekse-gebonden problematiek uit het debat verwijderd is. De positie van vrouwen wordt niet onderscheiden van die van hun mannelijke partners. Men gaat eigenlijk voorbij aan wat er op het niveau van individuele lichamen gebeurt, zodat er een schijn ontstaat van symmetrische betrokkenheid van vrouwen en mannen bij de technieken en de structurele asymmetrie tussen vrouwen en mannen in deze context irrelevant geworden is.

Dit is bijvoorbeeld zichtbaar daar waar in de rapporten de (psychische) belasting en de risico's van de behandelingen besproken worden. Ook dan staan de ervaringen van 'paren' met de behandelingen centraal, zodat de specifieke belasting van vrouwen en de risico's die juist zij dragen niet in beeld komen. Men heeft het dan voornamelijk over de aspecten die betrekking hebben op de beleving van het ouderschap ná (een geslaagde) IVF of KID, en dan in het bijzonder over de effecten op de gezinsverhoudingen wanneer gebruik is gemaakt van donorsperma. De eenzijdige aandacht voor dit probleem miskent zowel de betekenis van de (lichamelijke) ervaringen van vrouwen als het feit dat bij IVF nog steeds circa 85-90% van de pogingen in een mislukking eindigt.

Het belang van het kind

Behalve aan de bespreking van IVF en KID als medische behandelingen voor medische problemen, wordt in de rapporten ook veel aandacht besteed aan een andere betekenis van de technieken, namelijk als methode om kinderen te krijgen, c.q. ouderschap te realiseren. Daarbij wordt een geheel ander vocabulaire gehanteerd: het gaat niet meer over lichamen, disfunctionerende organen en medische indicaties, maar over kinderen, ('wens'-)ouders, ontwikkelingskansen en opvoedingssituaties. Aan de psychologie en de pedagogiek wordt het conceptu-

ele instrumentarium ontleend waarmee het probleem van de belangen van de toekomstige kinderen behandeld wordt.

Een van de opmerkelijkste kenmerken van dit vocabulaire is, in tegenstelling tot in het hierboven beschreven medische vocabulaire, de zeer prominente plaats van verschillen tussen vrouwen en mannen. Eerder beschreef ik hoe de wensen en problemen van alleenstaande en/of lesbische vrouwen buiten het (legitimerende) medische vocabulaire gesloten werden. In het hier besproken psycho-sociale vocabulaire vinden we ze weer terug: verantwoord ouderschap, opvoedingssituaties en de kwetsbare ontwikkeling van kinderen vormen als vanzelfsprekend de geëigende context voor de beoordeling van de legitimiteit van de behandelingswensen van deze groep hulpzoeksters. Hiervoor is echter wel een reeks vertalingen van problemen nodig. Uitgaande van de vraag wanneer het voor hulpverleners verantwoord is om mee te werken aan het doen ontstaan van kinderen, luidt de volgende vraag: 'Wat is het belang van het kind?' Dit probleem wordt min of meer gereduceerd tot de vragen hoeveel ouders een kind minimaal nodig heeft om zich 'normaal' te kunnen ontwikkelen, en van welke sekse deze ouders dienen te zijn. Deze vragen tenslotte worden vertaald in de vraag naar de bijdrage van mannen als vaders aan de ontwikkeling van kinderen.

Op de verschillende argumentaties die in de rapporten bij de beantwoording van deze vraag gegeven worden, wil ik hier niet uitgebreid ingaan. Wel kan hier kort gewezen worden op de opmerkelijke retorische functie van empirisch onderzoek bij deze argumentaties. Het blijkt dat alle denkbare standpunten met betrekking tot het belang van een (sociale) vader voor de ontwikkeling van kinderen gebaseerd kunnen worden op 'wetenschappelijke feiten'.⁹ Eén en hetzelfde onderzoek kan dan bijvoorbeeld op drie verschillende wijzen geïnterpreteerd worden,¹⁰ maar ook verschillende wijzen van selecteren van bronnen spelen hierbij een rol. Voor een 'wetenschappelijke' onderbouwing van een standpunt over de noodzaak van een vader maakt het bijvoorbeeld veel verschil of men (zoals de Gezondheidsraad) bereid is bronnen te zoeken tot in de jaren vijftig, of dat men zich mede baseert op meer (recente) feministisch getinte studies (zoals de Raad voor het Jeugdbeleid doet).

9. Een aantal van de variaties die werden aangetroffen:

- het onderzoek is eenduidig: een vader is onmisbaar (Gezondheidsraad; minderheidsnota Gezondheidsraad; minderheidsstandpunt Vereniging Familie- en Jeugdrecht)
- het onderzoek is eenduidig: een vader is niet onmisbaar (Raad Jeugdbeleid)
- het onderzoek is niet eenduidig: we gaan daarom vooralsnog uit van onmisbaarheid (Vereniging Familie- en Jeugdrecht; WVC & Justitie)
- het onderzoek is niet eenduidig: we gaan wel uit van onmisbaarheid maar om een andere reden (Wetenschappelijk Instituut CDA).

10. Vergelijk bijvoorbeeld de wijze waarop M.E. Lamb's *The role of the father in child development*. New York (John Wiley & Sons) 1976, wordt aangehaald en geïnterpreteerd door de Gezondheidsraad (p. 178), de Raad voor het Jeugdbeleid (p. 32) en de Vereniging voor Familie- en Jeugdrecht (p. 27 en p. 28).

Afgezien van de uiteenlopende argumentaties is hier echter vooral van belang dat men in het merendeel¹¹ van de onderzochte rapporten tot de conclusie komt, dat de belangen van kinderen het beste gediend zijn wanneer zij opgroeien in een traditionele gezinssituatie, dus bij een moeder en een vader.

De effecten van de constructie van 'het belang van het kind' voor de positie van vrouwen met betrekking tot de hier besproken technologie, zijn binnen deze teksten te vinden in de concrete toepassingsvoorwaarden die men op grond daarvan voorstelt. Wanneer uitgegaan wordt van de noodzaak of wenselijkheid van een 'wensvader' bij een IVF- of KID-behandeling leidt dit in de eerste plaats tot een apart beleid voor alleenstaande en lesbische vrouwen: hun aanvragen worden afgewezen, of zouden bij uitzondering gehonoreerd kunnen worden, nadat ze door 'terzake deskundigen vanuit verschillende gezichtshoeken' beoordeeld zijn.¹²

Behalve tot een speciaal beleid voor vrouwen zonder mannen leidt de genoemde constructie van het belang van het kind echter ook tot specifieke eisen voor de procedure die vrouwen met een mannelijke partner dienen te volgen. Het voor de positie van vrouwen meest relevante voorstel hierover is de 'toestemmingsverklaring': zowel de man als de vrouw dienen voorafgaand aan de behandeling een verklaring te tekenen, waarin staat dat zij op de hoogte zijn van de procedures, risico's enzovoort, en akkoord gaan met hetgeen zal plaatsvinden. Zo krijgt niet alleen de vrouw, maar ook haar mannelijke partner een formele beslissingsbevoegdheid over de behandeling die de vrouw zal ondergaan. Hoewel deze beslissingsbevoegdheid gebaseerd wordt op de bescherming van kinderbelangen, heeft deze echter vooralsnog betrekking op handelingen waarbij van een kind nog in het geheel geen sprake is. De toestemming heeft betrekking op een reeks ingrepen in het lichaam van de vrouw:

'Aan patiëntenzijde is zowel toestemming van de vrouw als van haar partner vereist (...). Bij het aangaan van de behandelingsovereenkomst, strekkende tot het langs kunstmatige weg tot stand brengen van een bevruchting, zal deze wilsovereenstemming betrekking hebben op een complex van handelingen: onderzoek, hormoonstimulatie, eicelpunctie, laboratoriumwerkzaamheden, terugplaatsing van de bevruchte eicellen, en vaak ook de begeleiding van een aldus ontstane zwangerschap en bevalling, enz. Indien er sprake is van donorinseminatie zal de toestemming uitdrukkelijk mede dit aspect moeten omvatten.' (WVC en Justitie, p. 7)

Het is enigszins onduidelijk aan wie met name de man hier toestemming verleent: aan de artsen, om de genoemde handelingen bij de vrouw uit te voeren, of aan de vrouw om de behandeling te ondergaan die zij wenst. In beide gevallen

11. De enige uitzondering wordt gevormd door de Raad voor het Jeugdbeleid.

12. De eerstgenoemde positie wordt ingenomen in de Kabinetsnotitie en het CDA-rapport, de tweede door de Gezondheidsraad en de Vereniging voor Familie- en Jeugdrecht. De Raad voor het Jeugdbeleid vormt de uitzondering door alleenstaande en lesbische vrouwen zonder aparte voorwaarden in aanmerking te laten komen.

dient echter de vraag gesteld te worden hoe deze door de man te verlenen toestemming zich verhoudt tot het zelfbeschikkingsrecht over het eigen lichaam van de vrouw. Komen vrouwen hiermee niet in een vergelijkbare positie als minderjarigen en wilsonbekwamen, de enige andere categorieën voor wie toestemming van een derde nodig is voor medische behandelingen? De urgentie van deze vragen, hoewel in deze rapporten nergens onderkend, mag blijken uit het volgende citaat, waarin duidelijk wordt hoe ver het anticiperen op hypothetische kinderbelangen volgens sommigen dient te gaan.

‘De taakopdracht van de werkgroep heeft geen betrekking op vormen van opheffing van de eigen infertiliteit zoals hersteloperaties na sterilisatie, opening van geheel of gedeeltelijk gesloten eileiders, en het voorschrijven van bepaalde hormoonkuren. Ook in deze gevallen wordt evenwel de weg geopend tot de zwangerschap. (...) Naar de mening van de werkgroep zou daarom het in paragraaf 1 verwoorde uitgangspunt ook kunnen gelden, indien andere wegen tot opheffing van de onvruchtbaarheidsbarrière worden bewandeld: ook in deze gevallen zou een toekomstig kind zoveel als mogelijk, ook in juridisch opzicht, een vader en een moeder behoren te hebben.’ (Vereniging voor Familie- en Jeugdrecht, p. 46)

De ook door deze auteurs voorgestelde wijze om een kind zo veel als mogelijk een juridische vader te garanderen, is eveneens de ondertekening van een toestemmingsverklaring door een man. De implicatie van bovenstaand citaat is dan dat vrouwen zelfs voor hersteloperaties van hun (vaak door ziekte) beschadigde voortplantingsorganen ‘toestemming’ zouden moeten krijgen van een/hun man. Afgezien van de associaties met negentiende-eeuwse gezagsverhoudingen binnen hetero-relaties, laat zich slechts raden wat dit voor gevolgen zou hebben voor de mogelijkheden van vrouwen zonder mannelijke partner. Het is moeilijk hier aan de indruk te ontkomen dat de geciteerde auteurs eigenlijk iedere ongebonden vruchtbare vrouw, bij wie immers ‘de weg tot de zwangerschap geopend’ is, als een potentiële bedreiging voor kinderbelangen zien. Het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen en hun autonomie ten opzichte van mannen kunnen behoorlijk uitgehold worden wanneer vrouwelijke voortplantingsorganen een plaats worden waar overheden en beleidsmakers, medici en juristen kinderbelangen menen te moeten behartigen.

De voorstellen ten aanzien van IVF en KID in deze laten zien dat een dergelijke inperking van de autonomie van de vrouw neerkomt op het (formeel) overdragen van een deel van de zeggenschap over het eigen lichaam aan de mannelijke partner. In geval van conflict tijdens de behandelingsperiode, met name in die gevallen waarin zij wil doorgaan maar hij wil dat ze stopt, zal de mening van de man de doorslag geven; de behandeling dient dan te worden gestopt:

‘... indien één van beiden tijdens een reeks van behandelingen van de instemming terug komt, zou naar de mening van de werkgroep deze wijze van bevruchting

geen doorgang of voortgang behoren te vinden: dit zou in beginsel ook zo zijn als de man zou afhaken en de vrouw wel zou willen doorgaan.' (Vereniging voor Familie- en Jeugdrecht, p. 41)

Ondanks het feit dat het háár lichaam is waarin dan al mogelijk meerdere ingrepen gepleegd zijn, komt de vrouw niet meer recht van spreken toe dan de man. Doordat dit beslissingsrecht van de man gerechtvaardigd wordt vanuit 'het belang van het kind', is de (aan- of afwezigheid van) juridische betrekking tussen de man en de vrouw evenmin relevant. Het toestemmingsvereiste geldt evenzeer voor ongehuwde als voor gehuwde partners. Het zou meer voor de hand liggen dit toestemmingsvereiste op z'n minst te beperken tot echtgenoten, omdat bij de huidige wetgeving een gehuwde partner door het geven van 'toestemming tot een daad die de verwekking van het kind tot gevolg kan hebben gehad' (Art. 201, 1e lid, boek 1 BW), automatisch de juridische vader van het kind wordt, hetgeen voor hem wettelijke verplichtingen met zich meebrengt. Door echter niet de juridische betrekking tussen vrouw en man, maar 'het belang van het kind' bij een juridische vader op te voeren als rechtvaardiging voor het in te stellen toestemmingsvereiste, kan het toestemmingsvereiste gemakkelijker opgelegd worden aan ongehuwde partners.¹³

Ter verdediging van de toekenning een 'veto-recht' aan de man zou wellicht aangevoerd kunnen worden dat dit in de praktijk ook bij 'natuurlijke' bevruchtingen binnen een heteroseksuele relatie geldt. Dit argument gaat echter mijns inziens maar zeer ten dele op, omdat het beslissingsrecht in de context van kunstmatige bevruchtingen op veel meer, en op hele andere handelingen betrekking heeft dan bij een bevruchting via een seksuele relatie. In het laatste geval heeft het 'vetorecht' van de man bijvoorbeeld geen betrekking op bevruchting door een andere man dan hemzelf, als analogie met een donorbevruchting. Verder is dit recht niet analoog aan de hier beschreven situatie omdat het geen formeel juridisch recht betreft. In een conflictsituatie leidt het wellicht tot relatieproblemen, maar niet tot gezondheidsrechtelijk gesanctioneerde ge- of verboden voor de vrouw. Tenslotte is dit recht niet afdwingbaar op een manier die op analoge wijze ingrijpt in het vrouwelijk lichaam. De situatie waarin een man beslist dat zijn vriendin, na wisselende hormoonkuren, echoscopieën, eicelpuncties, en mogelijk een eerste mislukte embryo-transfer, verder geen donorbevruchte eicellen geïmplantéerd mag krijgen, is toch zeer verschillend van de situatie waarin een mannelijke partner zijn recht uitoefent om seksuele omgang te weigeren of om zelf voor condooms te zorgen.

13. Een juridische betrekking tussen de vrouw en de man zou echter wel een gevolg kunnen worden van het tekenen van de medische-behandelingsovereenkomst, wanneer aan de toestemmingsverklaring het juridische vaderschap gekoppeld zal worden. Een wettelijke regeling van dit laatste wordt voorgesteld in enkele van de rapporten. Dan zou een ongehuwde man, middels het tekenen van een medische-behandelingsovereenkomst het juridische vaderschap verkrijgen, en daarmee niet alleen in een juridische betrekking tot het kind komen te staan, maar via het kind tevens tot de vrouw.

Zoeken naar verdwenen lichamen

Bij elkaar genomen bieden de besproken constructies van 'het (echt)paar' als collectieve patiënt, en 'het belang van het kind' als de noodzaak van een (wens-) vader inzicht in het belang van talige mechanismen bij de produktie van betekenissen en effecten van voortplantingstechnologieën voor vrouwen. De beide vocabulaires waarbinnen deze twee concepten functioneren verschillen wat betreft de mogelijkheid om uitdrukking te geven aan gedifferentieerde situering van mannen en vrouwen ten opzichte van deze technologie. Terwijl binnen het medische vocabulaire differentiëring tussen de seksen ontbreekt door het spreken over 'paren', is het psycho-sociale vocabulaire juist geheel betrokken op differentiëring tussen de seksen als 'moeders' en 'vaders'. Gezien dit verschil is het echter des te opmerkelijker dat de effecten van beide constructies in deze teksten voor de positie van vrouwen juist grote overeenkomsten vertonen.

Het meest in het oog springende, hoewel nauwelijks verrassende effect is dat in beide gevallen alleenstaande en lesbische vrouwen worden uitgesloten. Zowel de definitie van kinderloosheid/onvruchtbaarheid als een medisch probleem van een heteroseksueel paar, als de identificering van 'het belang van het kind' met de betrokkenheid van 'wensvaders' bij iedere KID- of IVF-behandeling, betekenen een exclusieve bevoorrechting van heteroseksuele relaties en traditionele gezinsvormen.

Een ander gevolg van beide vocabulaires, dat bovendien van grote invloed is op de posities van vrouwen ten opzichte van mannen, bestaat uit het verdwijnen van de lichamelijke betrokkenheid van vrouwen als relevant aspect. Dit gebeurt wanneer de conceptualisering van zowel vrouwelijke als mannelijke infertiliteit als een medisch probleem van een paar samengaat met de herdefinitie van de te behandelen patiënt bij IVF of KID als een paar. Dit leidt niet alleen tot een gebrek aan aandacht voor de vaak pijnlijke en teleurstellende ervaringen van vrouwen met de praktische kanten van de technieken. Ook betekent het dat de eenzijdigheid waarmee het therapeutisch handelen gericht is op interventies in het vrouwelijke lichaam, zelfs wanneer het de 'behandeling' van mannelijke infertiliteit betreft, niet geïdentificeerd wordt.

Het is belangrijk om te signaleren dat het hier niet uitsluitend een 'effect' van de 'toepassing' van een 'gegeven' technologie betreft, maar vooral een (talig) mechanisme dat evenzeer constitutief is voor verdere technologische ontwikkelingen. Wanneer mannelijke infertiliteit gezien wordt als een 'relationele aandoening', wordt het stevast gedefinieerd als een 'bevruchtingsprobleem'. Bevruchtungen, zo weten wij, horen plaats te vinden in het vrouwelijk lichaam, en bijgevolg lijkt het vanzelfsprekend dat dat de aangewezen plaats is om het probleem op te lossen. Wanneer niet alleen KID, maar ook IVF gezien worden als adequate methoden om mannelijke infertiliteit te behandelen, ontbreken iedere noodzaak en stimulans om behandelingen te ontwikkelen voor mannelijke

lichamen.¹⁴ Precies dit nu is momenteel gaande in een belangrijke tak van het IVF-onderzoek. Zo wordt bijvoorbeeld hard gewerkt aan de mogelijkheid om een gerichte, micro-chirurgische bevruchting van een eicel door één zaadcel tot stand te brengen, hetgeen door onderzoekers beschouwd wordt als een belangrijke doorbraak in de behandeling van mannelijke infertiliteit. Wanneer maar één gezonde zaadcel (in plaats van de vijftig tot honderdduizend per eicel bij de 'traditionele' IVF-techniek) nodig is voor een bevruchting, kunnen immers ook aan absolute onvruchtbaarheid grenzende gevallen van mannelijke infertiliteit 'succesvol behandeld' worden.

Het toekennen van een formele beslissingsbevoegdheid over de behandeling aan de mannelijke partner, dat zoals beschreven gerechtvaardigd wordt vanuit een (controversiële) definitie van 'het belang van het kind', kan eveneens gezien worden als een miskenning van de eenzijdige fysieke betrokkenheid van de vrouw bij de behandelingen. Alleen als het een paar is dat behandeld wordt, lijkt het redelijk dat de man toestemming moet geven; het is dan immers evenzeer zijn als haar behandeling. Deze constructie van symmetrie kan echter alleen tot stand komen door de betekenis van de gebeurtenissen op individueel, lichamelijk niveau buiten beschouwing te laten. Juist dit lichamelijke niveau is helaas hoogst relevant voor het structurele verschil tussen vrouwen en mannen in positie ten opzichte van de voortplanting in het algemeen en deze technologie in het bijzonder. Wanneer technieken geconceptualiseerd worden in talen waarin individueel-lichamelijke ervaringen niet verdisconteerd worden, is het erg onwaarschijnlijk dat aan de positie van vrouwen in deze recht zal worden gedaan. Het lijkt mij daarom dat feministen, wanneer zij menen dat de positie van vrouwen meer betrokken moet worden bij de discussies over en de ontwikkelingen rond voortplantingstechnologie, een manier moeten zien te vinden om de verdwenen lichamen weer boven tafel te krijgen, waar ze ten onrechte verdwenen zijn. Anderzijds moet er voor gewaakt worden dat betekenissen gehecht worden aan het hebben van een vrouwelijk of een mannelijk lichaam, waar dat niet zo zou moeten zijn, zoals in het beschreven spreken over opvoeding en ouderschap. Het heikele probleem is dus wanneer, waar en hoe het geseksueerd zijn van lichamen betekenis te geven. In de hier geanalyseerde beleidsrapporten is hierover een duidelijke opvatting te zien; ik denk dat feministen hier een luid en duidelijk alternatief tegenover moeten stellen.

14. Op dit moment vindt circa 10% van de IVF-behandelingen plaats op de indicatie mannelijke infertiliteit. Bovendien kan een verschuiving verwacht worden van KID-behandelingen bij hetero-paren naar IVF-behandelingen, vanwege het belang dat gehecht wordt aan het genetische vaderschap. Verder wordt ook gedacht aan het toepassen van IVF voor diagnostische doeleinden: een geslaagde poging bewijst dat de man in ieder geval vruchtbaar is. Prof. G.H. Zeilmaker is hierom van mening, dat voorafgaand aan iedere KID-behandeling (op indicatie mannelijke infertiliteit) eerst een IVF-poging gedaan zou moeten worden (bron incl. citaat Zeilmaker: G. van Overbeeke en J. de Witte, *Reageerbuisbevruchting in Nederland*. Amsterdam, VU-uitgeverij 1988).

Marta Kirejczyk

In Vitro Fertilisatie, een moeilijk strijdpunt voor de vrouwenbeweging

Net als in andere westerse landen is In Vitro Fertilisatie in Nederland met een indrukwekkende snelheid ingevoerd in de klinische praktijk. Het feit dat deze technologie vanaf het eerste begin onderwerp is geweest van controversiële maatschappelijke en politieke discussies, waarbij de overheid haar beleid op beperking van de toepassing van IVF richtte, heeft nauwelijks vertragend gewerkt. In minder dan tien jaar wordt IVF door meer dan dertig Nederlandse ziekenhuizen aangeboden. Toch hangt er nog steeds een zekere sfeer van geheimzinnigheid rondom deze technologie. Het kost veel moeite om de volledige lijst van ziekenhuizen die IVF aanbieden te verkrijgen. Eveneens ontbreken de gegevens betreffende het aantal gezonde kinderen dat met behulp van deze technologie ter wereld is gekomen.

Veel feministische vrouwen tonen zich zeer bezorgd over de ontwikkelingen rondom IVF en die zorg deel ik ook. Toch lijkt het erop dat de kritiek die binnen de vrouwenbeweging wordt geformuleerd nauwelijks doordringt tot de bredere maatschappelijke discussies en evenmin veel invloed heeft op wat in de medisch/politieke praktijk gebeurt. In dit artikel wil ik onderzoeken waar de oorzaken liggen voor deze geringe invloed van de feministische kritiek.

Het debat over IVF kan vanuit verschillende perspectieven worden beschouwd. Het perspectief dat ik hier hanteer is ontleend aan de agendabouwbenadering. Vanuit dit perspectief kan een maatschappelijk debat worden gezien als een onderdeel van een politiek conflict. In het verloop van het debat proberen de strijdende partijen zoveel mogelijk steun te verwerven door problemen zodanig te definiëren en te koppelen dat de (deel)oplossingen aan hun belangen tegemoet komen. Nieuwe technologieën en de veranderingen die door de invoering ervan worden veroorzaakt, kunnen tot inzet van zo'n debat worden gemaakt. Het verloop van de strijd is op zijn beurt bepalend voor de vorm van maatschappelijke inbedding van zo'n nieuwe technologie. Het pluriforme karakter van de debatten over IVF, die vooralsnog geen consensus hebben opgeleverd, en het uitblijven van een definitieve politieke besluitvorming scheppen het beeld dat IVF een maatschappelijk en politiek onbeheersbaar probleem is. Toch begint zich langzamerhand een tweedeling af te tekenen tussen de actoren die hun activiteiten richten op de accommodatie van de IVF-techniek in de maatschappij, in het bijzonder in de gezondheidszorg, en de actoren die dit proces willen vertragen of een andere richting proberen te geven.

In de eerste groep actoren spelen de medici een vooraanstaande rol bij het stimuleren van acceptatie van de IVF-techniek, maar ze zijn niet de enige actoren die de uiteindelijke vorm van inbedding bepalen. Op politiek niveau spelen de adviesraden in de gezondheidszorg een belangrijke rol. Hun adviezen zijn in grote mate bepalend voor de richting van het overheidsbeleid. In al deze raden zijn medici vertegenwoordigd, waardoor hun invloed op de advisering groot, hoewel niet altijd doorslaggevend is. De tweede groep actoren die een kritische kijk heeft op IVF komt voornamelijk uit de vrouwenbeweging. Vooralsnog hebben zij weinig invloed op de inbedding van IVF.

Om nieuwe effectievere strategieën voor de vergroting van invloed te ontwikkelen moet eerst een antwoord worden gevonden op de vraag waarom de vrouwenbeweging zo weinig invloed heeft kunnen uitoefenen op de ontwikkelingen rond IVF. Ik zie daar een aantal redenen voor. In de eerste plaats zijn, vergeleken met die van de medici, de mogelijkheden van de vrouwenbeweging voor het ingrijpen in de beeldsvorming zeer beperkt. In de beleidsstructuren van de gezondheidszorg worden vrouwen niet gezien als belangrijke belanghebbenden. Terwijl de medici hun invloed op de definiëring van de problemen en op het aandragen van oplossingen op min of meer directe en gelegitimeerde wijze kunnen uitoefenen, zijn de feministische critici aangewezen op het doorsijpele van hun ideeën tot verschillende, voornamelijk vrouwvriendelijke adviesraden en partijen of op het creëren van nieuwe structuren waarin ze wel een belangrijke stem hebben.

De tweede reden is fundamenteel van aard. De manier waarop de problematiek rondom IVF wordt geconceptualiseerd in de vrouwenbeweging is in grote mate onverenigbaar met de dominante medisch-politieke conceptualiserings. De verschillen betreffen de visie op de voortplantingstechnologie zelf, op de invloed die de manier van invoering ervan heeft op vrouwen, op de rol van de medische professie en op het belang van het moederschap in de levens van vrouwen.

De verschillende manieren waarop moederschap en ouderschap worden geproblematiseerd versterken de reeds gesignaleerde tweedeling tussen de 'promotoren' van IVF en de feministische critici. Anderzijds is de vrouwenbeweging sterk verdeeld over de kwestie van moederschap en de daaraan gekoppelde keuzevrijheid van vrouwen. Deze interne verdeeldheid is mijns inziens de derde reden voor de beperkte invloed van de vrouwenbeweging.

In dit artikel concentreer ik mij op de analyse van de tweede en de derde oorzaak, waarbij ik de nadruk zal leggen op de verschillen in de conceptualiserings van voortplantingstechnieken die zijn ontwikkeld in het medische beleidscircuit en in een deel van de vrouwenbeweging. De analyse van de eerste oorzaak valt grotendeels buiten het kader van dit artikel omdat het een andere aanpak vereist. In mijn analyse ga ik ervan uit dat de betekenissen die verschillende actoren aan technologie toekennen zowel complementair als elkaar uitsluitend kunnen zijn, en dat zij bovendien aan veranderingen onderhevig zijn.

IVF als politiek probleem

In tegenstelling tot vele medische technologieën, waarvan de introductie voor het grote publiek bijna onzichtbaar is, was IVF van meet af aan onderwerp van maatschappelijke en politieke discussie. In de beginperiode van zo'n discussie heerst er onzekerheid over de aard van het probleem. Voor de verdere ontwikkeling van de strijd is het van doorslaggevend belang welke groep of instantie in staat is als eerste de probleemdefinities te formuleren. De manier waarop het probleem wordt gedefinieerd bepaalt namelijk in grote mate ook het spectrum van de mogelijke oplossingen.

Op het moment dat de IVF-technologie in Nederland werd geïntroduceerd stond de maatschappelijke en medisch-wetenschappelijke betekenis ervan nog niet vast. Mede gezien de ontwikkelingen in het buitenland bestond evenwel het vermoeden dat IVF en de ermee verbonden manipulatie met geslachtscellen en embryo's een controversieel en politiek beladen onderwerp zouden worden, hetgeen samenwerking in de regeringscoalities mogelijk zou verstoren. Om de politieke confrontatie over de verschillende met IVF samenhangende aspecten zoveel mogelijk uit te stellen en hopelijk te vermijden legde de regering de behandeling van de IVF-problematiek in eerste instantie in handen van de Gezondheidsraad. Deze raad werd geacht zowel over medisch/technische, financiële als ethische aspecten te adviseren. Door dit verzoek is een groot deel van de 'eigendomsrechten' over de IVF-problematiek toegekend aan het medische beleidscircuit. In afwachting van de adviezen voerde de overheid zelf geen actief beleid ten aanzien van de introductie en verspreiding van IVF. Daardoor konden de betrokken artsen en ziekenhuizen hierover een volledig eigen, ongecontroleerd en landelijk ongecoördineerd beleid voeren.

De twee adviezen die de Gezondheidsraad over de IVF-problematiek uitbracht zijn van groot belang geweest. Enerzijds, omdat zij in grote mate bepalend waren voor het overheidsbeleid en anderzijds, omdat zij voor de structurering van het debat hebben gezorgd. Het is opvallend dat IVF in de adviezen van de Gezondheidsraad werd gekoppeld aan andere technieken en problemen zoals KID en draagmoederschap. Als gevolg daarvan is IVF in beleidskringen ingeburgerd geraakt als een acceptabele therapie voor onvruchtbaarheid. Maar voordat het zover was, moest de conceptualisering van IVF een aantal transformaties ondergaan.

Gezondheidsraad en ontproblematisering van IVF

De Gezondheidsraad werd door de overheid reeds in een vroeg stadium betrokken bij de beleidsontwikkeling rond IVF. Daardoor werd deze medische adviesraad in staat gesteld om direct invloed uit te oefenen op de manier waarop de problematiek rond IVF in het beleidscircuit geconceptualiseerd zou worden. De

conceptualisering en de door de raad tot stand gebrachte koppelingen met andere technieken en problemen spelen een belangrijke rol bij de identificatie van problemen en bij het aangeven van kaders voor mogelijke oplossingen.

De eerste officiële conceptualisering van IVF vond plaats in de formulering van de adviesopdracht aan de Gezondheidsraad. De reageerbuisbevruchting (IVF) werd omschreven als 'het medisch handelen, dat gericht is op de geboorte van reageerbuis kinderen'.¹ Op dat moment stond de inhoud van deze techniek alsook het onderscheid met andere technieken nog niet vast. De minister vroeg de Raad de definitie van dat 'medisch handelen' te formuleren en de grens tussen IVF en andere (experimentele) handelingen bij 'buitenbaarmoederlijke' bevruchting aan te geven.

In het advies van de Gezondheidsraad vindt een opmerkelijke accentverschuiving plaats in de definitie van IVF. In plaats van een techniek die de geboorte van een kind tot doel heeft, wordt IVF gedefinieerd als een techniek om zwangerschap tot stand te brengen.² Daarmee wordt IVF een vruchtbaarheidsbehandeling die primair gericht is op het ontstaan van een zwangerschap bij vrouwen met geblokte eileiders. Deze verschuiving hangt volgens mij samen met de teleurstellende succeschansen van deze techniek en met de daarmee verbonden kwestie van de status van IVF: is het een experimentele techniek of een reguliere behandeling.³ Zowel succeschansen als risico's zijn de essentiële elementen bij de vaststelling van de effectiviteit van IVF en dus van de status van deze techniek. De bepaling van deze status is belangrijk voor de manier waarop de controle op de uitvoering van IVF zou dienen te geschieden en voor de financiering ervan.

Bij de behandeling van kwesties als de succeschansen en de risico's van IVF kon de Gezondheidsraad zich in 1984 nauwelijks op Nederlandse gegevens baseren. (Tot dan heeft de toepassing van IVF slechts in het Rotterdamse Dijkzigt ziekenhuis tot een klein aantal geboortes geleid.) Buitenlandse gegevens vormden derhalve een belangrijk referentiekader. Op basis daarvan stelde de Raad dat, indien de behandeling drie keer werd herhaald, de kansen op een zwangerschap bijna 30% waren. Voor het bestaan van specifieke risico's vond men geen aanwijzingen in de geraadpleegde literatuur. De conclusie was dat IVF potentieel een goed alternatief bood voor de traditionele vruchtbaarheidsbehandelingen. Maar omdat de techniek zelf nog in ontwikkeling was en de deskundigheid in Nederland beperkt, adviseerde de Raad de uitvoering van IVF-

1. Advies in opdracht van de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne mevr. Gardeniers-Berendsen aan de Gezondheidsraad, 22 juli 1982.

2. *Interimadvies inzake in vitro fertilisatie*. Gezondheidsraad, 's-Gravenhage 1984, en *Advies inzake kunstmatige voortplanting*. Gezondheidsraad, 's-Gravenhage 1986.

3. Over de succeschansen van IVF bestaat nog steeds een grote onduidelijkheid zowel wat de manier van berekening betreft als de werkelijke hoogte. Volgens recente schattingen is de succeskans, uitgedrukt in het aantal geboortes van gezonde kinderen per behandelde cyclus, niet hoger dan 4-5%. Zie: M.G. Wagner en P.A. St. Clair, 'Are in vitro fertilisation and embryo transfer of benefit to all?' in: *The Lancet*, No. 8670, vol. II, 1989, pp. 1027-1029.

technieken voor een periode van drie jaar te beperken tot een achttal academische ziekenhuizen.

Mede op basis van dit advies besloot de overheid de toepassing van IVF te beperken door de verrichting afhankelijk te maken van vergunningen. Dit nogal restrictieve beleid bleek in de praktijk volstrekt ineffectief. De vergunningaanvragen van de ziekenhuizen werden door het ministerie van WVC nooit behandeld. Uit vrees voor de budgettaire consequenties heeft WVC nooit één enkele vergunning uitgegeven. In de praktijk ontstond een soort schemertoe-stand. Steeds meer ziekenhuizen boden IVF aan en het ministerie deed alsof er niets aan de hand was.⁴

Zoals eerder gesignaleerd bestreek de adviesopdracht aan de Gezondheidsraad een zeer breed terrein, van medisch-organisatorische tot ethische en maatschappelijke aspecten. Met betrekking tot de medisch/technische aspecten kwam in de adviezen van de raad een impliciete tweedeling tot stand tussen IVF als behandeling voor onvruchtbaarheid en toekomstige medisch-wetenschappelijke ontwikkelingen. Vanuit deze medische optiek bezien was IVF als behandeling geen experimentele maar een reguliere techniek. De behandeling, voor zover beperkt tot vrouwen in heteroseksuele relaties waarbij geen gebruik werd gemaakt van donor-gameten, riep volgens de raad geen ethische of maatschappelijke vragen op. De problematische aspecten werden vooral verbonden met kwesties of lesbische en alleenstaande vrouwen voor behandeling in aanmerking kwamen.

De toekomstige wetenschappelijke ontwikkelingen, mogelijk gemaakt door de beschikbaarheid van embryo's voor onderzoek, werden gezien als een mogelijke bron van ethische problemen. Bij de behandeling van dit aspect werd het feit dat doorgaans meer embryo's werden gecreëerd dan ingeplant gezien als een onvermijdelijk bijverschijnsel van de IVF-behandeling. De vragen hadden betrekking op het type onderzoek dat toelaatbaar geacht kon worden.

De toekomstige onderzoeken op embryo's konden in principe kennis opleveren die van nut zou kunnen zijn voor bijvoorbeeld de verbetering van de IVF-behandeling. Maar men hield ook rekening met de mogelijkheid dat onderzoeken op embryo's evenzeer konden leiden tot het gebruik van dieren voor het uitdragen van menselijke vruchten, tot het creëren van chimaera's of tot klonen. In de Gezondheidsraad ontstond een consensus dat de laatstgenoemde ontwikkelingen maatschappelijk onwenselijk waren en verboden dienden te worden. Ook wat betreft de eerste categorie van experimenten was de Gezondheidsraad terughoudend, maar tevens zeer vaag. Slechts als er grote belangen van zeer veel op het spel stonden, zoals belangrijk onderzoek waarbij gewenste kennis niet op andere manier is te verkrijgen, kon men volgens de Gezondheidsraad overwegen bij uitzondering menselijke embryo's voor onderzoek te gebruiken.⁵

4. G.A. de Wit, *Diffusion of medical technology — A case study on in vitro fertilisation*. Maastricht, Rijksuniversiteit Limburg, 1989.

5. *Advies inzake kunstmatige voortplanting*. Gezondheidsraad, 's-Gravenhage 1986, p. 75.

De controle over welke experimenten wel en welke niet aanvaardbaar zijn, wilde de raad in de handen leggen van een nationale toetsingscommissie.

De besproken transformaties in de conceptualisering van IVF hebben ertoe geleid, dat aan IVF de betekenis van een normale behandeling werd toegekend. Door vervolgens het aanbrengen van een scheiding tussen IVF als behandeling enerzijds en het onderzoek op embryo's anderzijds werd IVF als medische techniek ontproblematiserd.

De normalisering en ontproblematisering van IVF werd verder versterkt door koppeling van IVF aan de langer bestaande en geaccepteerde techniek van kunstmatige inseminatie met donorzaad (KID). Deze koppeling ontstond op initiatief van de Gezondheidsraad die besloot twee aparte adviesaanvragen van de overheid (over IVF en over KID) als één te behandelen. Bovendien werden beide technieken samen met draagmoederschap, dat geen medische techniek maar een zeldzaam maatschappelijk verschijnsel is, in een gezamenlijke categorie van kunstmatige voortplanting ondergebracht. De koppeling van een eenvoudige KID-techniek, die niet per definitie tot de medische techniek gerekend hoeft te worden, aan de gecompliceerde IVF-techniek, die gespecialiseerde medische kennis vereist, was niet voor de hand liggend. Het effect van de gezamenlijke behandeling van zo'n heterogeen pakket van technieken en verschijnselen was echter dat het controversiële karakter van de IVF-techniek gerelativeerd werd. Door deze koppelingen kon de aandacht van de technieken zelf worden verschoven naar de bredere problematiek van de 'medisch' ondersteunde voortplanting. De maatschappelijke effecten van deze technieken werden gereduceerd tot mogelijke psychosociale risico's voor de eventuele toekomstige kinderen. De aandacht werd daarbij vooral gericht op de situaties waarin kinderen zonder 'een vaderfiguur' opgroeien of waarin de sociale vader niet tevens de genetische is. Tegelijkertijd werd, met het beroep op het belang van het kind, gepoogd de toegang van alleenstaande en lesbische vrouwen tot zowel KID als IVF aan banden te leggen.

De van de Gezondheidsraad afkomstige conceptualisering van de IVF-problematiek en de specifieke koppelingen tussen de medische technieken, maatschappelijke verschijnselen en de wetenschappelijke ontwikkelingen, vindt men terug in de standpunten van de overheid. In de inleiding tot de Kabinetsnotitie over kunstmatige bevruchting en draagmoederschap valt te lezen: 'Wij constateren dat bij velen een zekere bezorgdheid leeft ten aanzien van de ontwikkeling en toepassing van technieken van kunstmatige bevruchting. Daarbij gaat het veelal niet zo zeer om de technieken zelf – voorzover deze erop zijn gericht onvrijwillig kinderloze paren het ouderschap deelachtig te doen zijn – maar om nevenverschijnselen en mogelijke nevenverschijnselen (...), zoals de mogelijkheid tot experimenten met embryo's, draagmoederschap en postume reproductie.'⁶ Ook hier vindt men geen problematisering van de IVF-techniek. De problematische aspecten, zoals experimenten op embryo's, worden tot de categorie

6. Kabinetsnotitie kunstmatige bevruchting en draagmoederschap. 's-Gravenhage 1988.

‘nevenverschijnselen’ gerekend. Zowel de problemen die door deze nevenverschijnselen worden veroorzaakt als de oplossingen lijken los te staan van de ‘onproblematische’ IVF-behandeling.

De manier waarop de problematiek rond IVF door de Gezondheidsraad is gedefinieerd en gestructureerd vertoont veel parallellen met wat er in juridische beschouwingen over voortplantingstechnieken gebeurt. Ook in de juridische debatten is de koppeling tussen IVF, KID en draagmoederschap zeer duidelijk aanwezig en gaat men er eventeens vanuit dat deze technieken de facto voor heteroparen zijn bedoeld. De discussies zijn gestructureerd rond het juridische moeder- en vaderschap en de eraan gekoppelde kwestie van toestemming voor de behandeling, de status van embryo's en geslachtscellen en de ermee verbonden beschikkingsbevoegdheid, de positie van donoren en het draagmoederschap. De voorstellen die worden gedaan voor een juridische regeling rond IVF en KID gaan in de richting van een zo groot mogelijke beperking van de toepassing van deze technieken tot vrouwen, die in een stabiele heteroseksuele relatie leven.⁷

De complementariteit van de manier waarop IVF wordt behandeld door de Gezondheidsraad en de juridische behandeling van de met IVF en KID verbonden problemen berust niet op toeval. Reeds in de adviesopdracht werd aan de Gezondheidsraad de suggestie aan de hand gedaan nauw contact te onderhouden met de invloedrijke Vereniging voor Familie en Jeugdrecht en met het departement van Justitie. De Gezondheidsraad heeft aan deze suggestie gehoor gegeven.

Feministische problematiseringen van de voortplantingstechnologie

In het voorafgaande heb ik aandacht besteed aan de manier waarop de IVF-techniek werd geproblematiseerd in het medische beleidscircuit. Nu zal ik nagaan welke probleemdefinities werden ontwikkeld door de vrouwenbeweging en hoe deze definities zich verhouden tot de eerder besproken dominante visie op de IVF-problematiek.

Het duurde tot medio jaren tachtig voordat aan feministische zijde werd beseft, dat het overlaten van het terrein van voortplantingstechnieken aan de medici, overheid en allerlei andere professionele deskundigen voor vrouwen negatieve gevolgen zou kunnen hebben. Deze late start plaatste het feministische debat in een nadelige positie. IVF werd al in een aantal Nederlandse klinieken toegepast, de eerste besluiten ten aanzien van het te voeren beleid waren al genomen en de positieve beeldvorming rondom IVF in de media was al een feit. Bovendien waren de medische, juridische en ethische issues rondom IVF zoda-

7. Zie bijvoorbeeld W.C.E. Hammerstein-Schoonderwoerd, M.J.A. van Mourik, W.C.J. Robert (red.), *Bijzondere wijzen van voortplanting, draagmoederschap en de juridische problematiek*. Zwolle 1986. *Kabinetnotitie*, a.w.

nig gedefinieerd dat voor de conceptualisering van de zelfstandige belangen van vrouwen, anders dan het opheffen van ongewenste kinderloosheid, nauwelijks ruimte was. De vrouwenbeweging was een nieuwkomer, die eerst een eigen visie op IVF moest ontwikkelen en vervolgens een plaats als een legitieme partij in de strijd moest veroveren.

Terwijl in het medische beleidscircuit alles was gedaan om IVF als een onproblematische behandelingstechniek te doen voorkomen, legden sommige feministische critici juist de nadruk op het problematische, experimentele karakter van de IVF-techniek. Er werd beargumenteerd dat IVF een weinig effectieve techniek is, waaraan vele, wellicht inherente risico's zijn verbonden voor in principe gezonde vrouwen en hun toekomstige kinderen. De risico's betreffen onder andere: overstimulatie van eierstokken, gevolgen op de lange termijn van het gebruik van ovulatiestimulerende middelen en van het meermalige aanprikken van eierstokken, meerling- en buitenbaarmoederlijke zwangerschappen, verhoogde bloeddruk tijdens de zwangerschap, verhoogde kans op spontane abortus, voortijdige geboortes door middel van keizersnede, laag geboortegewicht, onbekende gevolgen op de lange termijn van manipulaties met embryo's. De snelle invoering van IVF in de behandelingspraktijk werd op zijn minst als prematuur gezien. Kritische schrijfsters verweten de medici dat zij de IVF-techniek op vrouwen toepasten zonder een grondige, voorafgaande evaluatie ervan met betrekking tot de risico's en effectiviteit. Bovendien verweten zij de medici dat zij de risico-discussie stelselmatig uit de weg gingen.⁸

De acceptatie van de kritisch-feministisch geïnspireerde problematisering van de risico's en van de definiëring van IVF als experimentele behandeling zou, logischerwijs, op politiek niveau tot een ander beleid moeten leiden. De voorstellen voor de toepassing van IVF zouden op zijn minst eerst de toets van de medisch/klinische commissies van de ziekenhuizen moeten doorstaan.⁹ Voor de financiering van experimenten met IVF zouden middelen uit de fondsen voor medisch onderzoek aangesproken moeten worden en niet uit de ziektekostenverzekeringen. In het midden van de jaren tachtig was het echter niet gebruikelijk de effectiviteit en risico's van nieuwe medische technieken te evalueren voorafgaande aan de introductie ervan in de gezondheidszorg. (Deze situatie is nog steeds niet wezenlijk veranderd.) Bovendien werd deze kritische benadering nogal laat geformuleerd. Toen was IVF, als een min of meer reguliere be-

8. Zie bijvoorbeeld Anja Hiddinga, 'Regulering van de reageerbuisbaby', in: *Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek*, juli 1986, pp. 32-36; Jacqueline Cramer, 'De ontwikkeling van nieuwe voortplantingstechnologieën. Het dilemma tussen individuele rechten en kollektieve verantwoordelijkheid', in: *Wetenschap & Samenleving*, 1985, nr. 6, pp. 6-15; Joli Ermers en Linda Wilkens, 'Nieuwe voortplantingstechnieken', in: I. Baart en M. Baerveldt (red.), *Dokteren aan Vrouwen. Medicalisering van vrouwenlevens*. Amsterdam 1986, pp. 83-95.

9. In Nederland ontbreekt nog steeds een wettelijke regeling met betrekking tot medische experimenten met mensen, maar sinds medio jaren zeventig bestaat het gebruik van vooraf beoordeling van medische experimenten door medisch-ethische en medisch-klinische commissies van de ziekenhuizen, wat op zijn minst garandeert dat de voorstellen voor experimenten door anderen dan de direct betrokkenen worden beoordeeld.

handeling, al redelijk geaccepteerd, zowel in de medische praktijk als in de medische en juridische beleidscircuits. De Ziekenfondsraad, bezorgd over de toenemende kosten, heeft weliswaar de formele opname van IVF in het verstrekkingenpakket afhankelijk gemaakt van de resultaten van een kosten/effectiviteit-onderzoek, maar in de praktijk werden grote delen van de IVF-behandeling door de ziekenfondsen vergoed. De uitgevoerde beperkte evaluatie had in feite geen effect op de verspreiding van IVF als reguliere behandeling.

De acceptatie van de feministische conceptualisering van IVF als experimentele techniek zou in principe mogelijk zijn geweest, indien niet alleen de evaluatie van IVF veel eerder had plaatsgevonden en niet louter beperkt was gebleven tot een economische invalshoek, maar ook indien er een serieuze discussie over IVF had plaatsgehad. Het verschil tussen de feministische en de dominante visie op IVF betreft echter ook de soorten koppelingen met andere technieken die tot stand zijn gebracht. Werd in het medische beleidscircuit IVF aan de maatschappelijk geaccepteerde KID gekoppeld, de verschillende feministische auteurs legden verband tussen IVF en de maatschappelijk minder geaccepteerde prenatale diagnostiek en genetische manipulatie. De feministische koppeling wees op het eugenetische potentieel van de nieuwe voortplantingstechnieken. Daardoor werd de nadruk gelegd op het controversiële karakter van IVF, niet slechts als een medische behandeling maar ook als een schakel tussen de reeds bestaande en de toekomstige selectietechnieken. Schrijfsters als Cor van der Weele, Jacqueline Cramer en Dymphie van Berkel signaleerden in de tweede helft van de jaren tachtig verschillende maatschappelijke ontwikkelingen die ertoe leidden dat de zorg voor de genetische kwaliteit van het nageslacht steeds belangrijker wordt gevonden.¹⁰ Het steeds centraler plaatsen van de gezondheid in ons cultureel waardensysteem, de wijdverbreide preoccupatie met de individuele levenskwaliteit en de toename van deskundige begeleiding bij het bepalen van erfelijkheidrisico's, samen met de beschikbaarheid van steeds meer verfijnde methoden om genetische 'defecten' te diagnostiseren, versterken een klimaat waarin het krijgen van gezonde kinderen als ieders recht wordt gezien. Maar met de rechten op het gebruik van nieuwe voortplantings- en screeningstechnieken zijn steeds meer verantwoordelijkheden en plichten verbonden. Langzamerhand wordt het afzien van het gebruik van prenatale testtechnieken, die beloven de kans op een ongezond kind te minimaliseren, als onverantwoordelijk gedrag beschouwd.¹¹ Toch is de medisch-technologische belofte, dat met het gebruik van de prenatale diagnostiek handicaps kunnen worden voorkomen, een illusie. Slechts 1,5% van de handicaps heeft een erfelijke oorzaak en slechts een klein deel ervan kan met behulp van de tot nu toe ontwikkelde technieken worden

10. Cor van der Weele, 'Eugenetica in een nieuw jasje?', in: *Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek*, december 1985, pp. 27-28; Jacqueline Cramer, a.w.; Dymphie van Berkel, 'Modernisering van het moederschap', in: *Moederschap en technologie: een vruchtbare combinatie?*, Nederlandse Vrouwenraad, Inforeeks 17 (1987), pp. 12-18.

11. Cor van der Weele, a.w.

vastgesteld. De goede uitslag van een test is derhalve nog geen garantie op een gezond kind.

Als het afzien van prenatale diagnostiek bij spontane zwangerschappen steeds meer wordt beschouwd als onverantwoord gedrag, dan is het implanteren van genetisch 'defecte' embryo's bij IVF een grote zonde.¹² Tegen deze achtergrond waarschuwde Jacqueline Cramer in 1985 dat het ontwikkelen en uitvoeren van genetische tests op embryo's-in-vitro gezien zouden moeten worden als de eerste stap naar 'echte' gentherapie. In 1990 is de methode voor pre-implantatie-testing van embryo's een feit. Het Hammersmith Hospital in Londen liet weten dat een zwangerschap is ontstaan na implantatie van op geslacht geselecteerde embryo's. In het naburige University College wordt gewerkt aan de ontwikkeling van een methode voor de genetische selectie op het niveau van onbevuchte eicellen, dus voor IVF.¹³

In de feministische discussie wordt erop gewezen dat medici door deze ontwikkelingen steeds meer macht toegekend krijgen ten aanzien van het aanleggen van normen wat als 'normaal' en wat als 'afwijkend' wordt gezien. Deze normering van de gezondheid strekt zich uit van de selectie van vrouwen die voor IVF in aanmerking komen, via selectie van embryo's die worden geïmplant, tot de selectie van foetussen.¹⁴ Het verschil tussen de ontwikkeling van genetische screeningsmethoden op embryo's en de genetische manipulatie met generatie-overstijgende effecten is in de praktijk zeer klein. Men kan zich derhalve de vraag stellen waar de grenzen liggen en wie die grenzen bepaalt. Is de weg naar een nieuwe eugenetica, naar de medisch-technologische beheersing van menselijke eigenschappen en van het vrouwelijke reproductievermogen nu al geopend?

Voortplantingstechnologie en moederschap

Een ander significant verschil in de manier waarop de vrouwenbeweging en het beleidscircuit de problematiek van de voortplantingstechnieken conceptualiseren betreft de plaats die ze toekennen aan ouderschap en moederschap. Zowel in de medische als in de beleidsliteratuur worden onvruchtbaarheid en de daaraan gelijkgestelde onvrijwillige kinderloosheid, steeds in termen van heteroseksuele paren geconceptualiseerd. Een van de gevolgen van zo'n conceptualisering is dat er een schijnsymmetrie in de posities van vrouwen en mannen in relatie tot voortplanting en ouderschap wordt geconstrueerd. Met behulp van deze constructie worden de verschillen tussen vrouwen en mannen en hun afzonderlijke belangen aan het oog onttrokken. De grote aandacht die in de beleidsrapporten

12. Uitspraak van dr. R.G. Edwards, pionier op het gebied van IVF, geciteerd door Gerbrand Feenstra in *De Volkskrant*, 13 april 1985.

13. P. Mombaerts, 'Een dochter op bestelling', in: *Natuur en Techniek*, jrg. 58 (1990), pp. 594-595.

14. Joli Ermers en Linda Wilkens, a.w.

aan de kwestie van ouderschap wordt besteed, lijkt bij nader inzien vooral op het vaderschap betrekking te hebben.¹⁵

In de feministische discussies daarentegen staan de belangen van vrouwen in het algemeen en van specifieke groepen vrouwen centraal. Niet ouderschap maar moederschap en de daaraan gerelateerde kwestie van keuzevrijheid van vrouwen dienen één van de maatstaven te zijn voor de beoordeling van het nut van voortplantingstechnieken. Over de betekenis van keuzevrijheid en moederschap bestaat echter interne verdeeldheid. Sommigen, zoals Juliette Zipper, zien IVF als een nieuwe optie die onvruchtbare heterovrouwen, lesbische en alleenstaande vrouwen in staat stelt te kiezen voor het biologische moederschap, wat in principe een uitbreiding van hun keuzevrijheid betekent.¹⁶ Indien alleenstaande en lesbische vrouwen het gebruik van technieken die heteroseksualiteit en voortplanting ontkoppelen niet wordt ontzegd, dan zullen hun mogelijkheden voor het bereiken van onafhankelijk moederschap toenemen. Zipper problematiseert derhalve de IVF-techniek niet, maar richt haar kritiek op de regelingen rondom de toegang tot deze bevruchtingstechnieken en rondom het vaderschap, regelingen die de realisatie van onafhankelijk moederschap bemoeilijken.

Het belang van onafhankelijk moederschap wordt door andere schrijfters niet ontkend. Wel worden vraagtekens geplaatst bij de mate van de reële keuzevrijheid. Zo wordt gesteld dat juist de beschikbaarheid van steeds nieuwe medische technologieën op het gebied van voortplanting, samen met een diep geworteld moederschapsideaal, een soort dwangmatige situatie schept. Onvruchtbaarheid is geen definitieve conditie, zolang niet alle medisch-technische mogelijkheden worden uitgeprobeerd. Vele onvruchtbare vrouwen kiezen voor IVF om potentiële latere verwijten (en spijtgevoelens) dat zij niet alle beschikbare medische opties hebben benut om een kind te krijgen te voorkomen.

Een soortgelijk mechanisme doet zich volgens deze schrijfters voor ten aanzien van de prenatale diagnostiek. Zwangere vrouwen maken aanspraak op gebruik van deze technieken vanuit de maatschappelijk bepaalde maar individueel gevoelde verantwoordelijkheid voor de gezondheid van hun toekomstige kinderen. Onder invloed van deze mechanismen verschuift op bijna onzichtbare wijze de betekenis die aan het moederschap wordt gehecht. Het dalende aantal kinderen per moeder, het groeiende aanbod van medische technologieën, de toenemende overtuiging dat het wel of niet krijgen van kinderen een kwestie is van keuze, scheppen condities waarin vrouwen steeds meer verantwoordelijkheden ten aanzien van de 'kwaliteitsbewaking' van kinderen op zich nemen.¹⁷ De

15. Zie voor een uitgebreide analyse Marta Kirejczyk en Irma van der Ploeg, 'Zwangere paren. Medische technologie en maatschappelijke constructies rond vruchtbaarheid en voortplanting', in: C. Bouw e.a. (red.), *Macht en onbehagen*. Amsterdam 1990, pp. 139-154.

16. J. Zipper, 'Moederschap en keuzevrijheid', in: H. van der Vleuten (red.), *Glazen buisje — heilig huisje?* Tilburg 1988, pp. 67-78.

17. Dymphie van Berkel, 'Reproductie-technologie, het einde van de moederliefde?', in: Jeannette Doornenbal en Greetje Timmerman (red.), *Over grenzen, Vrouwen en Wetenschappelijke Innovaties. Liefde en hartstocht*. Groningen 1989, pp. 149-162.

groeierende aandacht voor de genetische kwaliteit van het nageslacht, de perceptie van de foetus als patiënt met een zelfstandig recht op gezondheid, scheppen al lang voor de geboorte een scheiding tussen moeder en kind, tussen haar belangen en de 'belangen' van de foetus. Zo'n scheiding kan voor vrouwen vergaande negatieve gevolgen hebben.

Hoewel dus in een deel van de vrouwenbeweging nadruk wordt gelegd op de verdediging van de individuele keuzevrijheid van onvruchtbare, lesbische en alleenstaande vrouwen om voor het moederschap te kiezen, wordt in een ander deel gepoogd een breed gemeenschappelijk belang van alle vrouwen te formuleren door te wijzen op de toenemende controle van medici over het voortplantingsvermogen van vrouwen, de toenemende perceptie van de foetus als een zelfstandig subject, op genetische manipulatie en eugenetische tendensen. Op korte termijn lijkt het algemeen belang in conflict met de directe belangen van onvruchtbare, lesbische en alleenstaande vrouwen die nu met behulp van IVF-techniek moeder willen worden. Het verschil in perceptie van de directe belangen van sommige vrouwen nu en de belangen van alle vrouwen in de toekomst ligt aan de basis van de verdeeldheid van de vrouwenbeweging over de kwestie van de nieuwe voortplantingstechnieken.

Feministische Cassandra's?

In het eerste deel van dit artikel heb ik geprobeerd te laten zien hoe de behandeling van de IVF-problematiek in het beleidscircuit elkaar versterkende, complementaire probleemdefinities heeft opgeleverd. In dat proces stond de waarde van deze medisch-technologische innovatie niet ter discussie. Op het moment dat IVF zich aandienende werden de keuzes gereduceerd tot de bepaling van de condities waaronder IVF opgenomen diende te worden in de gezondheidszorg en in het juridische stelsel. Naar mijn weten is de optie wel of niet invoeren van IVF in de medische praktijk niet serieus aan de orde gesteld. Zo'n gang van zaken weerspiegelt de traditionele opvatting over de ontwikkeling van wetenschap en techniek als een vehikel van vooruitgang. Aan nieuwe ontwikkelingen worden snel positieve verwachtingen verbonden. De negatieve effecten worden zo ver mogelijk van de techniek zelf gelokaliseerd, zoals in het geval van IVF de mogelijkheid tot klonen of vorming van chimaera's. Zo ontstaat een tweedeling tussen de toepassing van IVF voor de oplossing van kinderloosheid en het mogelijke, hoewel niet erg waarschijnlijke, toekomstige misbruik in onderzoek. Het kwade karakter van misbruik is voor iedereen duidelijk. Een wettelijk verbod op het zoeken naar dit soort kennis, zoals aangekondigd in het Kabinetsnotitie, moet een garantie vormen voor de maatschappelijke controle over de ontwikkelingen. Maar tussen de IVF van nu en het mogelijk klonen in de toekomst ligt nog een groot terrein van wetenschappelijk onderzoek, waaruit de voortvloeiende effecten niet zo eenduidig als positief of negatief aangemerkt kunnen

worden. En juist met betrekking tot dit terrein wordt aan de wetenschap traditioneel het voordeel van de twijfel gegund.

De houding tegenover wetenschap en technologie-ontwikkeling die achter de hier besproken feministische debatten schuilt is diametraal verschillend. Het staat niet a priori vast dat een nieuwe technologie als IVF een positieve bijdrage levert tot de oplossing van problemen. In deze visie zou een veelzijdige, kritische afweging van de effecten, vooraf moeten gaan aan de invoering van de IVF-techniek. Bij het maken van deze afwegingen zouden vrouwen een belangrijke stem moeten hebben. Voorts zou er een structuur gecreëerd moeten worden waarin een permanente 'bewaking' en bijsturing van het onderzoek plaatsvindt. Want de kans dat wetenschappelijk onderzoek maatschappelijk problematische effecten zal opleveren is daar waar onduidelijkheid bestaat over de grens wat wel en wat niet wenselijk is, het grootst.

Het verschil in uitgangspunten tussen de kritische feministes en de medische beleidskringen omvat meer dan de verschillende visies op de ontwikkeling van wetenschap en technologie. Ook de rol van de medische professie wordt vanuit verschillende perspectieven bekeken. In een deel van de feministische beweging wordt de rol van medici geconceptualiseerd in termen van macht (bij het bepalen van wat 'normaal' en wat 'afwijkend' is) en van een voortschrijdende beheersing van de voortplanting.

In beleidskringen daarentegen lijkt de functionalistische visie op de medische professie te domineren. Een van de elementen van zo'n visie is het grote vertrouwen in de zelfregulerende mechanismen binnen de professie, die ervoor zorgen dat artsen op een verantwoordelijke manier handelen. Vanuit dit perspectief bezien is het overleg tussen het ministerie van WVC, de Gezondheidsraad en de betrokken medici een geschikt instrument om ongewenste medisch-technologische ontwikkelingen tegen te gaan. De voorstellen voor de instelling van een nationale raad, die de ontwikkelingen op het gebied van de voortplantingstechnologie en de genetische manipulatie nauwlettend zou moeten volgen, worden dan ook door de bewindslieden van het ministerie WVC van de hand gewezen.¹⁸ Daarmee is de kans dat de vrouwenbeweging direct toegang krijgt tot relevante beleidsstructuren klein geworden.

Zulke fundamentele verschillen tussen de feministisch-kritische en in de beleidskringen dominante visie maken het op gang brengen van een dialoog heel moeilijk, zo niet onmogelijk indien een grote mobilisatie van de vrouwenbeweging ontbreekt. Maar binnen de vrouwenbeweging lijkt de mobilisatie voor steun aan de feministisch-kritische benadering van de voortplantingstechnieken zeer traag te verlopen. Dat valt terug te voeren op verschillende percepties van

18. Zie bijvoorbeeld uitspraken van minister Brinkman tijdens het debat in de Vaste Commissies voor Justitie en voor de Volksgezondheid op 17 april 1989, en eveneens de afwijzende reactie van minister D'Ancona op het voorstel van de Nederlandse Christen Vrouwenbond om een raad in te stellen, die adviseert over en toezicht houdt op ontwikkelingen van nieuwe voortplantingstechnieken, *Zwolse Courant*, 23 februari 1991.

vrouwenbelangen. De specifieke koppelingen die in het medische beleidscircuit tot stand zijn gebracht tussen IVF en KID, en de toegang tot behandeling en ouderschap, vormen een directe bedreiging van de belangen van alleenstaande, lesbische en in ziekenfondsen verzekerde onvruchtbare heterovrouwen. Binnen de vrouwenbeweging bestaat er geen twijfel over, dat de belangen van deze vrouwen moeten worden verdedigd. Maar de verdediging van deze belangen lijkt moeilijk op één lijn te brengen met de kritische houding ten aanzien van een deel van de voortplantingstechnieken.

Deze schijnbare contradictie wordt veroorzaakt doordat de vrouwenbeweging de conceptuele scheiding tussen KID als een bevruchtingstechniek voor vruchtbare vrouwen en de belastende, weinig effectieve IVF-techniek in praktijk onvoldoende handhaaft. Er bestaat geen contradictie tussen het strijden voor de gelijke toegang van alle vrouwen tot KID, voor het behoud van de anonimiteit van donoren en een kritische houding ten aanzien van IVF voortvloeiend uit de conceptualisering van IVF in relatie tot medische en psychologische risico's, genetische manipulatie en prenatale diagnostiek. Maar voordat deze feministische conceptualisering tot de brede maatschappelijke en beleidskringen doordringt is meer steun van de nu nog verdeelde vrouwenbeweging nodig. Bij mij blijft de vraag of een beroep op het algemeen belang van de (toekomstige generaties) vrouwen en kinderen voldoende unificerend en mobiliserend kan werken vooralsnog onbeantwoord. Ik hoop dat de rol van de feministische critici van de voortplantingstechnologieën niet beperkt zal blijven tot die van eigentijdse Cassandra's.

Rosi Braidotti

On contemporary medical pornography

‘An image is a stop the mind makes between uncertainties.’
(Djuna Barnes)¹

In this paper, I would like to try and situate some of the issues involved in the medicalization of the female reproductive body within the area of contemporary feminist theories of subjectivity. This problem-area refers to the project of enacting and theorizing an alternative female subjectivity and of finding adequate forms of representation for it.

To situate this issue within the debate on the structures of the contemporary philosophical ‘subject’, I will be using Michel Foucault’s idea of embodiment, or of bodily materiality: the materialism of the flesh. This notion defines the embodied subject as the material, concrete effect, that is to say as one of the terms in a process of which knowledge and power are the main poles. The idea of constant, continuous and all-pervading normativity – which Foucault opposes to the notion of the violence of/as ideology – is alternatively defined as the ‘microphysics of power’, ‘bio-power’, or as ‘the technology of the self’.

In trying to evaluate the position of the body in such a framework, Foucault² distinguishes between two lines of discourse: one is the anatomo-metaphysical one (which has to do with explanation), and the other is the techno-political one, which has to do with control and manipulation. The two intersect constantly, but Foucault argues that they acquire different prominence at different points in time.

In the first volume of his *History of sexuality*,³ Foucault analyzes the organization of sexuality in our post-metaphysical or post-modern world according to this double axis; on the one hand we can make a distinction or a category, called: the techniques of medicalization of the reproductive body (*scientia sexualis*) and on the other, the arts of existence or practices of the self (*ars erotica*). Modernity as a whole, argues Foucault, marks the triumph of the medicalization process, or rather of the simultaneous sexualization and medicalization of the body, in a new configuration of power which he describes as ‘bio-power’ – power of normativity over the living organism.

It can be argued, of course, that the management of the living matter has always been a priority for our culture, what is new now is the degree of mastery that bio-technology has acquired over life:

1. D. Barnes, *Nightwood*. London (Faber) 1987, p. 61.

2. M. Foucault, *Naissance de la clinique*. Paris (PUF) 1963; *Les mots et les choses*. Paris (Gallimard) 1966.

3. M. Foucault, *Histoire de la sexualité* I. Paris (Gallimard) 1976; II en III Paris (Gallimard) 1984.

'But what might be called a society's threshold of modernity has been reached when the life of the species is wagered on its own political strategies. For millennia, man remained what he was for Aristotle: a living animal with the additional capacity for a political existence; modern man is an animal whose politics places his existence as a living being in question.'⁴

The division of the human being into a mind-body dualism, of which Descartes is the major example, is one of the founding gestures of the modern rational order. The classical rationalism of the Cartesian framework is extensively analyzed by Foucault as the background to the crisis of modernity. In Foucault's analysis what marks the project of modernity is the critique of the dualistic scheme of thought and the revaluation of the bodily pole of the opposition. In many respects, the age of modernity is anti-Cartesian in that it marks the emergence of the material bodily self at the centre of our theoretical attention.

'Modernity begins when the human being begins to exist within his organism, inside the shell of his head, inside the armature of his limbs and the whole structure of his physiology; when he begins to exist at the center of labour by whose principles he is governed and whose product eludes him; when he lodges his thought in the folds of a language so much older than himself that he cannot master its significations, even though they have been called back to life by the insistence of his words.'⁵

Foucault emphasizes the fact that since the Enlightenment the embodied subject has been located at the centre of the techniques of rational control and productive domination which mark the order of discourse in modernity. As a consequence of the crisis of metaphysics, and the related decline in the Enlightenment, meant as the belief in reason as the motor of historical progress, however, a set of inter-related questions about the embodiment of the subject has become not only possible but also necessary. The body as mark of the embodied nature of the subject thus becomes the site of proliferating discourses, forms of knowledge and of normativity: economy, biology, demography, family sociology, psychoanalysis, anthropology etcetera can all be seen as discourses about the body.

As a matter of fact, following the foucauldian reading, a new division of labour seems to have emerged between the sciences of life – the bio-discourses – and the human or social sciences. The former concentrate on the anatomo-metaphysical analysis of how the embodied subject functions; their aim is to explain and analyze. The latter pertain to the technico-political in that they elaborate a discourse about the nature of the human. In other words, the human sciences are intrinsically connected to normativity and control, in so far as they by

4. Foucault, *Histoire de la sexualité* I, p. 188 (vert. red.).

5. Foucault, *The order of things. An archeology of human sciences*. New York (Vintage) 1970, p. 318.

definition take into account the question of the structure of the subject. In this respect, they are necessarily connected to the question of an ethics or a politics; which is not necessarily the case for the 'hard', or for the bio-medical sciences.

This division of labour corresponds to the splitting of the bodily entity according to the two-fold scheme Foucault proposes: on the one hand the body is simply another object of knowledge, an empirical object among others: an organ-ism, the sum of its organic parts, an assembly of detachable organs. This is the body which clinical anatomy studies, measures and describes. On the other hand, no body can be reduced to the sum of its organic components: the body still remains the site of transcendence of the subject, and as such it is the condition of possibility for all knowledge. Foucault concludes that the body is an empirical-transcendental double.

A major role is played, within the landscape of modernity, by the discourse of psycho-analysis as being one of the major re-theorizations of the body. Far from being a mere therapy, psychoanalysis has developed into a philosophy of desire and a theory of the body as libidinal surface, a site of multiple coding, of inscription – a living text. Although Foucault's theoretical relationship to psychoanalysis, and especially to Lacan,⁶ is far from simple, I take it as a fact that foucauldian epistemology acknowledges the corporeal roots of subjectivity.

There is, however, a paradox in this analysis of the embodied nature of the modern subject, which is rich in implications for feminists. The body emerges at the centre of the theoretical and political debate at exactly the time in history when there is no more single-minded certainty or consensus about what the body actually is. Given the loss of Cartesian certainty about the mind/body dichotomy, one can no longer take for granted what the body is. The absence of certainty generates a multiplicity of different discourses about the body. Modernity is therefore the age of the inflationary over-exposure and yet absence of consensus as to the embodied, material nature of the subject. The body has turned into many, multiple bodies.

Foucault defines modernity also as the age of bio-power, that is to say of total control and manipulation over the living matter. Considering the proliferation of discourses about the body, however, one can conclude that the age of bio-power is also, paradoxically, the age in which the notion of *bios* (as opposed to *zoe*) has exploded into a variety of life-forms, losing all cohesion. In other words, because this kind of power has no definite object, it becomes all-pervasive and all-intrusive: the age of bio-power is the age of constant normativity.

In this framework of simultaneous over-exposure and disappearance of the body, the case of reproductive technologies is a very significant one, in that it both highlights and exacerbates the paradoxes of the modern condition. With the reproductive technologies, the split between reproduction, or *scientia sexua-*

6. On this point, allow me to refer you to my study *Beelden van de leegte*. Kampen (Kok Agora) 1991.

lis and sexuality, or *ars erotica* becomes institutionalized and officially enacted.⁷

Obviously, the present situation does not arise out of the blue: the split between sexuality and reproduction, *as far as women are concerned*, has quite a history. I would sum it up by saying that, with chemical contraceptive techniques (the pill) we could have sexuality without reproduction – sex without babies. With the latest reproductive techniques, especially *In Vitro Fertilization*, we can have reproduction without sexuality – babies without sex. This paradox conceals, in my opinion, many theoretical and political challenges.

Bio-power and women

Organs without bodies

Of great significance for feminism is the way in which the new reproductive technologies, by officializing the dismemberment of the body, also institutionalize dismemberment as the modern condition, thus transforming the body into a mosaic of detachable pieces. I referred to this problem as ‘organs without bodies’, or the emancipation of the single organ from the bodily unity.⁸ I am extremely concerned as to the consequences that this will entail for women.

The phenomenon of ‘organs without bodies’ is, of course, a respectably ancient one: in the eighteenth century, with the transformations in the status of the embodied subject that I briefly sketched above, the study of the body through the practice of anatomy was momentous enough as a bio-technological innovation, to require the construction of special institutions devoted to this task. The clinic and the hospital are the new monuments of the new scientific spirit; they transform the body into an organi-ism, or mass of detachable parts. They also suitably transform the relationship between the doctor and the patients, in a mirror relationship that Foucault describes admirably at the end of *Histoire de la folie*, as well as in *Naissance de la clinique*. As usual, however, Foucault devotes little or no attention and insufficient emphasis to the specific case of women’s bodies. The case of the medicalization of pregnancy and childbirth and of the progressive emergence of hysteria as the women’s disease signals not only the bracketing-off of the clinical space and of the medical gaze as the scene in which the body shows itself off, but also the emergence of the feminist issue as one of the central queries of the modern era. That the body that is to be studied, comprehended and intellectually possessed be also the women’s,

7. Foucault develops this split into the possibility for the elaboration of a new paradigm, for a new homosexual order. It would be interesting in a feminist perspective to analyze the dissymmetry between male and female homosexuality and see how they affect our understanding of the modern body. I regret not to be able to develop this point here.

8. For a preliminary analysis of this problem see R. Braidotti, ‘Organs without bodies’, in: *Differences*, I/1 (1989), pp. 147-161.

and especially the mother's body, is a point that seems to escape Foucault's attention.

Nevertheless, the point remains: genealogically speaking, the invention of a clinical structure is linked to the medical practice of anatomy. This is the practice that grants to the medical sciences the right to go and see what goes on inside the human organism. The actual elaboration of the discourse of clinical anatomy can be considered as quite a scientific progress, when compared to the century-old taboos that had forbidden the access to the 'secrets of the organism'. We must remember that our culture had traditionally held the body in awe, regulating severely knowledge related to it. Not only was it forbidden to open up the body so as to disclose its mechanisms, but also it was absolutely sacrilegious to use the bodily parts for the purpose of scientific investigation. The dissection of corpses was forbidden till the fifteenth century and after that it was very strictly reglemented (of particular concern was the interdiction to split open the head, reputed to be the organ of the intelligence). Nowadays, the field of organ transplant is ruled by a web of laws and regulations that restrict the gift of organs and their usage for scientific experiments.

Clearly enough, clinical anatomy is a death-technique, it has to do with corpses and fresh supplies of organs. As such it marks an epistemological shift in the status of the body; the living body becomes, in the process of clinical anatomy, a living text, that is to say material to be read and interpreted by a medical gaze that can pick up its diseases and its functions. Anatomy results in a representation of the body as being clear and distinct – *visible*, and therefore intelligible.

The French psychoanalyst Pierre Fedida⁹ stresses the fact that the opening of corpses in the practice of anatomy marks an epistemological break vis-a-vis the scientific order of the previous centuries. The rational, visible organism of modern science marks the end of the fantastic, imaginary representations of the alchemists, and consequently empties out the body of all its opacity and mystery. The paradox is that this new process of decoding and classifying the bodily functions – which opens up new, unexplored spaces to the medical gaze – also closes the body off in a new concept: that of the appropriate shape, form and function of the organs. The different organs, in other words, only make sense and become decodable, readable, analysable, thanks to the fact that they all belong to the same assembled unity – the same organ-ism. Like letters of a corporeal alphabet.

Organised in this manner, the knowledge that the bio-medical sciences get from the organ-ism is, as Foucault put it: 'epistemologically related to death',¹⁰ in that the dead body alone can disclose its mysteries about life.

9. P. Fedida, 'L'anatomie dans la psychanalyse', in: *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, 3 (1971), pp. 109-126.

10. In: *Birth of the clinic*, op. cit., p. 200.

In turn this changes the position of the doctor: whereas in the pre-scientific period the idea of illness was associated with a metaphysics of evil, in which the organ was a sign of disease or malfunction, in modern times it comes closer to a hermeneutics in which the organ produces a symptom. It is because man is mortal that he can fall ill: the notion of death becomes the horizon on which the idea of illness is indexed. The visibility and intelligibility of the living organism are very closely related to the notion of death.

'From Bichat's open corpses onto freudian man, an obstinate relation to death prescribes to the universal its singular face, and lends to each individual the power of being heard forever; the individual owes to death a meaning that does not cease with him.'¹¹

What is so striking about the discourse and the practice of clinical anatomy, with its closeness to death, is that it marks an experience of loss of illusions. The fantastic, imaginary dimension that was so strong in the discourse of the alchemists; the simple curiosity before the living organism's complexity is replaced by the detached power of observation of the clinical standpoint.

Fedida adds:

'...the body forgotten by the medical profession is precisely a childhood body, desire's imaginary body. It is the body, that has been buried by the scientific and technical encyclopedia that medicine has become.'¹²

The body that is open to the scrutiny, the observation by the bio-medical gaze is a body that can be manipulated; it is a useful, purposeful body, that can produce knowledge, thus legitimating the power of the bio-medical profession.

The bio-technological universe clarifies and makes manifest the tendencies that had been operative since the beginning of what we call modern technology and science. On this point, I think it important to compare and even contrast the French school of critical thought to the German one, especially Adorno and Horkheimer. In *The Dialectics of the Enlightenment* reference is made to the status of the body in modernity and the criticism is advanced of the reduction of the body to an assembly of detachable parts. Adorno and Horkheimer criticize the bio-scientific manipulation of the body as a factory of spare parts, and sees it as the denial of the unity and the specificity of the human being. They have a very negative view of the powers of science and even worse of technology.

For the French school of critical thought, on the other hand, technology – even the bio-technology in modernity – is not *a priori* opposed to or even inimical to humanity. Foucault tends rather to deflate the discourse about the ideolo-

11. Ibidem, p. 197.

12. Fedida, 'L'anatomie dans la psychanalyse', p. 125 (vert. red.).

gically dangerous nature of technology, in order to look at it as the extension of basic bodily functions. There is mutual receptivity between the hand and the machine.

Here the French school of philosophical materialism: Bachelard and Canguilhem, plays a very important role in that it stresses that a sort of primitive anthropomorphism pervades the technical universe: all machines obviously copy and multiply the potencies and potentialities of the human body. The organic and the technological complement each other, so that the nature-culture distinction is dropped in favour of the political reflection on the concrete materiality of the subject as an embodied organism, or as a bio-cultural event. In Canguilhem's view, the aim of biology should be not only to dissect the organism, but also to pursue a philosophical kind of enquiry about the structure of the living being.

Clearly, I feel closer to this kind of approach, though I remain very worried about the possible 'perverse' effects of very advanced technologies. The central point of concern for me remains that modern science is the triumph of the scopical drive as a gesture of epistemological domination and control: to make visible the invisible, to visualize the secrets of nature. Bio-sciences achieve their aims by making the embodied subject visible and intelligible according to the principles of scientific representation. In turn this implies that the bodily unity can be split into a variety of organs, each of which can in turn be analyzed and represented.

In modern bio-chemical research, thanks to the advances of molecular biology, we have gone well beyond the organs, reducing the field of study to tissues, cells and micro-organisms. The phenomenon that I called 'organs without bodies' has concentrated on smaller and smaller entities. The change in size also marks a shift in the scale of the exchanges. The commercialization of living matter has grown larger and more effective than ever. Traffic in organs, but also in tissues and cells – in other words, the commercialization of living material for the purpose of medical research or treatment is a world-wide phenomenon, with the Third world providing most of the spare parts: fetuses from Korea; kidneys from Brazil; eye-balls from Columbia etc. etc.; as such it escapes state-control.

The idea of traffic in organs, or the exchange of living material rests on a number of theoretical hypotheses that I find questionable: it confuses the parts for the whole and, it encourages what I consider as the perverse notion of the inter-changeability of organs. That is to say that all organs, or living material are *the same*, and thus one kidney is as good as any other, one uterus will do as well as any other. An ovary is an ovary is an ovary is.¹³ All organs are equal, but some are more equal than others; consequently, all organs are equally exchangeable and the laws trying to regulate this market are notoriously ineffective.

13. This is clearly a paraphrase of Gertrude Stein's 'a rose is a rose is a rose is'.

What worries me about the theoretical underpinnings of this practice is the falsely reassuring notion of the *sameness* of the bodily material involved. In my opinion it conceals the importance of *differences* as determining what I would call the singularity of each subject.

Killing time

Let me make the same point from another angle, directly related to the new reproductive technologies: what is at stake in all this dismemberment and free circulation of organs or living cells is the disruption of time, or temporality. I stated before that clinical anatomical observations required a corpse, dead material, as the basic matter or text to be decoded. It thus bore a direct relationship to death. The phenomenon of 'body-snatching' in the nineteenth century proved a very fertile ground not only for a macabre trade, but also for the popular imagination to speculate about the horrors of modern science.

In modern bio-technologies, time is arrested in a much more subtle manner; just think of what happens to the reproductive process in the artificial insemination cases: the freezing of the sperm, the ova and the embryo suspends the process indefinitely (one can fertilize one's egg now and bring it to completion in twenty years' time).

In vitro fertilization has another kind of discontinuity in terms of reproduction: there is first the hormonal pre-treatment of the patient; then the farming of the ripe eggs; the actual artificial insemination; the division of the cells in vitro; the transferral of the embryo into the uterus.¹⁴ At the same time, the new social forms of procreation, such as surrogate motherhood¹⁵ blow up the reproductive continuum into different levels of mothering, corresponding to different moments in the time-sequence: there is the ovular mother, the uterine mother, the social mother.

This dislocation of temporality has paved the way for another phenomenon that I would describe as perverse; it can be best illustrated by an extreme example: intra-generational procreation by transplant. This is not only the stuff that Fay Weldon's novels are made of,¹⁶ there has already been a case of a mother carrying her daughter's babies to birth, and the issue has drawn the attention of the various bio-ethics committees that are supposed to legislate on this matter.

Intra-generational procreation seems to me to crystallize the dangers of the idea of *sameness*: if all uteruses are equal and inter-changeable, all women

14. See L. Vandelay, 'Sexes et biotechnologies de reproduction humaine: mères porteuses, ou la maternité déportée par la langue', in: *Sociologie et Société* (March 1987).

15. F. Laborie, 'Ceci est une éthique', in: *Les Temps Modernes*, (1985), nr. 41, pp. 1215-1255, 1518-1543.

16. See especially *The Cloning of Joanna May*.

are the same on the scale of their function as baby-carriers. That this alleged sameness should abolish all other axes of differentiation: be it race, or age, is for me a matter of great concern. What this means, in fact, is an illusion of commonness among women, which conceals the very pernicious forms of social control and therefore of hierarchical powers, that are being set up in the field of reproduction. It is a sort of 'equality' of all female bodies, which paves the way for deeper and more profitable forms of exploitation.

The phenomenon of organs without bodies, with the institutionalization of the dismembered condition, moreover is also the pre-text to the deployment of one of the oldest, not to say the primordial of all fantasies: that of being in total control of one's origins, that is of being the father/mother of one's self. I think contemporary culture is fascinated by the myth of parthenogenesis. This implies the denial or the blurring of generational time, that is to say of one's position in time, in relation to others. This is also a way of avoiding or short-circuiting the acknowledgment of one's origins in a woman's body. The merry-go-round of bodily parts, or cells, or tissues, that do not belong anywhere lays the preconditions for the fantasy that one does not really come from anywhere specific, from any one bodily point. The parental body being bracketed off, the mother as site of origin is dislocated. The maternal thus abstracted, the very notion of origin becomes suspended. This seems to me one of the side-effects of the inter-changeability of organs that I described as 'organs without bodies'. The time-factor no longer allows us to symbolize fundamental differences, as if we were living in a continuous present.

The social and cultural repercussions of this bio-scientific imaginary seem to me just as perverse: the fantasy of being at the origin of oneself, that is of not having to recognize one's beginning as originated from other, from one's parents is manifested very strongly in popular culture, especially in cinema. Of late there have been many movies where the fantasy of being self-generated is very powerfully marketed. The denial of inter-generational time and space used to be the stuff neuroses were made of; today it is a fashionable event. The best representative of this trend is Steven Spielberg, whose characters sum up the main features of our contemporary scientific culture: one of them – Indiana Jones – has no mother, just a father who is an archeologist, like himself, with a strong interest in the secret. Almost in every Indiana Jones film there is an encounter with God the Father. Spielberg's films, like *E.T* and *The Gremlins*, flirt with an infantile imaginary about procreation; the films offer many fantastic answers to the question; 'where do babies come from?': in the case of the *Gremlins* parthenogenesis is explicitly represented, in other films it is more subtly hinted at. Very significant in this respect is the series *Back to the Future*, which features a young boy who travels back in time to make sure that his parents meet, fall in love and actually conceive him.

Another striking example of the same tendency is James Cameron's *Terminator*, a very violent film which functions as one retrospective contraception

technique in that the cyborg-killer (Schwarzenegger!) has to eliminate the mother of his future enemy, thus preventing his conception.

No time left for the present, life is lived as a death-bound flash-back.

From the visible to the visual

I mention cinema and popular culture also because more than anything else, the dismemberment of the body and the suspension of the time-structure have to do with the idea of visibility, with looking, and consequently with the gaze. We saw earlier how Foucault analyzes the importance of visibility as a leading principle in the scientific representation of the human body.

According to psychoanalytic interpretation, the scopic drive is linked to both knowledge and control or domination.¹⁷ In other words, the practice that consists in opening something up so as to see how it functions; the impulse to go and see, to 'look in' is the most fundamental and child-like form of control over the other's body. In this sense, the curiosity that pushes the child to break his/her toy to see how it's made inside can be seen as the most primitive form of sadism. The desire to see, this basic curiosity that leads to knowledge and to control is kept in check by a set of limits and taboos that are culturally imposed on representation. According to Freud, the taboo on representation is the mother's body, as site of both life and death.

Applied to the scientific practice, this analysis is quite devastating: it makes clinical anatomy into a more adult version of infantile sadism. It is the expression of curiosity linked to the most archaic sadistic impulses. The mother's body is the privileged target of this violence, in that it represents the origins of life, and one's own origins. Evelyn Fox Keller¹⁸ stresses the violent and sadistic implications of what we could call the contemporary bio-medical perversion.

Paradoxically enough, clinical anatomy, with its sadistic sub-text, is an exercise in mastery that aims at denying death. By trying to reduce the body to an organism, a sum of detachable parts, it implies that the body is but that: what you see is what you get. There is an inevitable slippage from the visible to the mirage of absolute transparency, as if the light of reason could extend into the deepest murkiest depths of the human organism. As if the truth consisted simply in making something visible.

The modern techniques of visual reproduction, especially echograms and echography, mark a powerful intensification of this trend. I argued before the, by comparison with traditional clinical anatomy, the bio-sciences of today have acquired the means of intervening in the very structure of the living organism,

17. There have been some powerful feminist critiques of this, as for instance J. Benjamin, *The bonds of love*. New York (Routledge) 1990.

18. E. Fox Keller, 'Van de geheimen van het leven tot de geheimen van de dood', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 38, (1989), pp. 253-270.

right into the genetic programme, changing the bodily structure from within. On the technological front, molecular biology has increased the bio-medical gaze to infinite proportions, allowing for an unprecedented investigation of the most intimate and infinitesimal fibres of nature. The unity of the organism is thus dissolved into smaller and smaller living parts, this shift corresponds to a much greater power of vision.

We are moving beyond the idea of visibility, into a new culture of visualization; thanks to ultra-sound techniques the invisible itself today can be visualized; that which the naked eye does not even begin to grasp can be the object of imaged representation. The bio-scientist is, quite literally, the great spectator in the spectacle of life; he can at long last represent the unrepresentable: the bottom of the ocean, outer space, but also the inside of the womb, the depths of the uterine chamber, that great mystery that has always held mankind in suspense.

The fixing into images is a spatio-temporal system related to the stopping or arresting of time. Roland Barthes' book on photography is neither the first nor the last analysis of the image as being linked to death and immobility. In this respect, the sadistic impulse of the bio-medical gaze becomes even more of a death-drive with these new visualization techniques.

Offering everything for display or show, representing the unrepresentable (like the origins of life), means producing images that displace the boundaries of space (inside/outside the mother's body) and of time (before/after birth). It amounts to suspending time in the illusion of total vision, of the absolute transparency of living matter.

Furthermore, the visualization techniques give a great autonomy or independence to the object they represent. The image acquires a life of its own, distinct from anything else. It is quite clear that echograms of the foetus confer upon it an identity, a visual shape, a visible and intelligible existence that the foetus would not usually have. The act of visualization emancipates the object that it represents; it makes it into an object of consumption, it allows it to circulate, it detaches it from the mother's body where it is located.

Apart from the fantasy of absolute domination that is expressed in this process, I want to stress also that this visualization produces an attitude that I would describe as medical pornography. A recent issue of the French journal *Science et vie*¹⁹ presented a series of pre-birth images, called: the foetal life: do not miss it! Many people dispose these days of pictures of their unborn baby, or video-tapes of uterine life.

Medical pornography. I am using the term pornography in the sense suggested by Susan Kappeler²⁰ as being a system of representation that re-enforces the mercenary logic of the market economy. The whole body becomes a visual surface of changeable parts, offered as exchange-objects.

19. *Science et vie*, (1985), nr. 153.

20. S. Kappeler, *The pornography of representation*. Cambridge (Polity Press) 1986.

Kappeler uses Adorno on the issue of pornography, especially his analysis of the nature of popular culture. Adorno defines it as pornographis in that it frustrates the very desire it stimulates. The function of the entertainment industry is to promise more than it delivers, it is a very frustrating exercise; for instance, sex can be represented, but in inevitable normative repressive ways. In pornography, sex is represented through the spectacle of organs inter-penetrating each other, but that proves a very unsatisfactory image for the act itself. There is always something more to experience than the image can show. And yet the triumph of the image is precisely what marks contemporary popular and scientific cultures alike. This is the source of the pornographic nature of visual culture; it cheats: it shows you a bloody mess of red flesh and it tells you: this is the origin of life. It shows you organs getting in and out of each other, and it tells you: this is sexual pleasure. It rests on the fantasy that visibility and truth work together. I want to argue that they do not and that there is always more to things than meets the eye. There is no adequate *simulacrum*: no image is a representation of the truth.

This new medical pornography, resting as it does on the detachment of the foetus from the mother's body, on the dismemberment of bodily unity and the traffic of the parts for the whole, has enormous social and political consequences. A film made by the anti-abortion lobbies, *The Silent Scream*, proves this point. This is allegedly the film of an abortion, through echography, with a powerful reactionary sound-track that gives a voice to the foetus' alleged 'feelings' about being 'murdered'; it is interspersed with images of concentration camps. There is no question as to the effect that this piece of right-wing propaganda has had on the American audience, nor can we under-estimate the role it played in making abortion legislation recede in many states of the union.

As Rosalind P. Petchesky²¹ pointed out, the theoretical point is that, detached from the mother's body, the foetus has an identity of its own, but it is also reduced to the level of a detachable organ, unrelated to the site of its growth, it is an act of disembodiment.

Even more recently, popular culture, that is always very quick in picking up developments in science and technology, has produced a more light-hearted version of the same principle; a film with John Travolta, called: *Look who's talking*, starts with the image of a foetus (clearly a puppet), with a voice of his own, and to the feminist eyes the resemblance with the text of *The Silent Scream* is striking. The baby-boy then is born and continues to dominate the screen by his strong homosocial bond to Travolta.

In a paper called *Visual images – sources and targets of American sexual politics*,²² American feminist theorist Carol Vance analyzes the role played by

21. See L. Jordanova; R.P. Petchesky, 'Foetal images: the power of visual culture in the politics of reproduction', in: M. Stanworth (ed.), *Reproductive technologies*. Oxford (Blackwell's) 1987, pp. 37-56.

22. C. Vance delivered this paper at the university of Amsterdam on december 6, 1990.

images of this sort in the campaign of the right-wing against abortion, but also pornography and erotic art. Through an elaborate analysis of the power of images, Vance argues that today the essence of the political struggle is a struggle over meaning and the value of representation. What we represent and how are the heart of the debate these days. Carol Vance shows also the extent to which the rhetorical or narrative devices of television series like *Dallas* or the *Harmony* romances influence the language of political speech. The secret is to titillate the audience, without fulfilling them, arouse them so as to manipulate them. This is the true pornography: that of the language of power and manipulation. It is a structure of representation, not just a matter of content.

Feminist in-sights

There is a pessimistic side to my position: that the bio-medical technology which is manipulating women by promising them a baby at all costs is also fitting into the logic of a system where sexuality is power, comes as no surprise. That bio-medical technologies should encourage the masculine fantasy of self-generation, reversing the Oedipal chain so as to feed the infantile fantasies of all-powerfulness through self-generation, at a time where the parental roles are being mechanized is also a matter of great concern. That the emancipation of the foetus in our ever so patriarchal culture should happen at the expense of the mother is terrifying, but not surprising. Although I do not mean to strike a note of total opposition to science and technology, I would like to repeat the warning against some of their perverse effects.

There is also, however, an optimistic side to my conclusion: feminists have been fast and effective in their critiques and actions against the perverse effects induced by the new technologies. Thus, over the last ten years many women and feminist theorists have done a great deal of work on the question of the visible and of visibility. Their analysis is now being applied to the problem of reproductive technologies so as to try and elaborate effective policies. The starting point is the recognition that the visual metaphor is a constant in Western culture. The act of seeing or the gaze as synonym for mental representation and for understanding is an important image ever since Plato. The idea as double, or mental image of the real thing is part of everything our culture has constructed in the ways of knowledge. Descartes' notion of 'clear and distinct ideas' is only the modern rendition of an old-standing habit that Gayatri Spivak describes as 'clarity fetishists'.²³

Psychoanalytic theory, which in many respects criticizes classical theories of representation, confirms the primacy of sight as a site of legitimation of

23. G. Spivak's witty remark was also made at the congress *Double Trouble*, held in Utrecht in May 1990.

knowledge: Lacan's mirror stage perpetuates the tyranny of the logo-centric gaze.

This is what the feminist critics like Luce Irigaray have been arguing; Luce Irigaray²⁴ focuses precisely on the issue of identification and on the overwhelming importance granted to the gaze. In many respects, Irigaray's project can be seen as an attempt to replace the visual with the tactile, seeing with touching. In her analysis of Irigaray's work, M. Whitford²⁵ draws our attention to the importance of the notion of the imaginary in her work. She plays Irigaray's imaginary against Lacan's mirror and reads it as a critique of the primacy granted to the gaze as the dominant model of representation in our culture. Not only does Irigaray criticize the flat surface of Lacan's mirror as a reductive model of the human psyche – to which she opposes the concave surface, the speculum), but also she suggests that the mirror-function is the specific role that women are expected to play. Women are the flat surface that is supposed to reflect the male subject; her bodily surface, deprived of any visible organs, without anything to see is the mirror. Let me just remind you here of Freud's essay on the Medusa's head as the expression of the horror of the feminine. Her flat bodily surface shows her lack and also the importance of the phallus as signifier of desire.

Evelyn Fox Keller²⁶ takes up in a very critical manner the French critiques of the visual metaphor. She singles out the importance of sight – the most noble of the senses – as the qualifier for Western knowledge, stressing the ways in which it allows for the separation from subject to object. Keller stresses the way in which the scientific position is one of detached observation, identifying the objects of knowledge at a distance. This kind of position produces the idea of neutrality and objectivity in the sense of allowing for no particularity about the site of observation.

Keller points out the paradox, however, that this neutral and objective stance is available only to individuals who are socially and culturally constructed as norm-al, in the sense of corresponding to the standards of normality as associated to masculinity. As a consequence, women are disqualified from the capacity to achieve adequate neutrality and therefore they lose the site/sight of the subject.

Keller, like Jenny Lloyd²⁷ and Susan Bordo²⁸, develops the argument about masculinization and rationality; they emphasize that the opposition of

24. L. Irigaray, *Speculum*. Paris (Minuit) 1974.

25. M. Whitford, 'L. Irigaray and the female imaginary', in: *Radical Philosophy*, 43 (1986), pp. 3-8; 'Rereading Irigaray', in: T. Brennan (ed.), *Between feminism and psychoanalysis*. London (Routledge) 1989, pp. 106-126.

26. E. Fox Keller and C.R. Grontowski, 'The mind's eye', in: S. Harding and M.B. Hintikka (eds.), *Discovering Reality*. Dordrecht (Reidel) 1983, pp. 207-224; E. Fox Keller, *A feeling for the organism*. New York (Freeman) 1985.

27. J. Lloyd, *The man of reason*. London (Methuen) 1986.

28. S. Bordo, 'The Cartesian masculinization of thought', in: *Signs*, 11 (1986), nr. 3, pp. 439-456.

knower and known, subject and object is the same qualitative distinction as mind and body, *res cogitans* and *res extensa*. The masculine element on this consists precisely in the detachment, the perception of clear and distinct determination of boundaries between self and world. Separation and autonomy are indeed the central features of the masculine standpoint.

In the feminist analysis, this detachment and objectivity are connected to the fantasy of self-generation, of being father/mother of oneself, thus denying the specific debt to the maternal. A. Rich and Luce Irigaray have also related the notion of scientific detachment and objectivity to the unwillingness or the downright denial of the fact that one is of woman born. It is a form of flight from the feminine.

Another school of thought develops the point suggested by Irigaray, in terms of stressing the tactile, or the importance of touching, as a counter-model for knowledge. Jessica Benjamin²⁹ turns to Winnicott's object-relation theory as a model to argue that self and other are inextricably linked. Arguing that what allows for the creation of the subjective space is the idea of receptivity and mutuality, she develops a theory of the transitional space as the connecting space, an interface which allows for contact and not only for separation.

According to De Lauretis the feminist theories of subjectivity today are moving in the direction of the subject as a process of inter-connected relations. Central to this project, according to De Lauretis, is the need to detach the female feminist subject, that is to say real-life women as agents and empirical subjects, from the representation of Woman as the fantasy of a male imagination. The struggle is therefore over imaging and naming: it is about whose representations will prevail.

In a similar vein the postmodernist feminist philosopher Donna Haraway³⁰ also starts from the recognition that there is a structurally necessary connection between seeing and the mind, which she translates into the idea of dis-embodiment. Thus, Descartes sees only clear and distinct ideas because he has no body, and he denies his embodied nature. By the same tokens, androids, cyborgs, scanners, satellites, electronic microscopes and telescopes see the most clearly of all.

Haraway tries to rescue the faculty of seeing, of vision, and to re-possess it for feminist discourse, redefining objectivity along the way. She calls this new epistemological project: 'Situated knowledges',³¹ as opposed to the 'cannibal eye' of unlimited disembodied vision. Objectivity, in her terms, is not about the transcendence of limits but rather about partial perspectives, which make us accountable for what we learn how to see. Arguing that modern visualization tech-

29. J. Benjamin, 'A desire of one's own', in: T. de Lauretis (ed.), *Feminist studies/Critical studies*. Bloomington (Indiana University Press) 1986.

30. D. Haraway, 'A cyborg manifesto', in: *Simians, Cyborgs and women*. London (Free Association Books) 1990, pp. 149-182.

31. D. Haraway, 'Situated Knowledges', in: *Simians, Cyborgs and women*, pp. 183-202.

niques shatter the very idea of one-dimensional seeing or the passive mirror function, Haraway suggests that we learn to see in compound, multiple ways, in 'partial perspectives'; she calls it 'passionate detachment' – like the eye of a travelling lens.

Vision requires a politics of positioning; positioning implies responsibility. Vision is the power to see, thus 'struggles over what counts as rational accounts of the world are struggles over how to see'.

Feminist embodiment implies 'significant prosthesis', relating to the world as a material semiotic field of forces at play. The world is no mere passive matter awaiting interpretation, or decoding by a scanning eye. It is no mere screen ground or surface, but actor and agent, requiring inter-action.

Haraway concludes that feminism is about 'a critical vision consequent upon a critical positioning in unhomogeneous, gendered social space'.

According to Haraway, in the present struggle over visual politics and the naming of new bio-technological realities, feminists must reject the knowledge ruled by phallo-logocentric premises and disembodied vision, for the sake of the connections which situated knowledges makes possible.

Faced with the wealth of feminist reflection of the power of vision, the visible and the visual, I prefer to end on a rather optimistic note. It seems to me that effective feminist interventions in the field of bio-medical power will require strong attention being paid to the politics of visual culture and the pervasiveness of pornography as the dominant structure of representation in scientific as well as in popular discourse. The naked eye may have been replaced by electronic lens, but the objectification and commercialization of what it beholds have grown bigger than ever. It is in those factors that I would locate the pornographic mode, as a form of discursive and material domination. In this respect, it would be a great pity if the whole feminist debate in reproductive technologies did not use the instruments and the insight of disciplines other than the social sciences.

Barbara Duden

De zwangere vrouw en de publieke foetus*

Inleiding door Reginald Luijf

Barbara Duden zou men een archeologe van de moderniteit kunnen noemen. Laag voor laag het terrein van onze werkelijkheid afgraving tracht zij de genese van onze vanzelfsprekendheden bloot te leggen. In dit verband doet zij onderzoek naar de wijze waarop technologie en wetenschap de werkelijkheid waarin wij heden ten dage leven hebben geschapen. Volgens Barbara Duden kan men via de klassieke wetenschaps- en techniekgeschiedenis dit fenomeen niet gemakkelijk in kaart brengen. Een en ander zou een gevolg zijn van een wat naïeve epistemologie, die dergelijke geschiedschrijvers erop na zouden houden. Deze gaan uit van een permanente vooruitgang van datgene wat gezien kan worden en van het zien zelf. Dat zou tot gevolg hebben, dat technische instrumenten en procedés als de microscoop, het camera-oog, de stethoscoop, de röntgenfoto en de echoscoop slechts verschijnen als middelen, die de werkelijkheid dieper doordringen. Door deze aandacht voor de werkelijkheidsvinding is de werkelijkheidsscheppende kracht van deze technieken grotendeels buiten het vizier gebleven.

Barbara Duden gelooft, evenals de Franse epistemoloog Gaston Bachelard, dat voor de verbeelding van de waarneming een stofscheppende kracht uitgaat. De stof van onze werkelijkheid is voordat deze zich materialiseerde door onze imaginatie gevormd. Duden onderzoekt de stelling dat de stof van de werkelijkheid, waarin we nu leven haar oorsprong vindt in een technomorfe imaginatie. Een imaginatie, die op haar beurt in het leven geroepen wordt door visualiseringstechnieken en uit de wetenschap stammende metaforen. In de feministische kritiek op de nieuwe reproductietechnologieën zou, aldus Duden, dit aspect van de werkelijkheid- of stofscheppende kracht van technieken veel meer aandacht moeten krijgen. Een dergelijke kritiek zou zich bezig moeten houden met het blootleggen van de technogene axiomata waarop modern bewustzijn stoelt. De foetus, het bevruchte ei, het leven in de cel, het immuunsysteem worden bediscussieerd, als hadden zij de epistemologische status van alledaagse werkelijkheden.

De thematiek van de werkelijkheidsschepping is in het werk van Barbara Duden nauw verweven met de problematiek van de verwetenschappelijking. Deze problematiek werd onlangs door Uwe Pörksen in zijn essay *Plastikwörter* onder woorden gebracht. Verwetenschappelijking wordt door hem omschreven als een

* Dit artikel is gebaseerd op een lezing. Duden sprak voor een gehoor van feministen, rechtsgeleerden, psychologen en gynaecologen op een conferentie, waarin de constructie van abortus als moord centraal staat. De conferentie werd georganiseerd door PRO FAMILIA. Als zodanig vormde het een bijdrage aan de discussie over paragraaf 218 en de feministische kritiek aan de nieuwe reproductietechnologieën. De vertaling van de lezing werd verzorgd door Jan Gunning. Voor de inleiding, redactie en de inleiding van het uiteindelijke artikel was Reginald Luijf verantwoordelijk.

proces, waarin de wetenschap de alledaagse waarneming van de werkelijkheid doorwoekert. Dat wil echter niet zeggen dat deze waarneming wetenschappelijk wordt, maar alleen dat zij doorspekt is van wetenschappelijke vooronderstellingen. De wetenschap is in de alledaagse waarneming misvormd aanwezig: zij is beheersend en doctrinair. Pörksen stelt dat er zo'n vijftig tot honderd woorden zijn die de waarneming verwetenschappelijken. Deze plasticwoorden zijn volgens Pörksen de bouwstenen van de moderne op groei en beheersing gerichte industriestaat. Deze woorden maken niet alleen zichtbaar, wat zintuiglijk niet zichtbaar is, maar van deze woorden gaat bovendien een scheppende werking uit. Zij leiden ons denken en verschaffen ons vanzelfsprekendheden, die onze ouders niet hadden. Pörksen schrijft over deze nieuw-spraak: 'Dat zij de werkelijkheid ont-werkelijkt, maakt deze daarom niet onwerkelijk. Ook fantomen en holle frasen laten zich verwerklijken; in feite wordt dan de werkelijkheid spookachtig.'

Deze laatste zin zou ook op Barbara Dudens onderzoek naar de symbolische werking van het massale gebruik van visualiserende technieken van toepassing kunnen zijn. Barbara Duden lijkt immers te beweren, dat in plaats van het zintuiglijke waarnemen de resultaten van technologische processen als werkelijkheid worden be-leefd of zelfs geleefd. Wat derhalve als nieuwe werkelijkheid, als Zijn, ontstaat is door technologie en wetenschap geschapen pseudos: bedrog. Het belangrijkste resultaat van Barbara Dudens onderzoek ligt voorlopig in het blootleggen van de sociogenese van de openbare foetus. Zij toont aan hoe beetje bij beetje een nieuw en spookachtig wezen gevisualiseerd werd en dat echoscopie daaraan het meeste heeft bijgedragen. Deze techniek roept de schijn op als zou zij op ongekende wijze het tot dan toe verborgen binnen buiten precies afbeelden. Maar volgens Barbara Duden hebben we hier niet te maken met een verlenging of een verfijning van de menselijke zintuigen, maar met een volkomen abstractie. Deze techniek transformeert geluidsgolven tot materialisaties voor het oog, zet een niveau van informatie om in het andere, stelt het akoestische grafisch voor, terwijl zij veinst een soort fotografie te zijn. In werkelijkheid wordt de afdruk op het fotopapier indirect en in tweede instantie gemaakt. De foto is een bevroren afdruk van elektronische impulsen.

Dergelijke ontwerkelijkende technische ontwikkelingen zouden de ingewanden van vrouwen transformeren. Zij zouden worden uitgenodigd aan de visualisering van hun eigen binnen deel te nemen. Zij zouden leren fantoombeelden lezen en hun zintuiglijke waarnemingen te wantrouwen. In de medische literatuur wordt echoscopie zelfs gezien als een mogelijkheid vrouwen een nieuwe ontmoeting met haar foetus te verschaffen. Barbara Duden laat in haar verhaal echter zien, dat juist deze visualisering van het binnen van vrouwen een einde maakt aan hun werkelijkheidszin. Het is de wetenschap, die het binnen van vrouwen bezet. Eenmaal geïncarneerd zouden vrouwen vrijwillige subjecten worden van een technocratische maatschappij. Met behulp van haar historische inzichten, zoekt Barbara Duden naar mogelijkheden om een fundamenteel neen uit te spreken tegen nieuwe reproductietechnieken. Dit neen is anders dan het neen dat zich baseert op het mogelijke misbruik van deze technieken. Het is een neen, dat zich baseert op een wetenschappelijk en technologisch geschapen binnen.

De zwangere vrouw en de publieke foetus

Wanneer men niet ongesteld wordt wacht men een week, en wellicht nog een paar dagen langer. Dan confronteert de urinetest ons met een wetenschappelijk feit: de foetus. Dit artikel gaat over de foetus als wetenschappelijke creatie, of liever gezegd over de publieke foetus en de aanvaarding ervan door vrouwen. Daarin zal eerst beschreven worden, hoe de maatschappij deze foetus voortbracht; dat wil zeggen hoe tekenen van zwangerschap symptomen werden van foetaal 'leven'. Vervolgens hoe het kunstmatig bestaan van dit leven werd gebruikt om juridische argumenten te construeren, die ons vrouwen dwingen om dit leven samen met de maatschappij als geheel te beheren. Tenslotte wordt een kwestie behandeld, die mij vooral bezighoudt: de rol van het door de media opgebouwde complex van beelden bij het huidige, tot voor kort ongekende, vastleggen van wetenschappelijke abstracties in het lichaam van de vrouw.

Hetgeen hier gedaan wordt mag men niet betitelen als geschiedenis van de embryologie, evenmin als rechtsgeschiedenis of de geschiedenis van theologische opvattingen of van maatschappelijke gewoonten betreffende kinddoding. Wat hier gedaan wordt behoort tot de geschiedenis van vorm en gestalte van wat mensen ervaren als hun eigen lichaam. De tijdperk-specifieke vormen van de perceptie van het lichaam met als voorbeeld de zwangerschap vormen het voorwerp van studie.

Dit type historische studies heeft een specifiek doel. Het wil vrouwen, in het bijzonder zwangere vrouwen, helpen deel te nemen aan een vertoog dat niet wordt overschaduwd door een aantal hechte veronderstellingen die zij die zichzelf *pro-life* en zij die zich *pro-choice* (keuze) noemen gemeen hebben. Deze veronderstellingen die nooit in een historisch perspectief zijn onderzocht, zijn gestold tot zekerheden die de vorm van de ruimte waarin wij denken en voelen bepalen. Voor dit perspectief verwijlen wij een ogenblik bij de praktijk van een arts in Eisenach zo ongeveer in de tijd van de heksenprocessen van Salem. Een oude Duitse tekst vormt het punt van vertrek. In het commentaar op deze tekst zal een indruk gegeven worden van de enorm verschillende soorten vruchten, die naar men dacht door vrouwen konden worden voortgebracht.

Een arts in Eisenach

De man heette Storch.¹ Hij was na twee jaar studie in Jena vijfentwintig jaar als arts werkzaam en had zich, nu 43 jaar oud, een positie van aanzien verworven. Zijn vrouw heeft hem twee zoons en vijf dochters gebaard. Zij is vermoedelijk de enige vrouw die hij op zijn gemak onder de rokken heeft kunnen observeren. Zijn werk hield namelijk niet in dat hij vrouwen aanraakte. De man luisterde

1. Zie Barbara Duden, *Geschichte unter der Haut. Ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730*. Stuttgart (Klett/Cotta) 1987.

naar hun klachten en hun verhalen en zijn recepten en adviezen waren het antwoord, dat zij van hem verwachtten. Het is nooit zorgvuldig onderzocht wat er zich in dat tijdperk feitelijk tussen patiënt en arts afspeelde. Wanneer men op een man als Storch stuit is de eerste indruk dat de man een uitzondering was. Maar het begint er steeds meer op te lijken dat zijn praktijk er een was als alle andere.

Deze kleine-stadsdokter hield een dagboek bij om zijn ervaring door te kunnen geven aan jongere collega's. Als oud man publiceerde hij deze dagboeken en daaronder bevinden zich zeven lijvige delen over vrouwen. Een van de meer dan honderd gevallen, die in het vierde deel van zijn 'Vrouwenziektes' zijn bijeengebracht, gaat over een magere kleermakersvrouw, die hem op 18 april 1724 bezocht. Zij klaagt erover dat haar maandstonden sinds kerstmis niet doorkwamen en dat ze zich op een gegeven ogenblik zwanger voelde. De vrouw van de kleermaker vertelt vervolgens, dat zeven dagen geleden haar maandstonde weer begonnen was en, zegt ze, op een heel normale manier. De vrouw gaat niet naar de dokter omdat ze een bloeding heeft.

Het relaas van de kleermakersvrouw is om verschillende redenen interessant. Ten eerste omdat de symptomen van zwangerschap waarop de moderne vrouw haar geloof baseert andere zijn dan die bij de patiënten van Storch. Zo weet een vrouw dat zij zwanger is doordat een ader in haar hals begint te kloppen; bij een ander komt er een bepaalde afscheiding uit haar neus; bij weer een ander stijgt elke keer dat ze zwanger is het bloed in de rechterhelft van haar hoofd. En elke vrouw weet op welke aanwijzingen ze zich kan verlaten. Ten tweede is een bloedvloeijing tijdens zwangerschap iets wat noch haar noch de andere vrouwen in Storchs aantekeningen verontrust. Bloed is geen bewijs tegen zwangerschap maar ook geen reden om erg ongerust te zijn.

Laten we ons oor nogmaals bij deze vrouw te luisteren leggen. Zij zegt dat het vloeien sinds gisteren zoveel erger geworden is, dat ze was flauwgevalen. Vandaag was daar nog iets bijgekomen. Ze had gemerkt dat ze tegelijk met het bloed, dat overigens niet was verminderd, iets leerachtigs was kwijtgeraakt. Opnieuw worden we geconfronteerd met een belangrijk verschil. In onze tijd weten de meesten van ons dat ze zwanger zijn wanneer de menstruatie vier maanden is weggebleven, de vrouwen van Eisenach weten dat niet. Wat de vrouw van de kleermaker in onze ogen overkwam is onmiskenbaar het verhaal van een miskraam en we zoeken naar zoiets als een foetus tussen het leerachtige dat kwijtraakte. En als moderne vrouwen zijn we zelfs bezorgd wegens de schok waaronder deze vrouw moet lijden. Niets van dit alles kan de situatie van deze vrouw, wier stem wij duidelijk kunnen horen, karakteriseren. Zij heeft ons immers ondubbelzinnig meegedeeld dat ze zich zwanger voelde. En tegelijkertijd noemt ze het ding dat uit haar kwam iets leerachtigs, meer precies *etwas Hautiges*, een soort ding dat uit huid bestond. De woorden die vrouwen gebruiken als ze over deze vruchten praten zijn: bloedstremfels, gezwollen, opgebrand spul, verzengd bloed. Natuurlijk kan elke arts de dagboeken van dr. Storch ge-

bruiken om op deze vrouwen de modernste diagnose toe te passen. Een historicus van de lichaamservaring mag zich door deze nieuwste inzichten echter niet op een dwaalspoor laten brengen. Deze moet gespist zijn op wat zij en hun dokter zagen, hoe zij het omschreven en hoe hun oordeel luidde.

Met dit in het achterhoofd keren we nogmaals terug naar de praktijk in Eisenach, waar de vrouw van de kleermaker en de dokter zich onderhouden. Sinds dat ding haar had verlaten bleef zij pijn voelen op de wijze als bij een bevalling, zegt de vrouw. Zij komt dus niet bij de dokter omdat ze een miskraam heeft gehad, maar omdat ze verbaasd is over haar weeën. En onze arts gaat op deze waarneming in. Hij gelooft haar op haar woord en bewijst dit door het medicijn dat hij voorschrijft. 'Ik was bang dat er nog een groot en massief gezwel in haar zat en daarom schreef ik haar *POLYCREST* voor, venetiaanse *BORAX* en rood koraalpoeder om iedere vier uur in te nemen.' Hij geeft haar een medicijn dat hij altijd gebruikt wanneer hij een geboorte wil bespoedigen. En hij stuurt haar naar de vroedvrouw. De volgende notitie van 19 april vermeldt dat de vroedvrouw hem bezoekt om hem een goed afgespoelde *MOLA* te brengen, 'zo groot als een ei, uitgerekte, met ronde hoeken en met kleine lapjes huid erop vastgezet – min of meer zoals een nageboorte eruit ziet'.

Men moet ervoor waken dit voorval onder te brengen in onze categorieën. Het is niet na te gaan of dit een spontane miskraam was, of een gevolg van het feit dat de moeder van de vrouw enige weken lang had getracht de gestopte menstruatie van haar dochter weer op gang te krijgen, of dat de vrouw zelf een van de sterke uitdrijfmiddelen had gebruikt die elke vrouw kent. Men moet alleen letten op de wijze waarop Storch tegen dit geval aankijkt. Hij zet haar geval in dezelfde categorie als de gevallen van zoveel andere vrouwen die soms niet een kind, maar een andere soort vrucht voortbrengen. De conversatie waarvan we dankzij de dagboeken van Storch getuigen kunnen zijn is iets dat ons alleen maar vreemd voorkomt, en wel op verschillende niveaus. Het lijkt nutteloos de taal van de stille kreet (*silent scream*) of van de *free-choice*-voorstanders, de taal van kardinaal Ratzinger of die van feministes uit de gezondheidszorg toe te passen op deze onrijpe vruchten, op wezens, mis-baksels, die toen als vanzelfsprekende zaken werden beschouwd.

Een bezoek aan de praktijk van Storch is juist erg nuttig om de kloof te ontwaren die een moderne vrouw met haar lichaamservaring scheidt van deze mensen die in Duitsland rond 1750 leefden. Dan kan zichtbaar worden, dat iets dat in de verste verten ook maar zou kunnen lijken op wat wij onder een foetus verstaan hier afwezig is. De arts die honderd jaar na Harvey's *de motu cordis* een *casus* beschrijft kent de foetus evenmin als wie ook van al die 1600 patiënten, die in zijn verslagen voorkomen. En er kan zelfs nog minder over 'een leven' worden gesproken, dat aan deze arts of aan de vrouw is toevertrouwd, dan over een foetus. In zijn praktijk komt zo'n ding niet voor.

De sociogenese van foetaal leven

Met deze excursie naar Eisenach wilde ik laten zien hoe de historicus de foetus voor zich kan opeisen als een legitiem voorwerp van historische studies. Door de distantie die ik heb bereikt door te luisteren naar de klachten van enige duizenden vrouwen, die omstreeks 1720 leefden, is het mij mogelijk geworden het spoor terug te volgen van een epistemologische en morele metamorfose, die het mogelijk maakte dat 'leven' rond 1870 verscheen in de westerse maatschappij om vervolgens te veranderen in het Nieuwe Leven dat nu in de schijnwerpers wordt gezet: een ding dat men ziet als het individuele voorwerp van ethische, medische en bestuurlijke besluiten van deskundigen.

Nu moet de geschiedenis van *dit* leven eigenlijk nog geschreven worden. De geschiedenis van dit 'leven' als een geïncarneerde, vleesgeworden ervaring waarvan dit artikel niet meer dan een inleiding vormt, is daarvan één facet. Andere facetten zouden door historici met een ander specialisme moeten worden onderzocht.

Een medisch geschiedkundige zou kunnen vertellen hoe het embryo, dus niet de foetus, vorm aannam in de gedachten en de fantasieën van artsen en filosofen. Hoe Aristotelianen als Trotula, de beroemde vroedvrouw in de school voor Arabische geneeskunst in Salerno, of haar tijdgenoot Hildegard, de visio-naire abdis, in de twaalfde eeuw de ontkiemende vrucht in de baarmoeder waarnamen als een kaasachtig stremsel van menstruatiebloed dat door het contact met mannelijk zaad was neergeslagen. Zij zou kunnen vertellen hoe rondom 1650 een nieuwe waarneming van het embryo de oudere waarneming gaat verdringen. Hoe de kiem van het kind veranderde in dat ene rode druppeltje tussen de honderden bevruchte eitjes, dat reageert op de prikkelingen die William Harvey met een naald toediende. En hoe, pas veel later, in de nieuwe biologie de meiose en het paren van chromosoomketens zich tot die uitwisseling van genetische informatie ontwikkelden, waarover *pro-life*-biologen met groot ontzag praten als over 'een leven'.

Erkende intellectuelen in het *pro-life*-kamp willen ons nog veel meer laten geloven. Zo zouden de oude wetten die vergoeding vragen voor schade die door het verwonden van een zwangere vrouw aan het huishouden van een man wordt toegebracht, of boeten die door de kerk worden opgelegd aan vrouwen wier zonde abortus was, of het vervolgen van vrouwen die de vorst toekomstige soldaten ontzegden, een bewijs zijn van het bestaan van een rechtspersoon tot voorbij de vagina.

Een geschiedkundige van het recht zou kunnen laten zien dat niets minder waar is. Zij zou ten eerste kunnen laten zien dat de prenatale persoon, waaraan wij nu gewend raken, een wankel juridische basis heeft. Romeinse juristen zagen de prenatale persoon als een juridische constructie, ongeveer analoog aan de hedendaagse stichting. Deze constructie werd met terugwerkende kracht ongedaan gemaakt, tenzij het kind was geboren en door de vader erkend. Om juri-

dische redenen werd het dan behandeld als iets dat nooit had bestaan. In deze en ook andere juridische tradities zou het *zinloos* zijn te spreken over een subject in de baarmoeder, dat door de wet wordt beschermd. De natuurlijke persoon wiens vrijheid en integriteit zo worden beschermd verschijnt alleen in moderne staten. Het duurde heel lang voordat zo'n persoon voor het eerst door een Engelse jurist in de achttiende eeuw in de baarmoeder werd geplaatst en hij was zich ervan bewust dat dit een nieuwigheid was.²

Ten tweede zou zij kunnen laten zien dat abortus zelden als een geval van infanticide en nooit als een geval van foeticide, zoals de *pro-life*-intellectuelen ons willen doen geloven, waargenomen en behandeld werd. In de vroegchristelijke wetgeving werd abortus alleen behandeld als een zonde tegen de heiligheid van het huwelijk. Hier en daar verspreide opvattingen van kerkvaders, dat abortus homicide is, werden pas na verloop van eeuwen, onder Gregorius IX, in de universele kerkelijke wetgeving opgenomen. Gregorius basserde zich daarbij op een oordeel van Innocentius III. Aan de laatste was namelijk de zaak voorgelegd van een karthuizer monnik die tijdens het liefdesspel per ongeluk een abortus bij zijn maîtresse had veroorzaakt. Waar het om ging was de vraag: kon deze monnik nog verder de mis celebreren, terwijl dit verboden was aan iedere priester die opzettelijk of per ongeluk had gedood? Gregorius stelde nu dat de monnik 'irregulier' zou zijn, dat wil zeggen de mis niet mocht lezen, indien de vrucht tekenen van leven had getoond. Zo verschoof abortus in juridisch opzicht van een zonde tegen het doel van het huwelijk naar het doden van een kind.³ Maar men moet niet vergeten dat de discussie beperkt bleef tot infanticide. Infanticide had betrekking op levende kinderen. Het specifiek door de kerk ingezette onderzoek of men bij een abortus wel of niet met een kind te maken had gehad werd begrensd door de waarneming van de vrouw in kwestie. Alleen deze kon verklaren of de geaborteerde vrucht tekenen van leven had vertoond.⁴

2. Blackstone, *Commentaries on the Laws of England* (1769), Book 1, Section 252: 'Leven ... begint voor de wet zodra een kind zich kan bewegen in de baarmoeder.'

3. Onder de regels van het Britse Gewoonterecht lag de misdadigheid van abortus niet in de aanval op foetaal leven, maar in het gevaar ervan voor de moeder... Tot 1860 zijn er (in de VS) negen uitspraken van het Hoogste Gerechtshof over abortus: zeven stelden dat abortus voordat leven was gevoeld geen crimineel vergrijp vormde. C. Smith-Rosenberg, 'The abortion movement and the AMA, 1850-1880', in: *Disorderly conduct. Visions of gender in Victorian America*. New York (Knopf) 1985, pp. 217-244, aldaar pp. 218 e.v.

4. Dit kon alleen door de vrouw vastgesteld worden. De beweging van het kind was lange tijd het eerste en enige bewijs van leven in de buik. Pas wanneer dit had plaatsgevonden kon men, zij het met zeer veel moeite en de toestemming van de vrouw, van 'infanticide' spreken. Regina Schulte laat in haar artikel 'Kindsmörderinnen auf dem Lande', verschenen in Hans Medick en David Sabeau (red.), *Materielles Interesse und Emotion*. Göttingen, 1983, zwangere ongetrouwde dienstmeisjes in de late negentiende eeuw in Beieren aan het woord, die datgene wat in hun buiken zit aanduiden met woorden als 'geronnen bloed' en een 'stuk drek'. Hierin drukten zij iets uit van de ervaring van een zwellend lichaam dat niet als zwangerschap was ervaren. Toen zij van infanticide beticht werden, verdedigden zij zich tegen deze aantijging met de stelling dat zij niet zwanger waren geweest, omdat zij geen leven in hun buiken gevoeld hadden. Met andere woorden, de kindsbeweging had niet plaatsgevonden (noot red.).

De stap van infanticide naar foeticide kon pas gedaan bij het medicaliseren van de baarmoeder.⁵

In de negentiende eeuw begint medische abortus voor therapeutische doeleinden een punt van discussie te worden in de medische tekstboeken. Als artsen een abortus opwekken wordt dit nooit als infanticide ter discussie gesteld. Het wordt opgevoerd als het 'verwijderen' van een foetus. En precies dan, wanneer artsen de bevoegdheid krijgen mee te werken aan het verwijderen van een foetus, wordt deze handeling, die zij opvoeren als een bijdrage aan de gezondheid van de moeder, tot misdaad verklaard als de vrouw er zelf toe overgaat. Het lijkt erop dat het opnemen van de zwangerschap in het domein van de in onze tijd opgekomen professionele controle door artsen leven en dood onverbiddelijk onder het bereik van management brengt.⁶

Een uitstapje naar de thanathologie

De geneeskunst wist al heel lang van het embryo en zij speculeerde over hoe het er uitzag. Naar gewoonte werd de extra waarde van de vrouw die lag besloten in haar zwangerschap erkend. Christelijke wetgeving lanceerde voorschriften welke gericht waren tegen infanticide voor, tijdens of na de geboorte. Theologen speculeerden over de intrede van de ziel: het moment waarop Gods genade ook voor het kind zou gelden. Maar voor de historicus van de lichamen van vrouwen, die zich bezighoudt met de reconstructie van de ervaring van vrouwen die reeds lang dood zijn, is er niets in het verleden dat lijkt op de moderne foetus.

Wanneer je vanuit het verleden kijkt naar de huidige situatie kan je beter zien dat de ervaring van de foetus als een lichamelijke gewaarwording iets totaal nieuws is. En zij is typerend, niet voor zomaar een nieuwe ervaring, maar voor een nieuw soort ervaring waarin een vrouw abstracte begrippen somatiseert, die nadat ze in fotografische schijndingen zijn veranderd reëler worden dan vlees en bloed. Het is deze bedreiging die ik het hoofd wil bieden door haar in een historisch kader te plaatsen. Ik wil samen met mijn studenten de vrijheid kunnen beleven die stoelt op het inzicht dat dit soort van ding in de buik een nieuwkomer is in de geschiedenis en althans voor onze generatie nog steeds iets is dat ons niet overkomt ... zolang we geen toestemming geven.

5. Pas tegen het midden van de negentiende eeuw komt een nieuwe wijze van spreken op. Medische teksten spreken nu over beëindiging van zwangerschap of het aborteren van een foetus. Dit kan spontaan, door medische ingrijpen of op criminele manier gebeuren.

6. A. McLaren, *Reproductive rituals. The perception of fertility in England from the sixteenth to the nineteenth century*. Londen (Methuen) 1984, pp. 142 e.v.: '... handelingen die nooit aan vervolging onderhevig waren geweest werden nu crimineel verklaard, in praktijk echter alleen wanneer ze door niet-medisch personeel werden verricht. Geen arts die in overleg met collega's handelde werd ooit wegens aborteren vervolgd. Doktoren hadden het merkwaardig genoeg voor elkaar gekregen een taboe te creëren dat alleen zichzelf ongestoord konden schenden.'

Dokter Storch hield zich bezig met vrouwen. Als een zelfstandig naamwoord was 'leven' tot dan toe niet in de medische praktijk opgedoken. Alleen theologen spreken van leven, en als zij dat doen, bedoelen zij God. Natuurlijk is het waar dat Aristoteles gedachten uitgewerkt had over het levend zijn van planten en dieren, en ook van de sfeer van de vaste sterren, die net zoals een dier iets is dat 'zichzelf beweegt'. En natuurlijk is het ook waar, dat knappe koppen in de zestiende en zeventiende eeuw nagedacht en gedisputeerd hadden over 'vitale krachten'. Maar voor 1800 is er nog geen sprake van dat 'leven' als zodanig een ding is en voorwerp van analyse. En daar er in geen van de bekende disciplines een plaats was waar dit 'iets' zou kunnen passen, ontstond de biologie. Een paar generaties lang jagen biologen ernaar in de hele natuur totdat ze het opgeven, en dan vindt het zelfstandig naamwoord als een plasticwoord, dat omgeven is door een wazige halo van wetenschappelijkheid, zijn weg naar het vertoog van moralisten, juristen en artsen.⁷

Hoe dit kon gebeuren kunnen we niet begrijpen zonder enig inzicht te hebben in de metamorfose die de praktijk van de geneeskunst heeft veranderd op een wijze die nog steeds niet wordt ingezien. Vroeger was het gebruikelijk dat de arts de patiënt verliet wanneer de laatste aan zijn doodstrijd begon en het voorportaal van de dood binnentrad, waarvan 'Hippocrates' de kentekenen had verzameld. De arts wist dat zijn middelen tegen de dood machteloos waren en hij had beloofd zich terug te trekken. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw doet zich een verandering voor in de overtuiging van de arts, zodat zijn geweten hem verbiedt de patiënt te verlaten en hem dwingt tegen de dood te strijden; zo leidt hij de geneeskunde zelf de doodstrijd binnen. Je moet oog hebben voor deze medische grensoverschrijding naar het domein van de doodstrijd, deze medicalisering van de dood, wil men de iets latere overschrijding van de geneeskunde waardoor het voorportaal dat toegang geeft tot het leven kunnen interpreteren.

Wat gebeurt er? De geneeskunde doet een beroep op de biologie voor een wetenschappelijke legitimatie en ziet zichzelf vervolgens meer als een toegepaste wetenschap dan als een kunde. Zo kan zij dan streven een professie te worden die de gezondheidszorg monopoliseert in dienst van de staat, terwijl zij voorheen nooit meer was dan een van de vele soorten van heelkunde. Haar fundamentele object is niet langer zoals in de praktijk van Storch de patiënt die zich tot de genezer wendt of naar hem toe gebracht wordt door de familie. De nieuwe medische professie heeft een 'leven' van begin tot einde onder haar hoede. In het verloop van deze metamorfose stollen twee begrippen waar het Grieks

7. Uwe Poerksen, *Plastik-Wörter. Die Sprache einer internationalen Diktatur*. Stuttgart (Klett/Cotta) 1988, stelt dat een gering aantal, dagelijks gebruikte woorden kenmerken hebben, die woorden vroeger niet vertoonden. Hij noemt ze 'plasticwoorden'. Ze worden met nadruk uitgesproken, geven de gebruiker status, verwijzen vaag naar een wetenschappelijke context, hebben sterke bijbetekenissen en geen duidelijke betekenissen. Hierin lijken ze op algoritmen, de 'x' waaraan iedere waarde kan worden toegekend. Voorbeelden hiervan zijn: 'Productie', 'communicatie', 'seksualiteit', 'rol', 'hulpbron', 'ontwikkeling'. Ik stel dat 'leven' zich bij deze club heeft gevoegd.

twee woorden voor heeft: *zoe*, het vol leven zijn, en *bios*, wat je het best met curriculum vitae kunt vertalen, de persoonlijke levensloop die de mens van het dier onderscheidt. Wanneer de arts eenmaal is veranderd in een bio-technicus, heeft hij de foetus als prenatale patiënt net zo nodig als hij de persoon in doodstrijd nodig heeft als terminale patiënt. Het individuele leven dat de maatschappij aan zijn zorg toevertrouwt is nu een proces dat in de baarmoeder, of het petrischaaltje, een intra-, en een extra-uterinaire fase doorloopt tot aan de *intensive care* en dat tenslotte geconserveerd wordt in een safe voor kostbare organen, ver voorbij de tijd dat de fysiologische dood is ingetreden.

Dit uitstapje naar de thanathologie was onvermijdelijk, omdat het onmogelijk is de logica te verklaren die leidt tot de maatschappelijke constructie van de publieke foetus. Deze foetus moest in het leven worden geroepen om een soort controle te rechtvaardigen die rechtmatig schijnt te zijn als het gaat om 'levens', terwijl het verwerpelijk zou zijn die op te eisen over 'personen'. Bioratie heeft evenzeer een politieke, wettelijke en economische legitimering van de foetus nodig, als van de terminale patiënt.

Recente vormen van verwetenschappelijking van het lichaam

Na deze voorbereidingen is de tijd rijp de procedure aan te geven waarmee de recente sociogenese van de foetus als een wetenschappelijk feit, als een zinnebeeld of een fetisj die de nationale grenzen overschrijdt, en als een nieuw gevormde lichaamsvoorstelling, bewerkstelligd wordt. De drie convergerende paden worden geïllustreerd aan de hand van een bezoek aan het laboratorium, aan een zitkamer waar een gezin TV zit te kijken, en tenslotte aan een prenatale kliniek waar een vrouw een echoscopie krijgt.

Aan deze schets gaan enkele noodzakelijke theoretische opmerkingen vooraf, die betrekking hebben op het scheppen en ontwikkelen van de foetus als een wetenschappelijk feit. Daarbij maak ik gebruik van de titel van een in 1935 door Ludwik Fleck geschreven boek over de geschiedenis van de syfilis.⁸ Fleck geeft inzicht in de wisselwerking tussen de alledaagse zekerheden van leken in een bepaald tijdperk en de corresponderende inzichten en/of blinde vlekken in de wetenschappen.

Hij geeft de gelegenheid analytische werktuigen te verwerven waarmee men kan waarnemen hoe de feiten die de wetenschapper van het eind van de twintigste eeuw tot een geheel samenvoegt zo snel omgevormd worden tot publieke fetisjen.⁹ Fleck helpt mij om te begrijpen hoe zelfs de wetenschappelijke

8. L. Fleck, *Genesis and development of a scientific fact*. Ed. by Th. Trenn and R.K. Merton, Chicago (University of Chicago Press) 1979.

9. Fleck omschrijft een wijde sociaal-cognitieve ruimte door zorgvuldig verschillende typen 'wetenschappelijke literatuur' (wetenschappelijke journalistiek, vademecums, tekstboeken, populaire wetenschap) te analyseren. Fleck definieert de niveaus die wetenschappelijke ideeën doorlopen vanuit

waarneming in het laboratorium gebonden is aan de algemene opvattingen die de geleerde ontleent aan zijn aanvaarding van een algemeen heersende populaire wetenschap. Het populariseren van reeds gedane waarnemingen heeft zijn terugslag op elke nieuwe waarneming. Daarom moet een onderscheid gemaakt worden tussen: 1. de schepping van embryonale weefsels onder de microscoop als wetenschappelijke feiten; 2. het gebruik van deze feiten in het samenstellen van een foetus als een fetisj en de opname ervan in het alledaagse leken-vertoog; 3. de implantatie van dit publieke fantoom in de waarneming van vrouwen.

In het allereerste begin is de foetus niet zichtbaar, behalve dan onder de microscoop, waar hij alleen zichtbaar is voor het goed geoefende oog. Een gewoon mens ziet alleen maar traag bewegend slijm. Alleen de wetenschapper, wiens geestelijk oog er door jaren van onderzoekspraktijk op is afgestemd, zal dit ene blaasje herkennen als een bevrucht eitje. Zijn aangeleerde vaardigheid alleen dat te zien wat hij verwacht maakt dat hij verder komt in de embryologie. Het begrip leven komt niet voor in de moleculaire biologie. Genomen zijn genomen en geen Leven. Als je een bioloog, die een speciale competentie zegt te hebben, hoort meedoen aan een discussie over Leven, dan weet men dat hij waarschijnlijk aan het opscheppen is tegen een verslaggever. Op zo'n manier zou hij niet spreken als hij een collega binnen gehoorsafstand vermoedde.

De cel onder de microscoop verandert pas in een leven wanneer de NBC (National Broadcasting Corporation, vert.) het op een TV-scherf laat zien. Als dat gebeurt zien we de beroemde gynaecoloog die een religieuze bekering heeft doorgemaakt, voor de monitor staan. Eerst laat hij het slijm zien en in een van de volgende beelden laat hij blaasjes zien en legt hij uit dat het de boven- en de onderkant van de foetus zijn. Vormen die in het gesprek onder wetenschappers waarnemingen waren van weefsels, cellen of organisatieniveaus worden getransformeerd tot een kind dat, omdat je het als zodanig niet kan herkennen en evenmin liefhebben, verheven wordt tot de waardigheid van 'een leven'.

Daarnaast helpt Uwe Poerksen mij begrijpen wat er in taalkundig opzicht gebeurt wanneer technische termen die in de moderne wetenschappen worden gebruikt deel gaan uitmaken van de gesprekken van alledag. Woorden die de man van de wetenschap gebruikt om iets aan te duiden zonder enige bijbetekenis worden door de deskundige voor het publiek veranderd in plasticwoorden die allerlei bijbetekenissen hebben, die niet duidelijk naar iets verwijzen, maar bijdragen aan het prestige van de spreker. Dit gebeurt stevast bij de sociale constructie van de overal aan het publiek gepresenteerde foetus, die zowel aan de schoonmaakster als aan de professor wordt voorgesteld als een nieuw leven.

Als de stille kreet van een prenataal leven op het scherm wordt getoond, wie zijn dan de kijkers? Wie zijn het, van wie de ogen zijn getraind om in de

de esoterische cirkel van de specialistische gedachtencollectieven tot aan de exoterische cirkel van het grote publiek. De blinde vlek in de theorie van Ludwik Fleck is de rol die technologie bij het vormen van zekerheden die door iedereen worden gekoesterd speelt.

prenatale vorm van een mens een leven te herkennen dat vraagt om bescherming? De kijkers vormen een gedachtencollectief, maar met volkomen andere karakteristieken dan die van het gedachtencollectief in het lab. Als papa naar het lab gaat doet hij zijn jas uit en zijn laboratoriumjas aan. Van negen tot vijf is hij een microbioloog. Hij denkt in termen van proteïnen en logische verbanden, die los staan van het werkelijke leven. Maar als hij weer in de zitkamer komt die door een TV-scherm wordt beheerst, is hij alweer klaar het schijnbeeld te zien. Wanneer hij tegen zijn dochter praat is het niet het gevoel in haar buik waarover zij twisten: het gaat om een leven, waarover hij, de bioloog, meer weet dan de tweedejaars studente.

De microscoop in het lab werd in deze uiteenzetting gebruikt als uitgangspunt voor het beschrijven van een gedachtencollectief waarin wetenschappelijke gegevens substantie krijgen. Daarna werd het TV-scherm op dezelfde manier gebruikt om de gedachten te richten op het medium waarin zulke gegevens alledaagse symbolen worden, waarop leken en wetenschappers zich gelijkelijk oriënteren. Tenslotte zal de sonar benut worden om te laten zien hoe deze de publieke fetisj vastlegt in het lichaam.

De sonar is uitgevonden om onderzeeërs met behulp van geluidsgolven op te sporen. Nu is het gebruik ervan om lichaamsholten te onderzoeken routine. Het is een moderne, gecompliceerde en elegante technologie. Wanneer men met dit type technologie wordt geconfronteerd kan men twee soorten vragen stellen: (a) wat doet dit instrument? en (b) wat heeft het allen die het gebruiken te zeggen? De eerste vraag houdt zich bezig met de efficiëntie van het instrument, die voor sommigen bevredigend, voor anderen bezwaarlijk kan zijn: instrumenten hebben effecten en neveneffecten. De tweede vraag behandelt het instrument als symbool.

Wanneer men de sonar als instrument bekijkt verstrekt het zogeheten informatie aan de gynaecoloog die zodanig, althans gedeeltelijk, kan worden omgezet opdat de zwangere vrouw er profijt van heeft. De informatie dient als een basis voor diagnose en prognose. Maar het effect dat sonar heeft op hoofd en hart van de vrouw is veel belangrijker dan het functioneren ervan als instrument voor diagnostiek. Het instrument laat een schaduw vallen over de toekomst van de vrouw.¹⁰ Het maakt openbaar wat in haar binnenste is. Het ontdoet haar schaamteloos van haar huid en laat de manier waarop ze zichzelf ervaart doortrokken raken van het beeld van de monsterfoetus die mij elke morgen op weg naar het werk begroet. De honderdvoudige plasma's van het medium, die met wetenschappelijke gegevens werden gevoed, zijn in haar ervaring neergeslagen als 'een nieuw leven'.

10. A. Oakley, *Captured womb. A history of medical care of pregnant women*. Oxford (Blackwell) 1984, p. 1, onderzoekt 'prenatale zorg' als een voorbeeld van een 'proces waarbij een bepaalde sector van maatschappelijk gedrag (zwangerschap) gescheiden raakt van maatschappelijk gedrag in het algemeen en hervormd wordt tot een specialistisch, technisch onderwerp dat valt onder de externe bevoegdheid van de een of andere autoriteit'.

Wanneer dokter Storch daarentegen naar een vrouw die haar verhaal aan hem vertelde luisterde, lette hij op wat zij hem meedeelde, wat haar klachten waren. Gewoonlijk stonden hem geen wegen open om een beter oordeel te hebben dan zij over wat er met haar aan de hand was. Zeker, in sommige gevallen had hij zijn bedenkingen. Bijvoorbeeld in casus XXX, waarin een moeder erop staat dat de arts het bloed van haar kind zuivert en Storch zich afvraagt of wat er groeit niet de vrucht is van een onkuis samenzijn. Maar zelfs dan is zijn twijfel argeloos. Werkelijk is voor hem, net als voor de vrouw, vooral dat wat men echt beleeft en voelt.

Maar dit lijkt radicaal tegenovergesteld te zijn aan de ervaring die moderne vrouwen wordt aangereikt. Wat heden ten dage nieuw is bij een vrouw die haar menstruatie weer wil krijgen, is niet een nieuwe techniek noch nieuwe gezondheidsnormen. Wat werkelijk nieuw is, is het sociale geestelijke kader waarin een vrouw terechtkomt, een kader dat gevormd wordt door de hechte consensus van de strijdende partijen. Zodra een vrouw kiest of haar *informed consent* (instemming na voldoende informatie van deskundigen om tot een besluit te komen) geeft betreedt zij een door wetenschap en techniek geschapen epistemische ruimte, waaruit ze moeilijk terug kan keren. In dit doolhof van biocratische normen en keuzen gaat haar persoonlijk werkelijkheidsgevoel verloren. Haar binnenste is bezet door de publieke foetus.

Op dit punt biedt een professie die nauwelijks tien jaar oud is zich als gids aan, de zogeheten bio-ethiek. Deze discipline heeft een vertoog opgezet, waarin 'leven' verschijnt als de allerhoogste 'waarde' welke door het medische, professionele en bestuurlijke management moet worden beschermd en gekoesterd. Zij schept de schijn van de morele keuze in een van zichzelf niet-ethische context. De nieuwe 'ethische' argumenten verlammen de zwangere vrouw door te verhinderen dat zij vertrouwen heeft in haar eigen werkelijkheidsgevoel. Ze is niet in staat dapper vast te houden aan haar eigen leven, vreugdevol of in smart.

De macht van de publieke foetus

In de titel van dit artikel wordt gesproken over 'de publieke foetus'.¹¹ Daarmee heb ik mijn blijvende verbazing over het nieuwe van het woord foetus willen benadrukken. In de Duitse taal werd het voor 1700 door niemand gebruikt. Toen het in zwang kwam, bleef het gebruik ervan beperkt tot geestelijken en natuurkundigen. Zelfs toen mijn moeder zwanger was, was er nog niemand die zou spreken over 'haar foetus'. De mensen gebruikten termen als 'zwanger', 'in verwachting', en wat ze verwachtten was een kind.

11. Wij moeten onderscheid maken tussen woorden die verwijzen naar gebeurtenissen die met de zwangerschap zijn verbonden en woorden die de inhoud van de baarmoeder aanduiden. Onze aandacht blijft nu beperkt tot synoniemen die de inhoud aanduiden, en de etymologie en de geschiedenis van het gebruik ervan.

Dit veranderde. Als ik nu naar de bibliotheek rijd, kom ik langs een aanplakbord met een kolossale foetus erop. De bekende Coke-fles is vervangen door een opgeblazen marsman, zwevend in vruchtwater.¹² Zij die het tellen van prenatale lichamen beoefenen noemen dat ding 'een leven' dat prenatale bescherming behoeft tegen de vrouw uit wier buik het beweert te zijn geschud. Het aanplakbord dat een gemeenschappelijk kader biedt voor coke en foetus suggereert echter een valse analogie. Want het is niet de zakenman die hier gebruik van de reclame maakt maar de demagoog. Deze heeft bovendien niet meer het creëren van een behoefte of het verkopen van een kandidaat tot doel, maar het construeren van een morele waarde: 'Leven'.

'Leven' is de term voor een in sociaal opzicht machtig onding. Professionals en de president, Southern Baptist en de Paus, allen zijn ervan in de ban. En de wet stelt vooral vrouwen bloot aan de stigmatisering van hun lichaam door deze met waarden beladen abstractie. De geschiedenis laat echter zien dat 'een leven' in de buik iets is wat er vroeger niet was en dat de baarmoeder als een 'heilig condominium', een kweekplaats van 'levens', een vrij recente constructie is. Aanvaarden dat dit 'leven' woont in je buik is voor vrouwen waarschijnlijk dodelijk. Het zal niets uitmaken of we nu bevallen of aborteren. Als wij vrouwen willen zijn die daadwerkelijk leven, moeten wij een absoluut onwankelbaar 'neen' uitspreken tegen het Nieuwe Leven dat in onze buiken een infaam complot op de troon wil zetten.¹³ De publieke foetus is een iconogram voor het hoogste idool van de nieuwe biocratie, een dodelijk beeld in naam waarvan alle grenzen voor manipulatie worden afgeschaft en terwille waarvan liefde alom wordt vervangen door haar masker: 'zorg'. De macht die het in het openbaar tentoonstellen van foetale weefsels uitoefent op het alledaagse spreken en waarnemen van vrouwen kent in de geschiedenis haar gelijke niet.

Men zal derhalve moeten kiezen tussen het onder de hoede nemen van 'een nieuw leven' of het voortzetten van een eigen leven. Een eigen leven aan de ene kant en leven waarmee je kunt doen wat je wilt aan de andere verwijzen naar twee manieren van zijn, twee bewustzijnsvormen die niet uit dezelfde historische stof gemaakt zijn. Deze twee vormen van zijn corresponderen met twee waarnemingsvormen van het binnen. Zij corresponderen met twee elkaar uit-

12. De foetus, die tentoongespreid wordt op alle hoeken van de straat, eist een bestaan buiten het vrouwelijk lichaam op. 'In het futuristische ruimtepak is echter een veel ouder beeld verborgen. Want de autonome, vrij ronddrijvende foetus breidt de opvatting van Hobbes over de mens als losgekoppeld, op zichzelf staand individu uit naar de zwangerschap. Het is dit abstracte individualisme dat, door de zwangere vrouw en de afhankelijkheid van de foetus van haar te elimineren, het beeld van de foetus zijn symbolische doorzichtigheid geeft, zodat we daarin onszelf, de baby's die wij verloren, de mythe van ons veilige verleden kunnen terugvinden.' R.P. Petchesky, 'Fetal images. The power of visual culture in the politics of reproduction', in: *Feminist Studies* 13, 2 (1987), pp. 263-292, aldaar p. 270.

13. G.H. Williams, 'The sacred condominium', in: J.T. Noonan (ed.), *The morality of abortion*. Cambridge (Harvard University Press) 1970, pp. 146-171: 'Autoriteit over het ongebooren leven kan thans het best worden verstaan als een fundamenteel condominium waarbij het zwaartepunt nu eens bij de staat, dan weer bij de ouders ligt.' (p. 150)

sluitende lichamen. Het eerste is het lichaam dat men met de eigen zintuigen ervaart, het tweede is het lichaam, dat ervaren wordt met de ogen van wetenschap en techniek. Kiest men voor 'Nieuw leven' dan aanvaardt men daarbij het zelfbeeld van de tweevoeter die toegerust is met een reproductie-apparaat. Kiest men voor een eigen leven, dan moet men zich zoveel mogelijk uit het kader van wettelijk vastgelegde reproductie-alternatieven bevrijden, waarin men anders zou worden opgesloten door 'haar eigen' foetus.'¹⁴

Die keuze voor of tegen het binnengaan in dit doolhof van beslissingen moet men mijns inziens hebben genomen voordat mij gevraagd wordt mijn eerste *informed consent* te geven. Want wanneer men niet breekt met wat nu maatschappelijk vanzelfsprekend is, loopt men het gevaar een bewerker te worden van de eigen transformatie van vrouw tot reproductie-actor van vrouwelijk geslacht. Die weg leidt naar de gynaecoloog. Deze traint ons dan in inschikkelijkheid en laat ons deelgenoot worden van de verantwoordelijkheid die de maatschappij heeft voor de patiënt-in-de-baarmoeder, die een consument van zorg is, aan wie ik tijdelijk een passend plekje geef. Ik vrees dat, wanneer een vrouw erin toestemt het voorwerp van biotechnisch handelen te zijn, zij de hele reeks besluiten, die loopt van vruchtwaterpunctie en eugenetica tot aan de moderne zuigelingenverzorging, nauwelijks nog kan vermijden.

14. De opvatting, dat 1. 'geboorte' een proces is dat kan worden ondergebracht in meerdere verschillende modellen; 2. dat je voor elke zwangerschap het geschikte model moet kiezen, en 3. dat deze keuze door de vrouw of door anderen kan worden gemaakt, is iets nieuws.

Paula Bradish

Het maken van leven

Voortplantingstechnologie en genetische manipulatie vanuit het perspectief van een feministische wetenschapskritiek

Ontwikkelingen en discussies in Duitsland

De afgelopen jaren concentreerden de discussies in de Westduitse vrouwenbeweging zich vooral op wat wel de nieuwe technologieën op het gebied van voortplanting en genetische manipulatie worden genoemd. Mijn eigen subjectieve indruk (maar ondersteund door waarnemingen van vrouwen uit andere landen) is dat de kritische beschouwingen van feministen een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan een brede en intensieve discussie over de implicaties van deze technologieën voor de samenleving.¹ Discussies die binnen de vrouwenbeweging aan het einde van de jaren zeventig op gang kwamen vonden weerklank in kerken, studenten- en jongerenbewegingen, vakbonden, organisaties op het gebied van gezondheidszorg en welzijnswerk, onder boeren, dierenbeschermingsactivisten enzovoort. Al deze groeperingen hebben bijgedragen aan het informeren van het publiek en aan het stimuleren van discussies door het publiceren van readers, folders, brochures, het houden van openbare bijeenkomsten en conferenties, het geven van commentaar op nieuwe ontwikkelingen, wetsvoorstellen enzovoort.

Kennis van de jongste Duitse geschiedenis heeft duidelijk een belangrijke rol gespeeld in de grote bezorgdheid over de sociale, ethische en andere gevolgen van modern biomedisch onderzoek. De beruchte geschiedenis van de eugenetische 'rassenhygiëne'-programma's van de nazi's heeft veel mensen in Duitsland ertoe gebracht om uiterst kritisch te staan tegenover elk onderzoek dat gekoppeld is aan het expliciete of impliciete doel om de genetische opmaak van de mens te 'verbeteren'. Diverse auteurs, onder wie feministen, activisten uit de gehandicaptenbeweging en historici die zich met de natuurwetenschap bezighouden, zijn de geschiedenis van nazi-eugenetica nagegaan. Misschien nog belangrijker is het feit dat zij ook onderzoek hebben verricht naar de vroegste wor-

1. Om zo bondig mogelijk te zijn zal ik in de rest van de tekst de termen 'Duitsland' en 'Duits' gebruiken. De uitspraken die hier gedaan worden zijn echter alleen van toepassing op de situatie in de 'oude' Bondsrepubliek, niet op het voormalige Oost-Duitsland (DDR), dat werd opgeheven op 3 oktober 1990. Onderzoek naar en toepassing van voortplantingstechnologieën en genetische manipulatie werden in de DDR sterk gestimuleerd. Discussies over de risico's of consequenties kwamen in het algemeen, zowel onder het grote publiek als in de enkele milieugroeperingen, vrouwengroepen of kerkelijke bewegingen die in de afgelopen jaren onder moeilijke omstandigheden werden opgericht, erg weinig voor.

tels, de socio-politieke toepassingen en de voortzetting van de eugenetische ideologie in andere landen en in andere periodes tot op de dag van vandaag.²

Net als in andere landen richt de feministische kritiek zich in Duitsland vooral op het toepassen van nieuwe voortplantingsmethoden en technologieën op mensen, bijvoorbeeld in het geval van in vitro fertilisatie (IVF), draagmoederschap, sekse-selectie en genetisch onderzoek. Diverse auteurs hebben aangetoond dat deze methoden, die in het algemeen worden gepresenteerd als methoden die nieuwe hoop geven aan kinderloze vrouwen, voor de meeste behandelde vrouwen in feite meer fysiek en emotioneel lijden teweegbrengen. Bovendien dreigen deze methoden ook meer in het algemeen de sociale en wettelijke status en het welzijn van vrouwen in gevaar te brengen. Feministen hebben hun werk op dit gebied echter vanaf het begin gekoppeld aan een kritische analyse van de toepassing van voortplantingstechnologieën en, in het bijzonder, van genetische manipulatie op niet-menselijke vormen van leven, dat wil zeggen de opzettelijke genetische 'optimalisering' van dieren, planten en micro-organismen. Feministische schrijvers en onderzoekers hebben bijvoorbeeld een beschrijving gegeven van de concrete, praktische relaties tussen de manipulatie van voortplantingsprocessen bij dieren en de toepassing van dezelfde technieken op vrouwen, tussen de bevruchting van menselijke en dierlijke embryo's in het laboratorium en de pogingen om hun genetisch materiaal te analyseren en te manipuleren.³ Daarnaast heeft men ook de relaties aangetoond en onderzocht tussen enerzijds de wetenschappelijke gezichtspunten en anderzijds de methoden die een rol spelen in menselijke en niet-menselijke genetische manipulatie en voortplantingstechnologieën. Men heeft dit gedaan binnen de context van een algemene feministische kritiek op de moderne wetenschap en technologie, zoals deze de laatste jaren is geformuleerd door feministische wetenschappers als Carolyn Merchant, Evelyn Fox Keller en anderen.⁴

In deze bijdrage zal ik proberen in het kort de ontwikkelingen, risico's en toepassingen van deze 'biologische revolutie' te schetsen. In het bijzonder zullen visies op de natuur, standpunten en argumentaties worden besproken die in de huidige discussie vaak worden gebruikt door voorstanders van genetische manipulatie en/of voortplantingstechnologieën. Ook zonder een pasklaar antwoord te bieden, hoop ik op deze manier tenminste stof tot nadenken te bieden over de vraag waarom genetische manipulatie – evenals voortplantingstechnolo-

2. Vergelijk bijvoorbeeld Heidrun Kaupen-Hass (ed.), *Der Griff nach der Bevölkerung*. Nördlingen (Greno) 1986; Udo Sierck en Nati Radtke, *Die Wohltäter-Mafia*. Hamburg (Selbstverlag) 1984; Ludger Wess (ed.), *Die Träume der Genetik*. Nördlingen (Greno) 1989.

3. Zie Paula Bradish, Erika Feyerabend en Ute Winkler (eds.), *Frauen gegen Gen- und Reproduktionstechnologien. Beiträge vom 2. bundesweiten Kongress*. München (Frauenoffensive) 1989.

4. Evelyn Fox Keller, *Reflections on gender and science*. New Haven (Yale University Press) 1985; Evelyn Fox Keller, *A feeling for the organism. The life and work of Barbara McClintock*. San Francisco (W.H. Freeman) 1984; Carolyn Merchant, *The death of nature*. San Francisco (Harper & Row) 1980.

geën – aandacht verdient in het feministisch onderzoek, de feministische kritiek en de feministische strategie.

Wetenschappers en het kritische publiek: het hoe en wat van de terminologie

Het lijkt tamelijk vanzelfsprekend om genetische manipulatie en voortplantingstechnologieën te beschouwen als gebieden die zowel praktisch als conceptueel nauw met elkaar samenhangen. Toch doen voorstanders van de voortplantingstechnologieën vaak minachtend over kritische artikelen die genetische manipulatie en voortplantingstechnologieën in een gemeenschappelijk kader plaatsen. Zij stellen dat degenen die een dergelijk kader hanteren – of dat nu journalisten, bezorgde burgers, feministen of onderzoekers van andere disciplines zijn – in feite twee heel verschillende verschijnselen zoals reageerbuisbaby's en genetisch gemanipuleerde bacteriën door elkaar halen, omdat ze ofwel de verschillen tussen de technologieën niet begrijpen, ofwel opzettelijk proberen het publiek verkeerd te informeren. Zo beweren de Duitse onderzoekers Arnold en Domdey, die betrokken zijn bij onderzoek op het gebied van niet-menselijke genetische manipulatie, dat 'het beeld van genetische manipulatie in de media' gekenmerkt wordt door 'opzettelijk negatieve polemieken. In vitro fertilisatie, de oprichting van spermabanken, embryo-onderzoek en andere zaken worden allemaal onder de noemer van genetische manipulatie gebracht – terwijl het hier uitsluitend gaat om voortplantingstechnologie'.⁵

Op de vraag of deze uitspraak al dan niet een juiste weergave is van beeldvorming in de media of van openbare discussies, kom ik straks nog terug. Duidelijk is in ieder geval dat gepoogd wordt ook een andere boodschap over te brengen: voortplantingstechnologie bezorgt genetische manipulatie een slechte naam. Veel wetenschappers en medici die in openbare forums over deze kwesties praten, delen dit standpunt, en ook in voorlichtingsmateriaal dat door farmaceutische bedrijven verspreid wordt, komt dit standpunt naar voren. In tegenstelling daarmee nemen onderzoekers en artsen die werkzaam zijn in de voortplantingsgeneeskunde of de menselijke genetica vaak precies het tegenovergestelde standpunt in. Zij vinden bijvoorbeeld dat genetische manipulatie op het gebied van landbouw en het gebruik van gemanipuleerde planten en micro-organismen veel grotere risico's met zich meebrengen – in het belang van soms tamelijk dubieuze doeleinden, bijvoorbeeld snelle winsten – dan hun eigen medisch onderzoek. Deze strategie, die ik 'het doorspelen van de Zwarte Piet' van het ene onderzoeksterrein naar het andere zou willen noemen, schiet duidelijk te kort wanneer wetenschappers een antwoord moeten geven op vragen over doelen en activiteiten binnen hun eigen discipline. Ze verdedigen zich dan vaak met

5. Vgl. Georg J. Arnold en Horst Domdey, 'Gentechnologie im öffentlichen Widerstreit', in: *Forum für interdisziplinäre Forschung* 2, (1989), nr. 1, pp. 10-16.

geografische argumenten: een Duitse geneticus houdt vol dat genetische proeven op in vitro embryo's alleen maar in Engeland en Australië worden gedaan, terwijl een IVF-specialist IVF aanvalt die gecombineerd wordt met 'eiceldonatie' en draagmoederschap in de VS enzovoort.

Om op het eerste argument terug te komen: artikelen die technologieën, consequenties en discussiepunten inderdaad door elkaar halen worden nog steeds gepubliceerd. De meeste kritische beschouwingen zijn echter wat dit betreft adequaat en besteden veel aandacht aan het nauwkeurig weergeven van concepten en argumenten van diegenen die bij onderzoek betrokken zijn. Dit in tegenstelling tot biologen, genetici of medici die zich niet alleen over de biologische maar ook over de sociale of ethische risico's en gevolgen uitlaten. Voorstanders van voortplantingstechnologieën en genetische manipulatie veroordelen 'negatieve polemieken' en de verkeerde beeldvorming die zij in de media en onder het publiek bespeuren, maar verwijzen slechts zelden of nooit rechtstreeks naar gepubliceerde of anderszins gedocumenteerde stellingnamen of uitspraken. In plaats daarvan vechten ze stellingnamen aan die ze zelf parafraseren en vervolgens omschrijven als emotioneel geladen en niet-objectief, maar ook als uiterst representatief voor wat critici in het algemeen schrijven of zeggen.⁶

Aan de andere kant hanteren onderzoekers zelf nieuwe termen, een soort biologische *Newspeak*, om de belangrijke verschillen tussen oude en nieuwe methoden om met de natuur om te gaan, te verdoezelen. Om de suggestie te wekken dat nieuwe technologieën niet verschillen van wat kwekers al duizenden jaren hebben gedaan, krijgt genetische manipulatie bijvoorbeeld de bijnaam 'neo-traditionele genetische modificatie' terwijl kweken 'traditionele genetische modificatie' wordt genoemd⁷ Ook wordt traditioneel kweken wel betiteld als 'genetische manipulatie met betrekking tot het *gehele* organisme'. Daarnaast worden ook illustraties en verwijzingen gebruikt om de indruk te wekken dat het brouwen van bier in het oude Egypte en het maken van medicijnen met gemanipuleerde organismen onder dezelfde 'zachte' biotechnologie vallen. Op deze manier wordt gesuggereerd dat de moderne technieken onschadelijk zijn.⁸

6. Vgl. bijvoorbeeld Peter Starlinger, 'Probleme der Gentechnologie', in: *Ethik in den Sozialwissenschaften*, ter perse; Winnacker, Ernst-Ludwig, 'Synthetische Biologie', in: Jost Herbig en Rainer Hohlfeld (eds.), *Die zweite Schöpfung. Geist und Ungeist in der Biologie des 20. Jahrhunderts*. München (Carl Hauser Verlag) 1990, pp. 437-445. Van den Daele (1988) is een voorbeeld van een wat kritischer sociaal-wetenschapper die, in een overigens uitvoerig gedocumenteerd paper, een opsomming geeft van wat hij als algemene visies van 'feministen' en/of 'de vrouwenbeweging' beschouwt, zonder ook maar een enkel citaat of een enkele verwijzing daarbij te gebruiken.

7. *Biotechnology and food. Assuring the safety of foods produced by genetic modification*. Draft manuscript. International Food Biotechnology Council (IFBC), 1990.

8. De ruimte is te beperkt om in dit artikel een uitgebreidere analyse en beoordeling te geven van de argumentaties die voorstanders van genetische manipulatie en voortplantingstechnologieën hanteren. Een dergelijke bijdrage is momenteel in voorbereiding en zal vooral een bespreking zijn van veranderende visies op de belangrijkste vooronderstelling achter veel van de informatie, die door wetenschappelijke organisaties, overheden en het bedrijfsleven vooral over genetische manipulatie

Genetische manipulatie: universeel wondermiddel?

In de hoop een aantal van de valkuilen die ik heb genoemd te omzeilen, wil ik nu in het kort de drie begrippen ‘genetische manipulatie’, ‘voortplantingstechnologie’ en ‘biotechnologie’ omschrijven en mijn eigen gebruik van deze termen toelichten.

Voortplantingstechnologie is een soort verzamelnaam voor een toenemend aantal technieken die op één of andere manier een manipulatie inhouden van een deel van het menselijke voortplantingsproces (of het voortplantingsproces van hogere diersoorten). Het gaat om technieken die in sommige opzichten sterk van elkaar verschillen, zoals kunstmatige inseminatie (waaronder vormen met ‘donor’-sperma of draagmoeders), in vitro fertilisatie, het uitspoelen van embryo’s, embryo-transfer, het invriezen van eicellen, sperma of embryo’s, geslachtsbepaling of sekse-selectie van het geslacht enzovoort. Genetische manipulatie kan aan deze lijst worden toegevoegd als het gebruikt wordt als techniek voor 1. het analyseren van genen van prenatale foetussen of van genen van embryo’s vóór de implantatie, of 2. voor het manipuleren van de genen van dergelijke foetussen of embryo’s (de zogenaamde somatische en kiemcel-gen-therapie).

Genetische manipulatie is een speciale techniek die werd ontwikkeld in de jaren zeventig, en die het voor het eerst mogelijk maakte om, althans in theorie, genetisch materiaal of DNA van welk levend organisme dan ook – planten, dieren, mensen of micro-organismen – te recombineren met DNA van elk ander organisme. Dergelijke gen-transfers werden aanvankelijk meestal uitgevoerd met behulp van virussen en plasmiden als vectoren (‘gen taxi’s’), maar tegenwoordig worden technieken zoals het in cellen ‘schieten’ van DNA met versnelde metalen deeltjes in toenemende mate ontwikkeld en toegepast.

Biotechnologie wordt meestal gedefinieerd als het gebruik van levende organismen, hun processen of onderdelen om bepaalde reacties of gewenste producten te verkrijgen. Deze brede definitie fungeert als paraplu voor een breed scala aan toepassingen; van het gebruiken van bacteriën om yoghurt te maken tot het synthetiseren van antibiotica in fermentoren voor de industrie, en beslaat tegenwoordig ook technieken als cel- en weefselkweek in het laboratorium of in de fabriek om diverse stoffen te produceren.

Genetische manipulatie (dat wil zeggen het gebruiken van de recombinante DNA-techniek) valt over het algemeen, en zeker in het Engelse spraakgebruik, onder de noemer biotechnologie. Ik gebruik liever de meer specifieke term genetische manipulatie, om duidelijk aan te geven wat mijns inziens belangrijke verschillen zijn in de aard van de biologische veranderingen die worden aangebracht.

beschikbaar wordt gesteld. Deze vooronderstelling houdt in dat het geven van ‘objectieve feiten’ aan het publiek op zich de ondersteuning en acceptatie van deze technologieën zal doen toenemen.

Duizenden jaren voordat DNA werd ontdekt of Mendel de erfelijkheidsprincipes postuleerde op basis van experimenten met erwten, gebruikten boeren en kwekers zorgvuldige observatie- en kweektechnieken om planten en dieren met gewenste eigenschappen te selecteren en te ontwikkelen. Daarmee benutten zij de genetische variaties die de natuur zelf produceert, en creëerden ze een groot aantal aan de omgeving aangepaste landbouwsystemen. Pas in deze eeuw ontdekten wetenschappers als Hermann Joseph Muller dat ze dergelijke genetische variaties (mutaties) konden produceren door fruitvliegjes, planten of andere levende wezens bloot te stellen aan straling of aan bepaalde chemicaliën. Of zo'n behandeling nieuwe eigenschappen veroorzaakte die wenselijk waren vanuit het oogpunt van de wetenschapper of de kweker was op dat moment nog een kwestie van toeval. De droom van Muller en zijn collega's om de genen van bacteriën, planten, dieren en mensen direct en gericht te kunnen manipuleren (het meest uitgewerkt in het verslag van een Ciba-symposium getiteld 'Man and His Future'),⁹ bleef tot 1973 een droom. In dat jaar werd DNA van één soort voor het eerst met succes in de reageerbuis gerecombineerd met DNA van een ander soort, en daarna teruggeplaatst in een cel. Vrijwel onmiddellijk daarna begon de race om recombinant-DNA-methoden toe te passen op allerlei vormen van leven en op allerlei industriële terreinen. In de Verenigde Staten werden de patenten op de basistechnieken gedeponeerd en werden binnen een aantal maanden na de eerste experimenten bedrijven voor genetische manipulatie opgericht door wetenschappers die bij onderzoek op dit gebied betrokken waren.

Praktische toepassingen en daadwerkelijke producten van genetische manipulatie worden het meest in de geneeskunde gebruikt. Er zijn nu ongeveer twaalf tot vijftien genetisch gemanipuleerde producten op de markt die kunnen worden gebruikt voor therapie, diagnose of vaccinatie bij mensen, en een zelfde aantal voor dieren. Het merendeel van deze producten wordt gemaakt in gemanipuleerde micro-organismen of dierlijke celculturen. Men probeert echter ook om transgene dieren (dat wil zeggen dieren waarin vreemd DNA is geïmplan-teerd) te gebruiken als 'levende fabrieken' door ze in hun bloed of in hun melk menselijke hormonen en andere medicijnen te laten produceren. Dit betekent meestal dat op het laboratorium DNA ingebracht wordt bij dierlijke embryo's die door IVF zijn verkregen; nog een verband tussen voortplantings- en manipulatietechnologieën. Transgene dieren worden ook in medisch onderzoek gebruikt, zoals de 'kankermuis', die voor experimentele doeleinden kankergenen kreeg ingebracht en die in 1989 in de VS werd gepatenteerd.

Naast de geneeskunde is de landbouw momenteel het voornaamste terrein van gen-technologisch onderzoek en produktontwikkeling. Transgene dieren zoals schapen die hun wol 'laten vallen', varkens met resistentie tegen ziekten en minder vet, en koeien met een grotere melkproduktie, beloven de grootschalige landbouw nog grotere opbrengsten. Het streven naar dergelijke toepassingen heeft ook de richting van genetische manipulatie op het gebied van planten

9. Gordon Wolstenholme (ed.), *Man and his future*. Londen (J. & A. Churchill Ltd.) 1963.

bepaald. Soorten die immuun zijn voor onkruidverdelgingsmiddelen prijken bovenaan de lijst van gerecombineerde planten, met op de tweede plaats variëteiten met diverse vormen van ziekte- of plaagbestendigheid. Door al deze ontwikkelingen zullen in de nabije toekomst genetisch gemanipuleerde planten, dieren of micro-organismen op grote schaal in het milieu aanwezig zijn, hoewel ecologen erop wijzen dat voorspellingen over het effect daarvan op ecosystemen nauwelijks gedaan kunnen worden.

Het zal nog wel enkele jaren duren voordat dergelijke genetisch gemanipuleerde planten of dieren op grote schaal zullen worden gebruikt in de landbouw. Desalniettemin worden GMO's (genetically manipulated organisms – genetisch gemanipuleerde organismen) of hun produkten in diverse landen al wel in de voedingsindustrie gebruikt. Het gaat hier bijvoorbeeld om gemanipuleerd gist om het bakken en brouwen in fabrieken te versnellen en te verbeteren, om enzymen als chymosine ter vervanging van stremsel bij het maken van kaas, en om voedseltoevoegingen zoals aminozuren (bijvoorbeeld het L-tryptofaan dat in Japan met GMO's wordt geproduceerd en dat tegenwoordig in de VS wordt geassocieerd met ziekte en dood). Veel van deze voedselprodukten bevatten ook levende organismen (bijvoorbeeld yoghurt-bacteriën) en het is niet erg waarschijnlijk dat bakkerijen of melkveehouderijen zullen worden verplicht om volgens dezelfde veiligheidsnormen te werken als onderzoekslaboratoria. Als gevolg daarvan zal de omgeving en de consument in de nabije toekomst worden geconfronteerd met grote aantallen GMO via het voedsel dat wordt geproduceerd met behulp van gen-technologie.

Recombinant DNA heeft bovendien de interesse van het leger voor biologische wapens aangewakkerd, omdat het hierdoor in theorie mogelijk wordt om nieuwe en krachtige ziekteverwekkers te creëren die niet in de natuur voorkomen en waartegen de vijandelijke mogendheden ook geen vaccin of andere bescherming hebben. Het Amerikaanse leger en de legers van andere landen hebben hun uitgaven aan dergelijk onderzoek de laatste jaren drastisch verhoogd, zogenaamd alleen met het oog op verdedigingsdoeleinden.

Genetische manipulatie wordt verwelkomd als de nieuwe, innovatieve technologie van deze en de volgende eeuw en als een wondermiddel voor de wereldproblemen. Het is waar dat deze technologie – meer nog dan bijvoorbeeld de micro-elektronica – kan worden toegepast op bijna alle terreinen van menselijke activiteit. Maar wat voor het publiek vaak verborgen blijft door een effectief rookgordijn van succesverhalen opgetrokken door de wetenschap, het bedrijfsleven en de media, is dat veel van de ambitieuze beloften van genetische onderzoekers en ondernemers, door biologische oorzaken moeilijker te realiseren blijken dan werd voorspeld of verwacht. 'Zichzelf-bemestende', stikstofbindende landbouwprodukten bijvoorbeeld, die geacht werden een einde aan de honger te maken, zullen waarschijnlijk nooit op de markt komen – in ieder geval niet in de nabije toekomst – vanwege de complexe interactie van talloze genen die bij het proces betrokken zijn. Het vooruitzicht op een AIDS-vaccin en

op een wondermiddel tegen kanker, vormde een belangrijk argument vóór genetechnologie, maar tot nu toe zijn de voorspellingen over de feitelijke realisatie van dergelijke doelen steeds bijgesteld. Intussen geven veel artsen rustig toe dat interferon, ooit binnen gehaald als wondermiddel tegen kanker, nu een medicijn is dat op zoek is naar een ziekte dat het afdoende kan genezen. Ook andere genetisch gemanipuleerde produkten blijken meer bijwerkingen te kennen en minder voordelen te hebben dan beloofd.

Desalniettemin zijn de bedrijven die fors in onderzoek op het gebied van genetische manipulatie hebben geïnvesteerd natuurlijk op zoek naar opbrengsten van hun investeringen. En dus worden we nu geconfronteerd met de produkten die zij kunnen maken, zoals hormonen om de groei en de opbrengst van de veestapel te laten toenemen, planten die immuun zijn voor verdelgingsmiddelen, tomaten die niet worden geacht te rotten en DNA-testen die bijvoorbeeld door de politie en de immigratiediensten kunnen worden gebruikt. Dit kunnen allemaal wereldmarkten worden waarin miljoenen dollars omgaan. Het merendeel van de produkten dat nu te koop is of binnenkort op de markt zal worden gebracht, is duidelijk niet bedoeld – en is mijns inziens ook niet in staat – om problemen als honger, milieuvernietiging of ziekte te voorkomen of bij de wortel aan te pakken. Integendeel, ze lijken bestemd om bestaande problemen te verergeren en nieuwe te creëren die wellicht nog bedreigender zijn.

Een nieuwe dimensie in de exploitatie van de natuur

Voor kritische feministen is genetische manipulatie niet alleen maar een neutraal instrument dat, afhankelijk van wie de doeleinden en de toepassingen ervan bepaalt, bepaalde voordelen biedt of juist gevaren in zich draagt. Genetische manipulatie heeft veeleer een nieuwe dimensie toegevoegd aan de manier waarop mensen biologische processen gebruiken en met de natuur omgaan. Wat is die nieuwe dimensie? Waarom is genetische manipulatie meer dan enkel 'neo-traditionele genetische modificatie'? Kort gezegd om de volgende redenen:

- Genetische manipulatie maakt het voor het eerst mogelijk om geïsoleerd genetisch materiaal over soortgrenzen heen te recombineren. De definitie van een soort is juist gebaseerd op het feit dat verschillende organismen zich *niet* op natuurlijke wijze kunnen voortplanten (met als uitzondering daarop een aantal zeer nauwverwante soorten, die in het algemeen steriele nakomelingen voortbrengen) en deze grenzen spelen een belangrijke rol in de evolutie.
- Overbrenging van geïsoleerde stukjes DNA gebeurt in de natuur tot op zekere hoogte (bijvoorbeeld tussen bepaalde bacteriën), maar de meerderheid van de produkten die door genetische-manipulatietechnieken zijn ontstaan, zoals tabakspflanzen met fosforescentie-genen van vuurvliegjes, bacteriën die menselijke hormonen produceren enzovoort, zouden nooit door natuurlijke processen

kunnen zijn ontstaan. Dergelijke vormen van leven zijn niet eigen aan de natuur.

- De snelheid waarmee genetisch gemanipuleerde organismen geproduceerd worden, is aanzienlijk hoger dan de snelheid van de traditionele fok- en kweekmethodes en is niet vergelijkbaar met natuurlijke processen van genetische verandering en evolutie.

- Individuele organismen die nieuwe genetische kenmerken hebben gekregen als gevolg van natuurlijke processen van genetische verandering en recombinatie, komen betrekkelijk weinig voor en staan in dat geval op zichzelf; slechts enkele zijn in staat om te overleven en zich voort te planten. Daarentegen worden genetisch gemanipuleerde organismen (GMO's) in relatief grote aantallen geproduceerd en in toenemende mate opzettelijk in het milieu geïntroduceerd met als expliciet doel dat ze zich daar gaan vestigen. In beide gevallen zijn natuurlijke mechanismen werkzaam als de druk van de omgeving op nieuwe genetische variaties, maar miljoenen gemanipuleerde 'ice-minus'-bacteriën die over één enkel veld met aardbeien zijn uitgespoten, hebben uiteraard een andere uitgangspositie dan een zeldzame bacterie die uit mutatie is ontstaan.

Het analyseren van de mogelijke risico's van GMO's en het onder controle houden van GMO's in hun omgeving is, om voor de hand liggende redenen, veel moeilijker dan bijvoorbeeld het beoordelen van nieuwe synthetische chemicaliën. De manier waarop levende organismen groeien, zich voortplanten, genetisch materiaal uitwisselen en met hun levende en niet-levende omgeving interacteren is erg complex. Hoewel de volgorde van de genen op het chromosoom tegenwoordig in steeds sneller tempo wordt opgehelderd, is er toch erg weinig bekend over al de complexe biologische processen waarbij ze betrokken zijn. Het gedrag van GMO's – in het laboratorium maar meer nog daarbuiten – is allesbehalve voorspelbaar en het is niet denkbeeldig dat eventuele nadelige gevolgen eerst zullen optreden ná interactie met andere organismen. Plotselinge en ernstige epidemieën veroorzaakt door GMO's blijven tot de mogelijkheden behoren, maar lange termijn effecten in de vorm van verstoringen van het ecologisch evenwicht of andere gevolgen, hier of elders, zouden weleens bedreigender kunnen zijn. Gemanipuleerde organismen met onvoorziene effecten kunnen niet, zoals auto's met slechte remmen, worden teruggehaald door de fabriek.

De mogelijke biologische risico's van het creëren van wat de vooraanstaande biochemicus Erwin Chargaff 'genetische goulash' noemde, veroorzaakten tegen het einde van de jaren zeventig een korte discussie onder onderzoekers zelf. Met het opstellen van richtlijnen voor het werken met recombinant DNA (die tot op de dag van vandaag slechts in een handjevol landen de status van wet hebben) gingen de meeste wetenschappers evenwel over tot de orde van de dag. Een aantal deskundige auteurs heeft een analyse gemaakt van de sociale geschiedenis van deze eerste fase in het debat over de risico's van recombinant DNA. Ze toonden aan dat de discussie binnen de wetenschappelijke ge-

meenschap niet werd gestaakt omdat de verzamelde gegevens en ervaringen bewezen dat er aan het werken met recombinant DNA geen risico's zaten. Het was veeleer zo dat de risico kwestie terzijde werd gelegd en de veiligheidsrichtlijnen werden versoepeld als gevolg van een proces dat Susan Wright 'sociale zuivering' noemt;¹⁰ 'ongemakkelijke' onderzoeksgegevens en de noodzaak van een systematische risico-evaluatie werden weggemoffeld in een poging om te voldoen aan de strengere eisen die het publiek stelde met betrekking tot de beoordeling van en de toezichthouding op de risico's van genetische manipulatie.

De laatste jaren is het openbare debat over genetische manipulatie in een tweede, verhitte fase terecht gekomen. Ontwikkelingen als de eerste experimenten met GMO's in het milieu, het patent vragen op planten en dieren, het gebruiken van een genetische 'vingerafdruk' en de eerste pogingen om vreemde genen in mensen in te brengen ter behandeling van bepaalde ziekten (de zogenaamde gen-therapie), stuiten in veel landen op weerstand. Wat de biologische risico's van de technologie betreft, hebben wetenschappers er regelmatig op gewezen dat er gedurende de meer dan vijftien jaar van onderzoek geen epidemie heeft plaatsgevonden en dat het werken met recombinant DNA ook geen ernstige schade aan het milieu heeft toegebracht. Daarmee is voor hen bewezen dat de risico's aanvankelijk werden overschat of overdreven en/of dat de desbetreffende risico's doeltreffend worden bestreden door bestaande veiligheidsmaatregelen. De afgelopen decennia zijn we echter in de naam van technologische en industriële vooruitgang steeds meer geconfronteerd geraakt met ernstige schade aan het milieu of de gezondheid van de mensen, veroorzaakt door chemicaliën die onze lucht, onze aarde en ons water vervuilen en de atmosfeer vernietigen. Een groot deel van deze schade werd meer dan vijftien jaar lang over het hoofd gezien of genegeerd – en is nu vrijwel onherstelbaar.

Het maken van leven en de rechtvaardiging daarvan

Genetische manipulatie wordt door sommigen beschouwd als een grote sprong voorwaarts omdat de biologische wetenschap een richting ingaat die al eerder door de schei- en natuurkunde is ingeslagen.¹¹ De biologie is na het observeren, classificeren en interpreteren van levende wezens en levensprocessen ertoe overgegaan om deze te analyseren en ermee te experimenteren, op jacht naar de harde, kwantitatieve gegevens die een exacte wetenschap waardig zijn. De biologie is ook overgegaan tot de feitelijke synthese en constructie – of tenminste het opnieuw opbouwen en opnieuw ontwerpen – van levensprocessen en leven-

10. Susan Wright, 'Die Sozialgeschichte der Kontroverse um die rekombinant DNS in den USA', in: Regine Kollek e.a. (eds.), *Die ungeklärten Gefahrenpotentiale der Gentechnologie*. München (J. Schweitzer Verlag) 1988.

11. Ernst-Ludwig Winnacker, 'Synthetische Biologie', in: Jost Herbig en Rainer Hohlfield (eds.), *Die zweite Schöpfung. Geist und Ungeist in der Biologie des 20. Jahrhunderts*. München (Carl Hauser Verlag) 1990, pp. 437-445.

de wezens in het laboratorium.¹² De visioenen over 'het scheppen van leven' mogen dan oud zijn, de implicaties van het gebruik van moderne genetische en biologische technieken om te rommelen met de genetische basis van het leven zijn op dit moment zo verstrekkend en controversieel dat wetenschappers zich blijkbaar onder grotere druk voelen staan om hun werk te rechtvaardigen. Een steeds kritischer publiek is niet langer bereid om technologieën te accepteren die grote risico's en hoge kosten met zich meebrengen, enkel op basis van algemene beloften van maatschappelijke voordelen. Een aantal meer globale uitspraken die wetenschappers doen om het creëren van een nieuwe door de mens gemaakte natuur te rechtvaardigen, onthullen veel over het wezen van deze technologie.

Biologen zijn nu in staat om het leven te definiëren. Het leven wordt bepaald door genen, en genen kunnen worden teruggebracht tot chemische en fysische verschijnselen en processen.

Cellulaire en moleculaire biologie hebben de basis gelegd voor de technieken die tegenwoordig gebruikt worden bij de voortplantingsgeneeskunde. Genetische manipulatie, en vooral de moleculaire biologie, worden gekenmerkt door het gebruik van biochemische en biofysische methoden en benaderingen. Edward Yoxen¹³ en anderen hebben de geschiedenis nagetrokken van de moleculaire biologie en de vroege 'kolonisatie' daarvan door fysici. Hij merkt op: 'Moleculaire biologie weerspiegelt en ondersteunt een verandering in de ideeën over wat telt als kennis, welke eigenschappen van het leven door de biologie zouden moeten worden beschreven en verklaard, wat wordt beschouwd als een acceptabele en interessante verklaring.' En een acceptabele verklaring is in toenemende mate een verklaring die ondersteund wordt door kwantitatieve gegevens.

Typerend voor het veranderende perspectief als gevolg van de groeiende acceptatie van moleculaire benaderingen, vooral op het gebied van de genetica, is het gebruik van mechanistische taal en mechanistische modellen om biologische verschijnselen te beschrijven. Uit mijn eigen onderzoek kwam naar voren dat biologische en genetische handboeken uit de jaren vijftig en zestig (maar ook recenter materiaal) de functies van de cel het liefst weergaven met behulp van machine- of fabrieksanalogieën. De laatste jaren lijken onderzoekers echter

12. Mensen die genetische manipulatie in de praktijk brengen, beweren soms dat critici die het hebben over het maken of creëren van leven, zelf de macht van de technologie overschatten. Uiteraard zijn biologen niet in staat om echt een compleet levend wezen te maken, nog niet eens de meest simpele bacteriën, laat staan een mens. Maar het visioen en het doel om het leven efficiënter te maken, om levensprocessen te ontwerpen volgens exacte richtlijnen komen steeds weer terug in het werk van genetici, biologen en artsen (vgl. Jost Herbig en Rainer Hohlfeld (eds.), *Die zweite Schöpfung. Geist und Ungeist in der Biologie des 20. Jahrhunderts*. München (Carl Hauser Verlag) 1990; Wess (ed.), *Die Träume der Genetik*).

13. Edward Yoxen, 'Life as a productive force. Capitalising the science and technology of molecular biology', in: Les Levidow en Robert Young (eds.), *Science, technology and the labour process*. Londen (CSE Books) 1981.

de voorkeur te geven aan analogieën op het gebied van de computer en *dataprocessing*. DNA wordt beschouwd als de opslagruimte voor een universele informatiecode, genen worden vergeleken met computerprogramma's, menselijke chromosomen slaan 'informatie' op 'om mensen te bouwen en te besturen'. Genetische analyse van mensen gaat om 'het herkennen van fouten op programmeerniveau'. Genetische manipulatie van organismen wordt gezien als een methode om 'organismen programmeerbaar te maken'.¹⁴

De risicofilosofie die nu doorgaans door gen-technologen wordt aangehangen, weerspiegelt duidelijk dit reductionistische model. Men beweert dat er geen inherente of nieuwe risico's aan GMO's verbonden zijn, met andere woorden, dat alle risico's voorspeld kunnen worden vanuit de combinatie van de kenmerken van de donor van de ingebrachte genen en de kenmerken van het ontvangende organisme. In deze visie brengt het inbrengen van een onschadelijk, bekend gen in een niet-pathogeen, ecologisch onschadelijk organisme geen onverwachte risico's met zich mee. Dit simplistische, additieve model negeert, zoals Regine Kollek heeft aangetoond,¹⁵ de mogelijkheid van synergistische effecten, negeert de betekenis van bepaalde contexten en negeert mogelijke interacties tussen genen, cellen, organen en organismen. Kollek stelt hier een contextueel beoordelingsmodel tegenover, waarin wordt aangenomen dat binnen de nieuwe genetische context die in een organisme door gentransfer is ontstaan, de kenmerken die voortvloeien uit de tot dan toe bekende volgorde van de genen nieuw en onvoorspelbaar zouden kunnen zijn, zowel binnen een cel, als ook in de interacties van de cel met de omgeving.

Reductionisme en biologisch determinisme met betrekking tot het menselijk leven staan ook opnieuw in de belangstelling, vooral vanwege de race om het menselijke genoom in kaart te brengen. Wellicht dat hedendaagse wetenschappers hun visie niet direct in de woorden van Nobelprijswinnaar Joshua Lederberg formuleren, die op het Ciba-symposium¹⁶ zei: 'Nu kunnen we de mens definiëren. Genotypisch bestaat hij in ieder geval uit een bepaalde, ruim anderhalve meter lange moleculaire sequentie van koolhydraat, waterstof, zuurstof, stikstof en fosfor atomen...' Maar Lederbergs collega James Watson, hoofd van het Amerikaanse Genoom Project, is niet minder duidelijk in zijn standpunt: 'We dachten vroeger dat ons lot in de sterren stond. Nu weten we dat het in sterke mate door onze genen wordt bepaald'.¹⁷

In de discussie over het experimenteren met menselijke embryo's wordt het voor voortplantingsbiologen steeds belangrijker om het met elkaar eens te wor-

14. Dit zijn citaten van wetenschappers die tijdens openbare discussies een uitleg geven van genetische manipulatie.

15. Regine Kollek, 'The limits of experimental knowledge. A feminist perspective on the ecological risks of genetic engineering', in: *Issues in Reproductive and Genetic Engineering* 3 (1990), nr. 2, pp. 125-135.

16. Wolstenholme, *Man and his future*.

17. Leon Jaroff, 'The gene hunt', in: *Time* (20 maart 1989), pp. 58-65.

den over definities van het leven en in het bijzonder over de definitie van het begin van het menselijk leven. Een IVF-arts die zich tijdens een openbare hoorzitting uitsprak over deze kwesties, formuleerde het probleem als volgt: 'Vanuit wetenschappelijk oogpunt is de centrale vraag bij het begin van het leven wanneer we in de cellen van het jonge embryo kenmerken kunnen vinden die afkomstig zijn van de spermacellen.'¹⁸ Helga Satzinger merkt op, dat dit het begin van het leven reduceert tot het moment waarop de produktie van een bepaald molecuul in gang is in de moleculaire machine genaamd cel – en de impuls daartoe komt, natuurlijk, van het mannelijke sperma.¹⁹

De natuur heeft altijd verschijnselen voortgebracht, en zal dat blijven doen, die onvoorspelbaar en oncontroleerbaar zijn. Menselijke uitvindingen en activiteiten zijn, in vergelijking daarmee, tamelijk onschadelijk en veel makkelijker te controleren.

Deze visie op de natuur lijkt in tegenspraak te zijn met de zojuist genoemde beweringen dat het leven teruggebracht kan worden tot kwantificeerbare en daarmee uiteindelijk controleerbare chemische en fysische processen. Toch lijken veel wetenschappers zich in beide visies te kunnen vinden, omdat het probleem blijkbaar alleen maar een tijdelijk gebrek aan kennis en methoden is, dat door meer onderzoek en meer technologische ontwikkeling kan worden opgeheven. Ter illustratie en ondersteuning van het argument dat kunstmatige uitvindingen, waaronder door de mens gemaakte natuur, superieur zijn, worden er vergelijkingen gemaakt tussen natuurlijke verschijnselen en nieuwe wetenschappelijke technieken. In deze argumentatie worden organismen die het produkt zijn van recombinatie in het laboratorium als veiliger, of in ieder geval als niet gevaarlijker, beschouwd dan die organismen die ontstaan zijn door natuurlijke processen van reproductie, mutatie en natuurlijke selectie. Het mogelijkerwijs creëren (opzettelijk of onopzettelijk) van genetisch gemanipuleerde bacteriën die de gezondheid van mensen, planten of dieren bedreigen, wordt bijvoorbeeld vergeleken met de verschrikkingen van de Natuur. In een artikel van een toponderzoeker van Hoechst Company lezen we: 'De natuur heeft zelf – ook door middel van genetische manipulatie – de meest dodelijke pathogene organismen geproduceerd, zoals cholera en clostridia.'²⁰ Wetenschappers die GMO's geproduceerd hebben voor gebruik bij de voedselverwerking beweren nu dat deze in feite veel veiliger zijn dan de traditioneel gekweekte en gecultiveerde bacteriën, gisten enzovoort die eeuwenlang gebruikt zijn voor het maken van yoghurt,

18. Horst Spielmann, 'Embryonenforschung und künstliche Befruchtung – Richtlinien in Bund und Länder', in: *Anhörung der Gleichstellungsstelle der SPD-Fraktion im Abgeordnetenhaus von Berlin*, 1988.

19. Helga Satzinger, 'Um Leben und Tod – Vom Patriarchat und seiner Moral in den Lebensdefinition der modernen Biologie', in: P. Bradish e.a. (eds.), *Frauen gegen Gen- und Reproduktionstechnologien*. München (Frauenoffensive) 1989, pp. 247-254.

20. *Was der Mensch zu tun vermag*. Hoechst AG, Frankfurt 1986.

brood of bier, omdat de volgorde van het ingebrachte stukje DNA bekend is.²¹

Ook op het terrein van de voortplanting wordt vaak een soortgelijk argument gebruikt. Veel gynaecologen, onder wie degenen die IVF-baby's op de wereld zetten, vinden de keizersnede per se veiliger (voor de baby althans) dan een vaginale geboorte. Gena Corea heeft onderzoekers en artsen geciteerd die in het algemeen de baarmoeder beschouwen als 'de meest gevaarlijke omgeving waar een mens in moet overleven' of de baarmoeder zien als 'anachronisme...; de baarmoeder zal net zo overbodig worden als de blinde darm'. Ze zien een kunstmatige, door de mens gemaakte baarmoeder duidelijk als superieur.²²

Een van de meest lachwekkende versies van dit argument staat in het informatiepakket over genetische manipulatie en biotechnologie dat gratis aan leraren wordt verstrekt door de German Association of the Chemical Industry. Pas op de laatste pagina's van dit informatiepakket worden de mogelijke risico's aangekaart, onder de kop 'Is de melkkoe een veiligheidsrisico?'. Natuurlijk lijkt deze vraag, zoals de auteur ook zelf toegeeft, tamelijk absurd. Maar, zo verneemen we, de koe is in feite een soort lopende bioreactor, en drager van ontelbare microben, virussen en insecten in en op het lichaam en vele daarvan vormen ook een bedreiging voor de menselijke gezondheid. Ondanks de biologische gevaren die zich in de schuur schuilhouden, leveren koeien melk, vlees en andere nuttige produkten, dus 'niemand zou overwegen om koeien weg te doen', omdat 'we geleerd hebben de risico's van koeien onder controle te houden door hygiënische en diergeneeskundige maatregelen, waardoor we met het rest-risico kunnen leven'.²³

Ook de wat meer verfijnde voorstanders van genetische manipulatie schromen niet dit argument te gebruiken om hun werk te rechtvaardigen. Prof. John Collins,²⁴ directeur van een van de belangrijkste onderzoeksafdelingen van het grootste door de staat gefinancierde onderzoeksinstituut op het gebied van bio-gentechnologie in Duitsland, formuleert het wat filosofischer: 'De natuur is dynamisch en meedogenloos... Zonder een toenemende kennis van de functie van en interactie tussen organismen is het menselijk bestaan overgeleverd aan de grillen van de natuur...' Collins vindt dat genetische manipulatie voorziet in 'de groei van precies deze kennis'.

De oplossing van de problemen die de aarde en de menselijke samenleving bedreigen, ligt in het creëren van een nieuwe, door mensen gemaakte natuur, als de logische continuëring van de loop van de evolutie.

21. Susan Harlander, *An update on biotechnology and the food supply*. Paper presented at the International Food Media Conference, Los Angeles, 5 februari 1989.

22. Gena Corea, 'Das Manhattan Projekt der Reproduktionsmediziner', in: *Wechselwirkung* 30, (augustus 1986) pp. 40-44.

23. De term 'rest-risico' (Restrisiko) wordt in het algemeen gebruikt om te verwijzen naar risico's van kernenergie die de mensen geacht worden te accepteren in ruil voor de veronderstelde voordelen ervan.

24. John Collins, 'Interview', in: *Wirtschaftswoche* (22 april 1987).

Ik ben opgegroeid in de jaren vijftig en zestig. Ik kan me herinneren dat ik in die tijd gefascineerd was door diverse boeken uit de plaatselijke bibliotheek met titels als *De eenentwintigste eeuw*. Kleurrijke illustraties toonden niet alleen visioenen van kunstenaars van ultramoderne steden onder een glazen overkoepling en nieuwe en wonderbaarlijke planten en dieren, maar ook ideeën over ‘de gesloten-systeem-mens’, of menselijke hersenen die, bevrijd van hun overbodige lichaam, rondreden op scootertjes. De meeste onderzoekers op het gebied van genetische manipulatie of voortplantingstechnologie zullen zich tegenwoordig net als ik niet meer tot zulke visioenen voelen aangetrokken. Maar ik heb de indruk dat desondanks het idee van *de mensheid* die de evolutie in eigen hand neemt nog steeds sterk aanwezig is in de gedachten van veel wetenschappers.

Hubert Markel is neurobioloog en president van de *German Association for Research*, de grootste organisatie in Duitsland op het gebied van onderzoeksfinanciering. Hij presenteert ook regelmatig zijn visie op wetenschap en samenleving in veelgelezen kranten en boeken. Uit een essay van hem is de volgende uitspraak:²⁵

‘Evolutie is biologische genetische manipulatie... Het leven heeft zich altijd tegen crises geweerd door nieuwe strategieën te ontwikkelen – vooral genetisch-biochemische – om te kunnen overleven onder veranderende omstandigheden, waaronder veranderingen die het leven zelf heeft veroorzaakt. Het is daarom niet te gewaagd om te beweren, dat het evolutionaire succes van de mensheid, de eerste soort met een volledig ontwikkeld denkvermogen, ook een van deze evolutionaire doorbraken is, een nieuwe biologische revolutie...

De mens wordt geconfronteerd met de uitdaging om een nieuwe wereld te creëren, een wereld die nog niet eerder bestaan heeft en die nog niemand kent... Hij kan daar alleen in slagen als hij nieuwe kennis gebruikt, inzicht heeft in het functioneren van de nieuwe antropogene “natuur”, die op dit moment nog onbekend voor hem is, met methoden en technieken die nog ontwikkeld moeten worden.’

Markels visie op een nieuwe, verbeterde natuur komt, wat het menselijk leven betreft, overeen met de hoop die James Watson koestert met betrekking tot het *Human Genome Project*. ‘Ik zie een uitzonderlijk potentieel voor de verbetering van de mens voor ons liggen. Het is nú de tijd om te handelen.’²⁶ De mannen die deze visies verwoorden zijn geen randfiguren, maar bekleden machtsposities en bepalen het huidige wetenschapsbeleid.

25. Hubert Markel, *Evolution, Genetik und menschliches Verhalten*. München (Piper Verlag) 1986.

26. Leon Jaroff, ‘The gene hunt’.

Welke 'Nieuwe Biologie'?

Zelfs Hubert Markel en een aantal van zijn collega's zien zich genoodzaakt om toe te geven dat veel, zo niet alle, van onze wereldproblemen niet alleen door de mens zijn veroorzaakt, maar bovendien het gevolg zijn van een kortzichtige, op winst en macht beluste uitbuiting van de natuur die ons wordt gepresenteerd als technologische vooruitgang. Toch blijven ze geloven in wat de feministische wetenschapshistorica, Erika Hickel, genoemd heeft: 'wetenschap, de moderne religie van het patriarchaat'. In een artikel met de toepasselijke titel 'De natuur slaat terug' bevestigt Markel opnieuw zijn standpunt dat 'we de wetenschap nodig hebben om te kunnen overleven...' ²⁷ door te beweren dat we een andere, technisch meer geavanceerde tegenaanval tegen de natuur nodig hebben. Genetische manipulatie is het belangrijkste wapen om de natuur met haar eigen wapens te bestrijden. Markel en anderen vinden dit standpunt essentieel in de strijd om te overleven. Genetische manipulatie belooft planten die groeien op grond die onvruchtbaar, vervuild en zout is door intensieve bebouwing, bestrijdingsmiddelen en over-irrigatie; de verjonging van kapot gefokte veestapel met bijvoorbeeld genen van hun wilde soortgenoten; bacteriën om olievlekken en giftig afval te verwijderen; genetische testen om die mensen eruit te lichten die gepredisposeerd zijn om op ongezond eten, stress en milieuverontreiniging te reageren met hartaanvallen, kanker en allergieën.

Wat we gepresenteerd krijgen als een zachte biotechnologische revolutie is een harde technologische samenzwering die bedreigender is dan vroeger. Deze samenzwering gaat uit van dezelfde principes, maar in plaats van machines of synthetische chemicaliën worden nu levende wezens benut. De Europese Gemeenschap gaf genetische manipulatie onlangs de zeer toepasselijke naam 'de triomf van het analytisch reductionisme'. ²⁸ Deze 'Nieuwe Biologie', zoals ze vaak genoemd wordt, beschouwt alle vormen van leven als slechts een verzameling van moleculen, afzonderlijke onderdelen die gebruikt kunnen worden in de enorme machinerie van de geïndustrialiseerde en gerationaliseerde moderne maatschappij. Levende wezens kunnen uit elkaar worden gehaald, gemanipuleerd, opnieuw in elkaar gezet, gebruikt als produktie-eenheid, geconsumeerd en weggegooid in het belang van macht, winst en efficiëntie. Genetische manipulatie – zowel de toepassing ervan als het zogenaamd fundamenteel onderzoek – heeft niet tot doel het leven te leren begrijpen, maar probeert het veeleer aan de basis te veranderen en te manipuleren. Op deze manier dreigt genetische manipulatie het leven zoals het zich in miljoenen jaren heeft geëvolueerd, te vernietigen.

Het werk van feministische wetenschappers waarin het ontstaan van de moderne wetenschap wordt herleid tot het patriarchale streven om vrouwen en

27. Hubert Markel, 'Die Natur schlägt zurück', in: *Die Zeit* (4 december 1987), p. 50.

28. Uitspraak die Mark Cantley, *Concertation Unit on Biotechnology*, deed op de CASIN-conferentie over biotechnologie en de houding van de consument in Genève op 25 en 26 september 1990.

de natuur te bedwingen en te exploiteren, heeft belangrijke inzichten opgeleverd in de oorzaken van ecologische schade en sociaal onrecht op wereldniveau. Dit werk is alles behalve afgerond. Maar kritische feministen staan vandaag de dag voor een nog urgentere taak, die resulteert uit de kritiek op de wetenschap en de technologie die produkten zijn van een door de man gedomineerde samenleving. Het is van het grootste belang dat feministen vechten voor de realisatie van een eigen visie op een 'nieuwe biologie'; een manier van begrijpen en omgaan met de natuur, die de integriteit en de waardigheid van alle vormen van leven respecteert.

Vertaling: Marieke van de Meer. De vertaling van dit artikel werd mogelijk gemaakt door een subsidie van het Utrechts Universiteitsfonds.

Opinie

Dymphie van Berkel

Reproductieve rechten, belangen en behoeften van vrouwen

In de jaren zeventig eiste de vrouwenbeweging het zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen op met de overbekende slogans: 'De vrouw beslist' en 'Baas in eigen buik'. En nog steeds dient dit 'Baas in eigen buik'-principe vrij algemeen als legitimatie van keuzen van vrouwen op het terrein van de voortplanting. De vraag is echter of in het huidige debat over de nieuwe reproductietechnologie het zelfbeschikkingsrecht als legitimatieprincipe nog wel voldoet. Ik wil in elk geval betogen dat het vasthouden aan dit recht het huidige debat klem zet en een voorstel formuleren om uit deze impasse te geraken.

In deze bijdrage richt ik mij met name op de abortuspraktijk omdat de slogan 'Baas in eigen buik' vrijwel synoniem was met recht op abortus.

De abortusdiscussie heropend

Of feministen het nu toejuichen of niet, abortus en het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen zullen de komende tijd onderwerp van debat blijven. Ten eerste heeft de reproductietechnologie van de laatste twintig jaar nieuwe vragen opgevoerd en te verwachten valt dat zij dit voorlopig ook zal blijven doen. Vroeger was abortus de beëindiging van een toestand, de zwangerschap. Met de prenatale diagnostiek heeft de selectieve abortus zijn intrede gedaan. Niet het zwanger zijn op zich, maar de specifieke kenmerken van het te verwachten kind kunnen leiden tot de beslissing te aborteren. De steeds toenemende opsporingsmogelijkheden van erfelijke aandoeningen voor de geboorte roepen onvermijdelijk de vraag op of de geconstateerde afwijkingen ernstig genoeg zijn om de foetus te aborteren. Bovendien vraagt het feit dat couveusekinderen van een steeds lager geboortegewicht in leven gehouden kunnen worden om een rechtvaardiging van de termijn waarbinnen een abortus nog acceptabel is.

Abortus en zelfbeschikkingsrecht van vrouwen zullen ook onderwerp van debat blijven omdat het terrein uit blijft dienen waarop men het zelfbeschikkingsrecht van toepassing verklaart. In het kader van de abortusstrijd van de jaren zeventig hield het zelfbeschikkingsrecht vooral in, het niet gedwongen zwanger te moeten zijn. Goede anticonceptie en vrije abortus waren hiervoor de gewenste noodzakelijke voorwaarden. Nu eisen vrouwen ook het recht op reproductie.

Dit gebeurt niet alleen in de zin van het recht zelf te kunnen bepalen wanneer en hoeveel kinderen te krijgen, maar ook het recht de beschikking te krijgen over alle technische middelen om zwanger te worden en gezonde kinderen te baren.

Tenslotte zullen abortus en zelfbeschikkingsrecht ook onderwerp van debat blijven omdat het niet alleen (feministische) vrouwen zijn die zich beroepen op zelfbeschikkingsrecht. Allerlei groeperingen leggen een verbinding tussen het gebruik van technologie en zelfbeschikkingsrecht. De Gezondheidsraad rekent het bevorderen van het zelfbeschikkingsrecht op het terrein van de voortplanting tot taak van de overheid.¹ De Raad noemt daarbij als maatregelen de publieksvoorlichting, garanties voor de toegankelijkheid van de voorzieningen en kwaliteitsbewaking. De Nederlandse Vereniging voor Reageerbuisbevruchting eiste enige jaren terug opname van reageerbuisbevruchting in het ziekenfondspakket met een expliciete verwijzing naar het 'baas in eigen buik'-principe van de vrouwenbeweging. In wetenschappelijke medische artikelen wordt gesteld dat de verantwoordelijkheid voor het gebruik van abortus bij prenatale diagnostiek bij de ouder(s) ligt.²

Het kenmerkende van dit debat rond abortus en zelfbeschikkingsrecht is dat het zelfbeschikkingsrecht wordt geïnterpreteerd als de vervulling van persoonlijke behoeften en verlangens van vrouwen die verder niet geproblematiseerd hoeven te worden. De ontwikkeling en inzet van reproductieve technieken worden gelegitimeerd met een verwijzing naar het bestaan van deze 'vanzelfsprekende' wensen. De technologie verdwijnt daarmee als onderwerp van debat. Wat resteert zijn slechts de vraagstukken van een eerlijke verdeling van de middelen en het uitsluiten van discriminerende maatregelen bij de toegankelijkheid van de voorzieningen.

Deze interpretatie van het zelfbeschikkingsrecht gaat de vraag uit de weg of alle redenen om te aborteren moreel even goed zijn. Gesignaleerde problemen worden ondergeschikt gemaakt aan het 'De vrouw beslist'-principe. Een uitspraak in het themanummer over abortus van *Feminist Review* uit 1988 kan hierbij als illustratie dienen. Berer bespreekt hierin een Engels wetsvoorstel om de abortustermijn te beperken tot 24 weken en stelt dat wij onze walging voor late abortussen opzij moeten zetten en de rechten van vrouwen op de eerste plaats moeten stellen.³ Wellicht zijn er goede redenen om je te verzetten tegen een opname van een termijn in een abortuswetgeving, maar dat zou wat mij betreft niet in de weg hoeven te staan tevens die walging serieus te nemen en te bekijken waar die vandaan komt.

1. *Wetenschap en maatschappij. Over mogelijkheden en grenzen aan erfelijkheidsdiagnostiek en gentherapie*. Nederlandse Gezondheidsraad, Den Haag 1989.

2. W. Jansen, *Prenatale diagnostiek: ontwikkelingen en problemen*. Doctoraalscriptie ontwikkelingspsychologie, Rijksuniversiteit Utrecht 1991.

3. M. Berer, 'Whatever hapened to "A woman's right to choose"?' in: *Feminist Review*, 1988, nr. 1, pp. 23-37.

Feministisch denken over reproductieve wensen

De interpretatie van het zelfbeschikkingsrecht als individuele keuze dreigt ook het feministische debat over reproductietechnologie te laten verzanden. Immers de eis dat vrouwen al hun reproductieve behoeften moeten kunnen realiseren, bemoeilijkt een grondige discussie over de bestaande en nog te ontwikkelen technologie waarmee die wensen gerealiseerd moeten worden.

Een andere visie op het zelfbeschikkingsrecht zou te verwachten zijn bij feministische stromingen die de reproductieve behoeften en wensen van vrouwen niet als vanzelfsprekend of als onaantastbaar beschouwen. Dit geldt bijvoorbeeld voor feministische wetenschappers die zich rekenen tot een sociaal-constructivistische of tot een socialistisch-feministische benadering. Deze auteurs situeren de behoeften van vrouwen in een sociale context en formuleren over het algemeen een vrij radicale kritiek op de technologie. De 'diepe wens naar kinderen', 'de wanhoop' van de onvruchtbare vrouw en de 'behoefte aan gezonde kinderen' worden opgevat als constructies. Een belangrijke plaats wordt ingeruimd voor de analyse van het openbare debat, waarin de opinies van deskundigen zoals artsen, ethici en beleidsmakers in de gezondheidszorg circuleren en domineren. De in dit debat geproduceerde waarheid wordt als te beperkt aan de kaak gesteld. De kern van kritiek luidt dat er sociaal wenselijke veronderstellingen geproduceerd worden zoals de opvatting dat de reproductie plaats moet vinden in het heteroseksuele kerngezin, dat het bij de voortplanting om biologisch bepaalde behoeften gaat en dat er dankzij de medische vooruitgang voor alle problemen een oplossing is.

Ondanks de relativering van de behoeften van vrouwen en van de technologische vooruitgang blijken de schrijfsters uit deze stromingen desalniettemin bij hun politieke analyse en bij hun aanbevelingen terug te vallen op een vrij extreme interpretatie van het zelfbeschikkingsrecht. Mijns inziens ondergraven zij daarmee hun kritiek en theoretische analyse. Ik illustreer een en ander met enkele voorbeelden uit recent verschenen literatuur.

Een goed voorbeeld van een constructivistische benadering vormen de artikelen van Franklin over de constructie van de 'wanhoop van de onvruchtbare vrouw' en de 'persoonlijkheid van de foetus'.⁴ Zij laat onder meer zien hoe biologische feiten worden ingezet om de foetus van een identiteit te voorzien: de foetus wordt niet langer voorgesteld als een passief, afhankelijk en semi-parasitair wezen, maar als een zelfsturend, actief en onafhankelijk individu. De rechten van

4. S. Franklin, 'Deconstructing "Desperateness": The social construction of infertility in popular representations of new reproductive technologies', in: M. McNeil, I. Varcoe en S. Yearley (eds.), *The new reproductive technologies*. Londen (Macmillan) 1990, pp. 20-207, aldaar pp. 200-227; S. Franklin, *The changing cultural construction of reproduction in the context of new reproductive technologies. Redefining reproductive choice*. Paper gepresenteerd op de Conference on political rights and reproductive technology, London school of economics, 24 februari, 1990.

dit individu, waarvoor de anti-abortusbeweging zich sterk maakt, worden tegenover die van de moeder geplaatst die in deze constructie slechts verschijnt als foetale omgeving.

Franklin geeft met name aan waartegen verzet nodig is. Het publieke debat verhindert een vrouwelijk perspectief op de reproductie, het schenkt geen aandacht aan de realiteit van het leven van vrouwen als moeder, werkster en lid van deze maatschappij. De 'waarheid' van de biologische feiten vervangt de sociale betekenis van zwangerschap. Kortom, Franklin wenst de termen waarin het openbare debat nu gevoerd wordt te veranderen. Dit nieuwe debat zal nieuwe verlangens en andere behoeften aan technologie moeten produceren. Aan haar kritiek op de verlangens zoals die op dit moment geconstrueerd worden, verbindt Franklin echter niet de conclusie dat er ook gesproken kan of moet worden over de keuzen die vrouwen nu maken. In haar optiek blijft de keuzevrijheid vanzelfsprekend. Het ter discussie stellen ervan betekent volgens haar het afschilderen van vrouwen als passieve slachtoffers, als bezitters van een vals bewustzijn, en stelt de patriarchale macht voor als een monolithisch blok.

Ook Birke, Himmelweit en Vaines gaan ervan uit dat reproductieve behoeften sociaal 'geproduceerd' worden.⁵ Zij benadrukken echter dat het hier om reële wensen gaat; begrijpen waar behoeften vandaan komen, betekent nog niet dat zij verdwijnen. Het niet serieus nemen van de wensen van vrouwen noemen zij bevoogdend. Hun analyse van het huidige openbare debat en hun kritiek erop lijken sterk op dat van Franklin. Interessant is dat zij daarnaast ingaan op de redenen waarom een vrouw iets kiest en daarbij de afweging maken welke keuzen vanuit een feministisch standpunt het meest aanvaardbaar zijn. Deze morele beoordeling keert evenwel niet terug in hun aanbevelingen. Zij stellen zich daarbij – zoals zij zelf ook aangeven – op een relatief liberaal standpunt. De vrouw moet haar eigen keuzen kunnen maken: een vrouw die een foetus vanwege zijn geslacht wil aborteren moet daarin niet gehinderd worden. Hiervoor worden drie pragmatische redenen gegeven. In de eerste plaats moeten feministische opinies niet opgelegd worden aan andere vrouwen. In de tweede plaats zou niet in te zien zijn hoe ongewenste beslissingen tegengehouden kunnen worden zonder dat de reproductieve vrijheid van vrouwen in het algemeen wordt geschaad. Tenslotte menen zij dat de schade die het aanrichten een vrouw te verplichten tegen haar zin een kind te dragen groter is dan wat ook. In hun visie moet het openbare debat waaraan zij een feministische geïnspireerde voorzet willen leveren, tegenwicht bieden.

Een laatste voorbeeld van feministisch denken over reproductieve wensen is het boek van Seal, lid van de Engelse *Labour Women's Organisation*, die een socialistische visie op de reproductie combineert met de absolute eis dat vrou-

5. L. Birke, S. Himmelweit en G. Vaines, *Tomorrow's Child. Reproductive technologies in the 90s*. Londen (Virago Press) 1990. Zie ook de bespreking van dit boek door Van Wingerden in dit nummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, pp. 415-417.

wen zelf moeten kunnen kiezen.⁶ Net als Birke, Himmelweit en Vaines heeft zij het over de reëel bestaande behoeften van vrouwen, waarvan het volgens haar niet relevant is of zij totaal sociaal geconditioneerd zijn of ook gedeeltelijk hormonaal bepaald. Het gaat Seal vooral om de realisering van deze behoeften en met name van die van vrouwen uit de arbeidersklasse. Armoede en het slecht functioneren van de gezondheidszorg leiden ertoe dat deze vrouwen van veel technologische voorzieningen uitgesloten worden.

Haar kritiek richt zich met name op de bijdragen in het openbare debat van de *Tories* en de anti-abortusbeweging die traditionele denkbeelden propageren over het gezin, vrouwen en moeders, en die opkomen voor de rechten van de foetus. Haar terechte verzet tegen deze denkbeelden voert haar tot vrij radicale conclusies. Diep overtuigd van de vooruitgang van de wetenschap stelt zij de uitbreiding van medische technieken zonder meer gelijk aan een vergroting van de keuzemogelijkheden van vrouwen. Seal verwacht dat de medische nadelen, die nu nog aan allerlei technologie kleven, opgelost kunnen worden onder andere met embryo-research, waarvoor zij een lans breekt. Elke morele overweging bij een bepaalde technologie ziet zij als een beperking van de keuzevrijheid van vrouwen. Alleen medische criteria die aangeven of een behandeling geëigend is, mogen gebruikt worden. Iedere vrouw moet haar eigen persoonlijke, morele of religieuze afweging kunnen maken. Het bestaande wantrouwen dat vrouwen een foetus die niet helemaal perfect is zo maar zouden aborteren, noemt zij een grove belediging. Zij heeft dan echter wel in een voorafgaande alinea privé-klinieken in Engeland ervan beschuldigd uit profijtoverwegingen vrouwelijke foetussen te aborteren.

Tweesporenbeleid?

Ondanks de duidelijke verschillen tussen de besproken auteurs blijken zij allemaal een tweesporenbeleid voor te staan. Enerzijds problematiseren zij een aantal praktijken, de termen van het openbare debat, sommige aspecten van de technologie en bepaalde keuzes van vrouwen. Anderzijds combineren zij deze kritische houding vervolgens met een liberale opstelling als zij toekomen aan de meer praktische politieke uitwerking. Behoeften van vrouwen zijn dan reëel. Haar wensen dienen serieus genomen te worden en zij zijn zelf het best in staat morele afwegingen te maken. Feministen dienen zich niet bevoogdend op te stellen. Er bestaat kortom duidelijk een aarzeling het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen ter discussie te stellen zolang er geen alternatieven aanwezig zijn. Ik wil een aantal opmerkingen bij deze opstelling plaatsen, sommige meer strategisch van aard, andere meer inhoudelijk.

6. V. Seal, *Whose choice. Working-class women and the control of fertility*. Londen (Fortress books) 1990.

De besproken auteurs delen de opvatting dat het openbare debat gestimuleerd moet worden en moet worden gevoed met een feministisch perspectief of met feministische principes. Initiatieven op dit terrein lijken mij echter bij voorbaat tot mislukken gedoemd door de randvoorwaarde waaronder dit debat plaats moet vinden: aan de keuzevrijheid van vrouwen dient niet getornd te worden. Deze opstelling ondermijnt de eigen kritiek. Ik wil dit adstrueren met een enkel voorbeeld.

Van de feministische principes die Birke, Himmelweit en Vaines formuleren voor de reproductietechnologie, zijn er twee gericht op het doorbreken van de identificatie van het sociale ouderschap met biologische processen: genetische afstamming moet minder belangrijk worden dan het sociale ouderschap. Het valt niet goed in te zien hoe dergelijk principes voet aan de grond moeten krijgen in een situatie waarin vrouwen vrijelijk moeten kunnen beschikken over allerlei technologie die geen ander doel heeft dan juist het verkrijgen van eigen genetische kinderen. De keuzen die individuele vrouwen nu al maken zouden het proces wel eens in een onomkeerbare richting van steeds meer eigen biologische kinderen kunnen stuwten. Heeft niet het 'mogelijke' de neiging het 'ware' en het 'goede' te worden?

Met mijn volgende opmerking sluit ik aan bij Himmelweit.⁷ Zij waarschuwt voor het individuele rechten-denken dat steunt op het begrijpen van het individu als een zelfgenoegzaam en onafhankelijk wezen. In dit liberale rechten-denken komen zorgende afhankelijke relaties die juist kenmerkend zijn voor zwangerschappen niet tot hun recht. Een positie die alleen op dit individuele rechten-denken is gebaseerd moet bij moeilijke beslissingen als een abortus wel inhumaan en egoïstisch lijken. Het dwingt vrouwen een 'hopeloos ongevoelige positie ten aanzien van de status van het embryo' in te nemen: de foetus als een homp vlees of een hoeveelheid cellen. Een dergelijke voorstelling was wellicht adequaat bij de ongewenste zwangerschappen waarover het in de beginperiode van de abortusbeweging ging. Nu lijkt zij daarentegen de gevoelens te kwetsen van vrouwen die selectieve abortussen ondergaan en waarbij het meestal om zeer gewenste kinderen gaat.

Franklin en de andere auteurs die ik hiervoor besprak uiten terechte bezwaren tegen het toekennen van rechten aan de foetus of het aan hem verschaffen van een persoonlijkheid: dergelijke constructies ontkennen de afhankelijke positie die de foetus tegenover zijn moeder inneemt. De foetus kan alleen groeien dankzij de inspanning en zorg van zijn moeder. Maar dit impliceert niet dat de foetus helemaal geen waarde heeft en dat alle beslissingen die de vrouw met betrekking tot haar zwangerschap doet moreel even goed zijn.

7. S. Himmelweit, 'More than "A woman's right to choose"?', in: *Feminist Review*, 1988, nr. 1.

Onderscheiden domeinen

Als mogelijke oplossing voor de boven geconstateerde strategische en inhoudelijke problemen van het twee-sporenbeleid zou ik willen voorstellen het totale terrein van de reproductietechnologie in verschillende domeinen op te splitsen waarvoor de rechten, plichten en regelgeving kunnen verschillen. De consequentie daarvan is wel dat wij er niet meer bij voorbaat vanuit kunnen gaan dat allesomvattende termen als reproductieve vrijheid of zelfbeschikkingsrecht voor al die domeinen bruikbaar zijn. Als ik mij beperk tot de abortus lijkt het mij bijvoorbeeld zinnig een onderscheid aan te brengen tussen abortussen die uitgevoerd worden bij gewenste en ongewenste zwangerschappen. Een dergelijk onderscheid lijkt mij te rechtvaardigen doordat het bij ongewenste zwangerschappen in eerste instantie gaat om de kwaliteit van het leven van de vrouw, terwijl bij selectieve abortussen de kwaliteit van het leven van het kind in het geding is. Bovendien lijken mij de maatschappelijke consequenties verschillend voor de twee typen abortussen. Het valt te voorzien dat in het geval van selectieve abortussen, individuele beslissingen van vrouwen meer algemene reproductieve normen zullen produceren over de gewenste kwaliteit van kinderen, en over welk leven in het algemeen waard is te leven. De richting van deze ontwikkeling van reproductieve normen zou ik niet alleen willen laten afhangen van de individuele keuzen die zwangere vrouwen maken, maar zou de uitkomst moeten zijn van een breder maatschappelijk besluitvormingsproces. Bij het vaststellen van indicaties zouden de belangen van vrouwen zwaar moeten wegen als de groep toekomstige moeders bij wie nog steeds de meeste zorg voor (gehandicapte) kinderen terechtkomt.

Dit onderscheid in domeinen zou betekenen dat in het geval van ongewenste zwangerschappen het principe van 'de vrouw beslist' kan blijven gelden: vrouwen hoeven niet zwanger te zijn tegen hun zin. Voor het andere domein van de selectieve abortus zou het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen beperkt worden. De collectief vastgestelde indicaties betekenen dat niet iedere individuele vrouw kan bepalen waar zij haar grens legt. Binnen de gestelde grenzen is elke vrouw vrij te kiezen wel of geen gebruik te maken van de mogelijkheden. Vrouwen kunnen niet gedwongen worden diagnostische testen te ondergaan, te aborteren bij afwijkingen of behandelingen te ondergaan die nodig geacht worden voor de gezondheid van hun foetus.⁸

8. Ik realiseer mij dat het moeilijk zal zijn criteria voor indicaties te formuleren. Een aardige voorzet voor een discussie hierover is gedaan door Van de Meent-Nutma, die voorstelt een driedeling aan te brengen op grond van de ernst van een aandoening. Van de middencategorie, de zogenaamde grijze zone is niet duidelijk wat de beste optie is. Hiertoe behoren afwijkingen die redelijk te behandelen zijn maar toch een ernstige handicap vormen, bijvoorbeeld het Down-syndroom. Persoonlijke situatie en keuze zouden hier de doorslag mogen geven. E.M. van de Meent-Nutma, *Ethische overwegingen rond prenatale diagnostiek*. Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht, Rijksuniversiteit Utrecht 1990.

Het vastleggen van indicaties beperkt zeker de keuzevrijheid van vrouwen. Wij moeten echter al die keuzen ook niet te veel idealiseren. Natuurlijk is het scala aan mogelijkheden gegroeid waaruit vrouwen kunnen kiezen. Maar al die keuzen en informatie scheppen hun eigen dilemma's: kun je een vruchtwaterpunctie wel weigeren als je tegen de veertig loopt? Verdwijnen er ook geen keuzen, bijvoorbeeld de keuze om niet te weten? En zijn de afwegingen die gemaakt moeten worden niet vaak ook heel problematisch?

Het afbakenen van domeinen en het analyseren welke rechten, plichten of regelgeving vrouwen daarop van toepassing willen laten zijn, zou een belangrijke nieuwe impuls kunnen geven aan het debat over de nieuwe reproductietechnologie. Mijns inziens kan alleen op deze manier worden voorkomen dat feministische principes verworden tot kanttekeningen bij een liberale moraal.

Recensies bij het thema

Dymphie van Berkel

Reproductive and Genetic Engineering.
Journal of international feminist analysis
 Oxford (Pergamon Press)
 verschijnt drie keer per jaar, £ 30.00

Bij Pergamon Press verscheen in 1988 het eerste nummer van het tijdschrift *Reproductive and Genetic Engineering (RAGE)*. De inspiratie voor de oprichting van dit blad lag bij het dan al enige jaren bestaande internationale feministische netwerk FINRRAGE (Feminist International Network of Resistance to Reproductive and Genetic Engineering).

De toon van *RAGE* wordt gezet in het eerste nummer waarin de redactie ingaat op de noodzaak van het tijdschrift en haar doelstellingen uiteenzet. Eind jaren tachtig is er een levendige discussie gaande onder onderzoekers en professionele werkers over de implicaties van de reproductieve technologie. In veel landen buigen overheidscommissies zich over de noodzakelijke regel- en wetgeving. Met veel gevoel voor dramatiek signaleert de redactie van *RAGE* het ontbreken van een feministische analyse terwijl vrouwen toch de experimentele populatie vormen waaraan dit 'moderne drama van de reproductie van de soort' zich voltrekt. De redactie vindt bovendien dat het professionele en openbare debat te weinig aandacht besteedt aan het gebruik en misbruik van vrouwen dat zij als essentieel ziet voor de ontwikkeling en verspreiding van de reproductieve technologie. Met de uitgave van *RAGE* hoopt men het debat te verbreden met feministische issues; de redactie schrijft zichzelf een pioniersrol toe op dit terrein. *RAGE* functioneert als spreekbuis van de radicaal feministen, die afwijzend staan tegen elke vorm van reproductietechnologie. In een aantal artikelen profileert het tijd-

schrift zich tegenover twee andere stromingen waarvan zij zich wensen te onderscheiden: de radicaal liberale en socialistisch liberale feministen.

In het derde nummer van de eerste jaargang haalt Maria Mies fel uit naar de radicaal-liberale groep. Doelwit van haar kritiek is een groep Amerikaanse juristen waarvan Lori Andrews een belangrijke woordvoester is. In de visie van de Amerikaanse juristen is de nieuwe technologie in principe bevorderlijk voor de reproductieve vrijheid en autonomie van vrouwen: vrouwen krijgen immers de beschikking over steeds meer 'opties' en kunnen kiezen uit steeds meer 'alternatieven'. Zij bepleiten een totale liberalisering van alle wetten die nu de vrije reproductieve keuzen van vrouwen aan banden leggen. De vrouw moet als bezitter van haar lichaam contracten kunnen sluiten waarin zij delen van haar lichaam verkoopt (eitjes, embryo's, nieren en dergelijke). Als eenmaal een contract gesloten is, dient de vrouw zich daaraan te houden. In het geval van draagmoederschap betekent dit bijvoorbeeld dat het eenmaal gesloten contract boven de claim van de moeder gaat om het kind dat zij gebaard heeft, te mogen houden. Maria Mies concludeert dat het behandelen van het lichaam als een reservoir van verkoopbare onderdelen de integriteit van de persoon aantast; het opent de weg voor de volledige commercialisering van de reproductie door industrieën die op profijt uit zijn en door *technodocs* die beroemdheid zoeken. Overigens maakt Maria Mies het zichzelf wel gemakkelijk omdat Lori Andrews in het totale spectrum van opvattingen een nogal extreem standpunt inneemt. In elk geval verdedigt zij zaken waarvoor men in Nederland weinig aanhangers zal vinden.

Rekent Maria Mies af met de radicaal liberale groep, Janice Raymond neemt op haar beurt in het tweede nummer van de tweede jaargang de socialistisch-liberale feministen onder handen met hun zogenaamde 'genuanceerde' en hun meer 'gebalanceerde' benadering. De bedoeling van haar artikel is tweërlei. Allereerst gaat het om een kritische bespreking van de opvattingen van deze feministische groep. Maar tevens wenst zij zich te verweren tegen de karikatuur die van het standpunt van de radicaal-feministen wordt gemaakt. Voorstanders van het gebruik en de ontwikkeling van de techno-

logie stellen dat het radicaal-feministische verzet voortkomt uit essentialistische of biologische opvattingen. Volgens Janice Raymond is dat verwijs ongegrond. Cruciaal is volgens haar dat radicaal-feministen het vrouwelijk lichaam opeisen, in de zin van een weigering om de controle over het lichaam over te laten aan mannen, de staat of de foetus. Dit houdt geenszins in dat men in radicaal-feministische kringen de natuurlijke voortplanting of de moeder-kind-band als feministische waarden verdedigt of propageert. Integendeel, ook in deze kringen deelt men de kritiek op het biologisch determinisme.

Janice Raymond kritiseert de wijze waarop liberaal-socialistische feministen de reproductietechnologie benaderen. Zij stellen zich de vraag *hoe* de reproductietechnologie vrouwen van dienst kan zijn, onder welke politieke en culturele condities en hoe vervolgens alle vrouwen gelijke toegankelijkheid tot de voorzieningen gegarandeerd kan worden. In de visie van Janice Raymond slaan zij daarmee een belangrijke eerste vraag over, namelijk *of* reproductietechnologie vrouwen ooit van nut kan zijn. Het is duidelijk dat volgens Janice Raymond en alle andere auteurs van *RAGE* deze laatste vraag met nee beantwoord dient te worden.

Ik zal een korte impressie geven van de onderwerpen en argumenten die in de drie jaar dat *RAGE* nu bestaat de revue zijn gepasseerd. Hoewel het hele arsenaal van reproductieve technologie wel een keer besproken wordt, zijn hierbij de artikelen over *in vitro* fertilisatie (IVF) en draagmoederschap sterk vertegenwoordigd. Bij het draagmoederschap wijst men naast het al genoemde gevaar van commercialisering op de mogelijkheden van uitbuiting van arme vrouwen in de derde wereld. Ex-draagmoeders onder wie ook een Braziliaanse vrouw die voor een Noord-Amerikaan een kind kreeg, verwoorden in *RAGE* hun negatieve ervaringen. In deze artikelen wordt draagmoederschap zonder meer vergeleken met prostitutie (Janice Raymond, jrg. 2, nr. 1, 1989). De exploitatie van vrouwen zou in beide gevallen gemaskeerd worden met een retoriek van vrije keuze, 'junk'-vrijheid in de woorden van *RAGE*. Bij IVF benadrukt men de medische risico's die deze methode met haar lage succespercentage voor vrouwen heeft. Gedocumen-

teerd wordt hoe vrouwen gebruikt worden als proefpersonen om medicijnen te testen of om nieuwe variaties/verbeteringen van de techniek uit te proberen (Renate Klein en Robyn Rowland, jrg. 1, nr. 3, 1988).

Bespreking van de prenatale diagnostiek valt in *RAGE* samen met bespreking van de eugenetica. De auteurs, onder wie veel van Duitse origine, benadrukken de continuïteit in het eugenetische denken. Zij wijzen op de verbindingslijnen tussen de eugenetische opvattingen van de negentiende eeuw, de euthanasieprogramma's onder het Nationaal-Socialisme en de prenatale diagnostiek van dit moment. Zo wijst Theresia Degener erop (jrg. 3, nr. 2, 1990) dat Duitse wetenschappers die in de jaren dertig betrokken waren bij de gedwongen sterilisatieprogramma's van gehandicapten en later bij hun uitroeiing, in de jaren vijftig en zestig benoemd werden aan universiteiten en aangetrokken werden om instituten voor de menselijke genetica op te richten. Naast de continuïteit wijst Theresia Degener echter ook op verschillen. Deelname aan het huidige programma van prenatale diagnostiek is vrijwillig en de cliënt wordt daarin voorgesteld als een soeverein zelfverantwoordelijk subject met haar eigen economische en sociale belangen.

Tegen deze historische achtergrond is het niet verwonderlijk dat de redactie van *RAGE* zich keert tegen elke vorm van prenatale diagnostiek. Vrouwen zouden zich niet af moeten vragen of zij wel dan niet een gezond kind willen, maar zich de meer fundamentele vraag moeten stellen of zij met hun keuzes bijdragen aan een discriminerende ideologie van selectie in theorie en praktijk (Monika Leuzinger en Bigna Rambert, jrg. 1, nr. 3, 1988).

Naast de techniek krijgt nog een tweetal andere onderwerpen veel aandacht: de regel- en wetgeving die in diverse landen van de grond komt en de consequenties van de technologische ontwikkelingen voor de Derde Wereld.

Bij de bespreking van de wetgeving is een steeds terugkerend punt van kritiek de onevenredig grote aandacht voor welzijn en rechten van het embryo/de foetus. Dit resulteert in een opwaardering van de foetus als persoon van wie de rechten tegenover die van zijn moeder geplaatst worden. *Issues* die de gezondheid van vrouwen betreffen, worden

verwaarloosd. In de artikelen die men aan de Derde Wereld wijdt, bediscussieert men onder meer het gebruik van prenatale diagnostiek om vrouwelijke foetussen te aborteren (in India naar schatting 78.000 tussen 1978 en 1983, Christine Ewing, jrg. 3, nr. 2, 1990) en de exploitatie van de Derde Wereld als laboratorium voor het Westen om zijn geneesmiddelen uit te testen of als afzetgebied om zijn afgekeurde spullen te dumpen.

Naast de gebruikelijke rubrieken van artikelen, opiniërende bijdragen, recensies en verslagen van bijeenkomsten en conferenties ruimt het blad ongeveer een derde van zijn redactionele pagina's in voor het constateren van nieuwe ontwikkelingen. Deze rubriek bestaat uit korte signalementen van artikelen die verschenen zijn in medische en gynaecologische tijdschriften, algemeen-wetenschappelijke tijdschriften als *Science of Nature*, periodieken in de vrouwengezondheidszorg en dergelijke. Voor ieder die geïnteresseerd is in het brede terrein van de reproductieve technieken is het tijdschrift alleen al om deze rubriek een *must*. Het is een efficiënte manier om op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen.

De artikelen die in *RAGE* verschijnen zijn stuk voor stuk pogingen de radicaal-feministische stellingname met argumenten te onderbouwen. Van enige aarzeling of het eenmaal ingenomen standpunt nuanceren behoeft, is tot nu toe geen sprake. Aan de stroom van uitwassen die de reproductietechnologie produceert lijkt voorlopig geen eind te komen. Dit brengt de redactie van *RAGE* ertoe haar argumenten in een steeds wisselende context te herhalen. De artikelen die verschijnen hebben een grote nieuwswaarde maar zijn theoretisch niet altijd even spannend. Naar mijn smaak ligt de nadruk te veel op uitwassen zoals het kopen van kinderen in de Derde Wereld om er organen uit te slopen of het opzettelijk achterhouden van informatie door artsen. Mijns inziens zou *RAGE* interessanter worden als in artikelen meer de grenzen verkend werden van wat men als wel of niet toelaatbaar ziet of als er in het tijdschrift ook artikelen met andere dan de radicaal-feministische invalshoek zouden verschijnen.

Het is immers maar de vraag of het enig inzicht

oplevert om *alle* medici op te laten gaan in een grote maffia-bende. Van de andere kant kunnen wij niet volstaan met het afschilderen van *alle* vrouwen als gedesinformeerde en misleide slachtoffers van deze *techno-docs*. Interessanter zijn wellicht vragen over juist goed geïnformeerde vrouwen die zich desondanks onderwerpen aan een ingreep als IVF, dat een weinig succesvolle procedure is, met bovendien veel medische risico's. En hoewel er gestreden moet worden om de discriminatie van gehandicapten op te heffen kan tegelijkertijd niet ontkend worden dat er gruwelijke erfelijke ziekten bestaan, waarbij je je af kan vragen of prenatale diagnostiek hier niet een oplossing kan bieden. Een wat genuanceerdere en ruimere blik hoeft een grondige kritiek op de technologie niet in de weg te staan. Evenmin trouwens als een bediscussiëren van de keuzen die vrouwen maken. Meer vrouwen zouden zich bovendien aangesproken kunnen voelen omdat nu de opvattingen in *RAGE* al te gemakkelijk afgedaan kunnen worden als een extreme voorstelling van zaken die eigenlijk uitzonderingen betreffen en niet overeenstemmen met de eigen wensen en ervaringen van vrouwen.

Ik realiseer mij dat ik mij met deze opmerkingen al in het kamp van de 'genuanceerde' benadering bevind die de redactie van *RAGE* juist afwijst. Hun nauwe banden met het radicale FINRRAGE maakt een koerswijziging ook niet voor de hand liggend. Ondanks mijn kritisch commentaar hecht ik echter aan mijn abonnement op *RAGE*, het enige feministische tijdschrift dat op dit terrein verschijnt. Ik beschouw het als een efficiënte manier om op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen en van de kritiek daarop vanuit de radicaal-feministische denkwijze.

Ineke van Wingerden
*De vrouw beslist: uitverkoop van een
 feministische leuze?*

*Tomorrow's Child. Reproductive
 Technologies in the 90s*

Lynda Birke, Susan Himmelweit, Gail
 Vines
 Londen (Virago Press Limited) 1990,
 f 41,90

Op de voorkaft van *Tomorrow's Child* staat een *high-tech* ooievaar. Z'n romp wordt gevormd door een verlostang en z'n kop is een petrishaaltje met daarin een klompje delende cellen als oog. Staande op een lange holle naald die rust op een hygiënische plastic handschoen en met een pincet in zijn bek, representeert dit beeld het nieuwe sprookje over waar de kindertjes vandaan komen.

Een bewust gekozen beeld. Wat de auteurs van dit boek namelijk als belangrijkste doel voor ogen staat is een kijkje in de *black box* van de technologie zelf. Volgens de biologe Lynda Birke vallen de boeken op het gebied van de nieuwe voortplantingstechnieken grofweg in drie categorieën te verdelen. Ten eerste zijn er de 'informatieve' boeken over de vele nieuwe mogelijkheden, geschreven door experts die soms struikelen over hun eigen enthousiasme. Een tweede type boeken behandelt de ethische kwesties, hetgeen vooral neerkomt op beschouwingen over de 'rechten' van embryo's en waarin de 'rechten' van vrouwen dreigen te verdwijnen. Tenslotte zijn er veel feministische geschriften verschenen die expliciet de rechten van vrouwen op het oog hebben, maar die volgens Birke ook vaak zijn ingegeven door onberedeneerde angst. Angst voor een totale overname door de medische professie (mannen) van de controle over het lichaam van vrouwen en angst voor een inhumane technologische toekomst.

Birke en collega's onderkennen de wortels van deze angst – de voorbeelden uit de geschiedenis van de medische bemoeienis met zwangerschap en geboorte bijvoorbeeld liegen er ook niet om, zie Ann Oakley¹ – maar ze zijn het niet eens met de

conclusie die een totale afwijzing van alle nieuwe technologieën inhoudt. Deze conclusie valt namelijk niet te rijmen met het recht van de vrouw om wel of niet voor een kind te kiezen, en het is de feministische leuze 'de vrouw beslist' uit de abortusstrijd die Birke *cum suis* hoog in het vaandel willen houden. Aan de angst voor totale overname van de voortplanting door mannen en/of de technologie ligt bovendien, volgens de auteurs, een geloof in een technologisch determinisme ten grondslag. Dit betekent dat van een technologische ontwikkeling die eenmaal in gang gezet is – bijvoorbeeld de ontwikkeling van een apparaat zoals de echoscoop – het verdere verloop uitsluitend bepaald wordt door interne factoren (zoals een verbeterde gevoeligheid, grotere nauwkeurigheid etcetera). Binnen zo'n paradigma is het enige verweer dat tegenstanders dan rest een totaalverbod om aan een bepaald project te beginnen waarvan verondersteld kan worden dat het een 'foute' kant op kan gaan. Volgens de auteurs is dat een weinig vruchtbare benadering.

Daarom belooft dit boek – na een aantal inleidende hoofdstukken over de verhouding tussen vrouwen en natuurwetenschappen en de analyse van een aantal vooronderstellingen ten aanzien van medicalisering van de voortplanting – te laten zien hoe de verschillende technologieën werken. Voorts plaatsen ze kanttekeningen bij al te sombere voorspellingen over hoe de technologieën zich zullen ontwikkelen. Op deze wijze willen ze de technologie als het ware ontmythologiseren en met een aantal nuchtere uitspraken de angst (voor kunstbaar-moeders bijvoorbeeld) relativeren.

De kern van het boek wordt gevormd door de hoofdstukken 4 t/m 7, waarin achtereenvolgens de verschillende technologieën behandeld worden, gegroepeerd naar het biologisch proces waarop ze aangrijpen. Dat is het proces van de eicelrijping, de bevruchting, de implantatie van het embryo en de zwangerschap. Hoofdstuk 7 handelt over de problemen die verbonden zijn met prenatale diagnostiek.

Deze indeling, die ik nog niet eerder was tegengekomen, draagt zeker bij tot een overzichtelijke behandeling van de verschillende technologieën. De natuurwetenschappelijke informatie wordt zeer toegankelijk gemaakt in kaders met veelzeggende

titels als: de produktie van eicellen, wat is bevruchting, *blueprints* voor baby's, de rol van de baarmoeder, wat zijn gendefecten, waarom kikkers klonen, enzovoort. Belangrijk vind ik dat er een aantal nieuwe argumenten in dit debat ingezet wordt afkomstig uit de technieksociologie en uit Birke's eigen denken over een model voor biologische ontwikkeling.

Birke is tegen feministische blokkades in het debat over de nieuwe voortplantingstechnieken. Ze erkent de patriarchale invloeden in de huidige technologie, maar ze gaat er niet van uit dat nieuwe technologieën per definitie vrouwvrijdij zullen zijn. Ze verwijst bovendien naar geslaagde voorbeelden van verzet van vrouwen tegen controle door medici of de staat. Ze ziet vrouwen bepaald niet alleen als slachtoffer van de medische professie. Het argument van het hellend vlak gaat niet op volgens Birke c.s.; vrouwen zijn er immers altijd nog zelf bij. De auteurs geven een zorgvuldig *feminist assessment* van de bestaande technologie in de bestaande maatschappij omdat we geen voorspelling kunnen doen over een toekomstige technologie of maatschappij. Sombere toekomstscenario's doen meer kwaad dan goed. Waarom zou het patriarchaat trouwens *reproductive brothels*, kunstbaarmoeders etcetera willen hebben als ze het vrouwen al zoveel jaren met succes goedkoper hebben laten doen? Vrouwen die bovendien ook nog de gratis nazorg in de vorm van opvoeding hebben geleverd. Birke ziet meer in een strategie waarbij feministen uitspraken doen over het soort maatschappij dat zij graag zouden willen hebben en in een feministische bemoeienis met natuurwetenschap en wetenschapspolitiek.

Birke's eigen denken over biologische ontwikkeling, dat ze heeft uitgewerkt voor de ontwikkeling van gender(identiteit)² en waarin biologie en omgeving onscheidbaar verweven zijn, gebruikt ze in de discussie over de status van en onderzoek aan embryo's. In dat debat gaat het om vragen als: is een embryo een persoon? Heeft een embryo eigen rechten? Hoe verhouden deze rechten zich tot de rechten van de moeder? Waar is de moeder eigenlijk in deze discussie? Is zij gereduceerd tot 'foetale omgeving'? De toekenning van een eigen status aan het embryo veronderstelt een visie op foetale

ontwikkeling van *unfolding*, dat wil zeggen een ontwikkeling die geheel vanuit de erfelijke aanleg (de genen) is voorgeprogrammeerd en die leidt naar een vaststaand doel, waarmee de rol van de vrouw en het lichaam van de vrouw wordt uitgewist. Birke stelt dat een embryo zijn menselijk potentieel pas kan ontplooiën in wisselwerking met een vrouwenlichaam. Als consequentie daarvan is ze dan ook niet zo bezorgd over embryo's op het laboratorium, overgebleven embryo's en experimenten met embryo's. Buiten een moederlichaam ziet zij ze niet als 'menselijk'.

Het boek eindigt met de politieke implicaties van de voorgaande discussies. Is de leuze 'de vrouw beslist' nog toereikend om reproductieve vrijheid voor vrouwen te garanderen in onze maatschappij? De auteurs formuleren een aantal principes die feministen zouden kunnen gebruiken bij hun 'antwoord' op de dilemma's die de nieuwe voortplantingstechnieken met zich meebrengen. De bedoeling van die principes is dat ze, zonder dwingend te zijn voor alle vrouwen, toch als leidraad kunnen dienen. De auteurs onderscheiden twee soorten principes: principes op het niveau van de behandeling van het individu, en principes die de bestaande maatschappelijke verhoudingen met betrekking tot de voortplanting betreffen. Een voorbeeld van de eerste soort is: 'de vrouw beslist wat er wel of niet aan haar lichaam gebeurt' en 'een foetus of een embryo in het moederlichaam is een deel van haar; daarom beslist alleen de vrouw over wat er met het embryo mag gebeuren'. In de tweede categorie principes wordt genoemd: 'veranderingen gericht op het doorbreken van de identificatie van sociaal ouderschap met biologische processen moet worden aangemoedigd' en: 'het openbare debat over voortplantingstechnologie moet worden aangemoedigd'.

Vrouwen moeten bovendien meer te zeggen krijgen over toekomstige ontwikkelingen in de voortplantingstechnologie door 1. meer vrouwen in de natuurwetenschappen en techniek te krijgen; 2. wetenschap en techniek meer *publicly accountable* te maken en gevoeliger voor het openbare debat waarin ethische issues aan bod komen; en 3. meer feministen te stimuleren zich met wetenschapspoli-

tiel te bemoeien, inclusief vragen over welk onderzoek zou moeten worden aangemoedigd en gefinancierd. Hun ideale onderzoek staat gelijkkelijk in verbinding met de behoeftes van alle vrouwen. Dit argument is gericht tegen de trend om genetisch onderzoek naar erfelijke afwijkingen in de 'witte' bevolking te bevoordelen.

Voor het Nederlandse debat over voortplantingstechnologie denk ik dat dit boek een aanwinst is omdat biologie en technologie vanuit een feministische inzet worden beschreven, waarbij de auteurs heel duidelijk afstand nemen van een 'determinerende' biologie. De natuurwetenschappelijke informatie voorziet daarnaast in een bestaande lacune in het feministisch debat. Ook gaan de auteurs dilemma's niet uit de weg, maar proberen met behulp van principes lastige kwesties bij prenatale diagnostiek zoals voorkennis van de sekse van de foetus genuanceerd te benaderen, waarbij verschillen in opvatting tussen feministen/vrouwen uitgangspunt zijn. Ze zien scherp dat vergroting van de keuzemogelijkheden voor de één, een beperking voor de ander kunnen inhouden. Denk maar aan de handhaving van de beschikbaarheid van abortus in het licht van uitbreiding van de mogelijkheden tot prenatale diagnostiek. De uitdaging voor feministen ligt in het publiekelijk ter discussie stellen van reproductieve praktijken. Doel daarvan zou kunnen zijn de omstandigheden waaronder vrouwen keuzes moeten maken te veranderen.

Noten

1. A. Oakley, *The captured womb. A history of the medical care of pregnant women*. Oxford (Basil Blackwell) 1984.
2. L.I.A. Birke en G. Vines, 'Beyond nature versus nurture. Process and biology in the development of gender', in: *Women's Studies Int. Forum*, 10 (1987) nr. 6, pp. 555-570.

LOVER

LITERATUURVERZICHT VOOR DE VROUWENBEWEGING

91.3

Ceci n'est pas une cigarette. Een onalledaagse lezing van Etty Hillesum. *Denise de Costa*

Matrona's, vaderskindjes en Vestaalse maagden. Feministische historiografieën over Romeinse vrouwen. *Mieke de Vos*

Pavloveffecten. Column. *Christien Franken*

Ergens tussen angst en seks ligt passie. Lesbische maskerades bij Maps Valk en Jeanette Winterson.

Pamela Pattynama

Als vrouw is de hele wereld mijn land. Nomadische gedachten over de Europese Gemeenschap.

Rosi Braidotti

Feministische Tijdschriften Internationaal. China. Een stap voorwaarts, twee stappen terug. *Ravni Rai Thakur*

En: het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam; **Nieuws en Samenvattingen** van (inter)nationale tijdschriften; **Signalementen: 500 nieuwe titels**, van Arbeid tot Zwart.

Los nummer: f 8,25 (Bfr. 150). Jaarabonnement: f 31,00 (Bfr. 550). Lover, Keizersgracht 10, 1015 CN, Amsterdam. Tel. 020-6224500

Proefschriftfragmenten

Nelly Oudshoorn

The making of the hormonal body

A contextual history of the study of sex hormones 1923-1940

Op 13 juni 1991 promoveerde Nelly Oudshoorn aan de Universiteit van Amsterdam. Haar proefschrift behelst een speurtocht naar de factoren die een rol spelen bij de manier waarop laboratoriumwetenschappers betekenis geven aan sekse. Als voorbeeldstudie heeft zij gekozen voor een periode uit de geschiedenis van de biologie die een belangrijk stempel heeft gedrukt op de huidige manier van denken over sekse: de introductie van het hormonale model van het lichaam in de jaren twintig en dertig. De acceptatie van dit model had belangrijke consequenties voor de theorievorming en de medische handelingspraktijk met betrekking tot het menselijk lichaam, in het bijzonder het vrouwelijk lichaam.

Het boek heeft een tweevoudige inzet. In de eerste plaats probeert het een antwoord te geven op de historische vraag hoe het hormonale model van het lichaam zich heeft ontwikkeld tot een model dat zich in toenemende mate richtte op het vrouwelijk lichaam. Daarnaast stelt het de theoretische vraag hoe de verhouding tussen sekse en wetenschap begrepen kan worden. Op basis van haar onderzoek concludeert Oudshoorn dat de manier waarop deze verhouding in feministische analyses van de levenswetenschappen veelal wordt geconceptualiseerd, op een aantal punten bijgesteld moet worden. De onderstaande fragmenten uit het slothoofdstuk gaan hierover.

In de voorgaande hoofdstukken heb ik laten zien hoe in hormoononderzoek en hormoontherapie de aandacht steeds meer uitging naar het vrouwelijk, en niet naar het mannelijk lichaam. Het hedendaagse beeld van het vrouwelijk lichaam als het hormonale lichaam is in de twintiger en dertiger jaren van deze eeuw ontstaan. Deze conclusie sluit aan bij feministische claims dat de levenswetenschappen eenzijdige kennis van het menselijk lichaam produceerden. Het is echter de vraag in hoeverre deze produktie van eenzijdige kennis verband houdt met de sekse van de wetenschapper, zoals in feministisch wetenschapsonderzoek vaak wordt aangenomen. In het inleidende hoofdstuk van dit boek opperde ik dat de sekse van de wetenschapper een bruikbare variabele kan zijn om te begrijpen hoe wetenschappers hun objecten waarnemen, definiëren. De eenzijdigheid in het onderzoek naar geslachtshormonen komt echter niet voort uit bevooroordeelde observaties. In de oorspronkelijke theorie over geslachtshormonen was nog geen sprake van een asymmetrische aandacht voor het vrouwelijk lichaam en vrouwelijke geslachtshormonen. Het concept van geslachtshormonen als theoretische eenheid was wat betreft de seksen symmetrisch: de theorie

had betrekking op zowel mannelijke als vrouwelijke hormonen. Endocrinologen beschouwden geslachtshormonen als de chemische boodschappers van mannelijkheid en vrouwelijkheid, als actoren die de seksuele differentiatie van beide seksen bepaalden.

Hoe valt dan te begrijpen dat hormoononderzoek en hormoontherapie steeds meer op het vrouwelijk lichaam gericht werden? Het antwoord op deze vraag kan gevonden worden middels onderzoek naar de wijze waarop wetenschappelijke observaties gevormd worden tot en gevestigd raken als wetenschappelijke feiten. In het geval van geslachtshormonen ontstond de eenzijdigheid in het onderzoek in de sociale netwerken waarin kennisclaims veranderden in wetenschappelijke feiten. Een belangrijke voorwaarde voor de acceptatie van die kennisclaims als wetenschappelijke feiten is dat ze worden overgenomen door en deel gaan uitmaken van de activiteiten van relevante groepen, zowel binnen als buiten het laboratorium. Kennisclaims verkrijgen de status van universele feiten in die mate waarin ze verweven raken met institutionele settingen en specifieke praktijken van deze groepen. Wat dat betreft was het concept geslachtshormonen een sterk concept omdat het uitgesproken connotaties met seks had. Vrouwelijke hormonen konden in verband worden gebracht met 'vrouwelijke ziekten' en de medische instituties die daaromheen bestonden, en mannelijke geslachtshormonen konden gelieerd worden met 'mannelijke ziekten' en de daarbijbehorende medische specialismen. In de voorgaande hoofdstukken heb ik laten zien dat de sociale netwerken die rondom uitspraken over vrouwelijke hormonen gecreëerd werden, veel uitgebreider en substantiëler waren dan de netwerken rond mannelijke hormonen. (...)

Mijn stelling is dat wetenschap een gestructureerde werkorganisatie is. De vrijheid van wetenschappers om hun eigen doelen te verwezenlijken wordt in belangrijke mate bepaald door organisationele structuren, beroepsmatige belangen en marketing-strategieën. In het geval van de endocrinologie werden de activiteiten van laboratoriumwetenschappers, klinici en farmaceutische ondernemers grotendeels gestructureerd door het feit dat er wel een medisch specialisme bestond voor de reproductieve functies van het vrouwelijk lichaam, maar niet voor die van het mannelijk lichaam. Het is het gevolg van deze asymmetrie in organisatiestructuren dat het vrouwelijk lichaam de centrale focus werd van de hormonale onderneming. Zowel vrouwelijke als mannelijke endocrinologen waren voor de benodigde materialen en faciliteiten van deze organisatiestructuren afhankelijk. Deze verschillen tussen de institutionalisering van het vrouwelijk en het mannelijk lichaam spelen een cruciale formatieve rol in het proces van kennisproductie in de levenswetenschappen. De institutionalisering in een medisch specialisme van praktijken rond het vrouwelijk lichaam transformeert het vrouwelijk lichaam in een makkelijk toegankelijke bron van onderzoeksmateriaal, een handig proefkonijn voor tests, en een georganiseerd publiek voor de producten van wetenschap.

Dit leidt tot de conclusie dat, hoewel de meeste actoren die aan de hormonale onderneming deelnamen, mannelijk waren, de ontwikkeling van de endocrinologie niet begrepen kan worden in termen van mannelijk denken. De eenzijdigheid in hormoononderzoek moet begrepen worden in termen van de uitgebreidheid en de kwaliteit van reeds bestaande netwerken, en niet in termen van de sekse van de wetenschapper. Het beeld van de hormonale vrouw ontstond uit de veelheid van betekenissen en praktijken die in de interactieprocessen tussen laboratoriumwetenschappers en een groot aantal groepen buiten het laboratorium verbonden werden met vrouwelijke geslachtshormonen. (...) Een beschrijving van deze processen in termen van mannelijk denken maakt niet inzichtelijk op welke wijze specifieke kennisclaims gevestigd worden als universele kennis, maar vertroebelt daarentegen het zicht daarop.

Deze conclusie heeft belangrijke consequenties voor feministische strategieën voor het veranderen van wetenschap. Als zowel vrouwelijke als mannelijke wetenschappers in hun handelen beperkt worden door de structuren van de wetenschappelijke onderneming, dan lijkt het niet aannemelijk dat vrouwelijke wetenschappers erin zullen slagen om andere kennis te produceren dan mannelijke wetenschappers. De mate waarin vrouwen de produktie van wetenschappelijke kennis kunnen veranderen hangt ten nauwste samen met de materiële voorwaarden en de sociale structuren van het wetenschappelijk bedrijf. De strategie van positieve actie, die bedoeld is om vrouwen gelijke toegang tot wetenschappelijke carrières te geven, is voor het veranderen van de cognitieve inhoud van wetenschap ontoereikend. Het veranderen van de inhoud van wetenschappelijke kennis vereist tevens andere substantiële veranderingen in het wetenschappelijk bedrijf, zoals bijvoorbeeld veranderingen in de infrastructuur van de wetenschap, in de disciplinaire tradities, en in de laboratoriumpraktijken: allemaal hecht verankerde structuren die zich niet zomaar laten veranderen. Misschien is het ook mogelijk om een strategische positie te verwerven in de netwerken waarin wetenschappelijke observaties gevormd worden en als feiten en artefacten gevestigd worden, bijvoorbeeld door het mobiliseren van publieken. Deze strategie wordt reeds benut door vrouwengezondheidsorganisaties die de gebruikers van specifieke medicijnen organiseren, teneinde de produktie en marketing-strategieën van farmaceutische bedrijven te veranderen. (...)

De conclusie betreffende de gestructureerdheid van het wetenschappelijk bedrijf is ook van belang voor toekomstige onderzoeksperspectieven. Paradoxaal genoeg zal het overboord zetten van wat altijd gegolden heeft als de radicale angel van feministisch wetenschapsonderzoek (de benadering die stelt dat mannen het probleem zijn), nieuwe perspectieven openen voor feministisch onderzoek. Het aan het licht brengen van de sociale mechanismen en materiële condities die de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis vorm geven, is op zichzelf al een krachtig instrument om de relatie tussen sekse en wetenschap te evalueren. Deze aanpak laat zien dat sekse veel meer met wetenschap verbonden is dan tot nu toe in feministisch wetenschapsonderzoek naar voren komt. In femi-

nistische uiteenzettingen over wetenschap wordt sekse meestal gelokaliseerd in vier verschillende aspecten van het wetenschappelijk bedrijf, namelijk in de input (als ideologieën over gender), in de actor (mannelijke wetenschappers), in de methodologie (observaties met een mannelijke 'bias') en in de output (theorieën met een mannelijke 'bias'). Dit onderzoek laat zien dat sekse zich niet alleen bevindt in de input (pré-ideeën), in de methodologie (tests) en in de output (theorieën, diagnostische technieken en medicijnen), maar ook in het onderzoeksmateriaal (eierstokken, urine, chemische stoffen), en testobjecten (vrouwelijke en mannelijke organismen), in disciplines en medische specialismen (gynaecologie), en in de publieken (vrouwelijke en mannelijke patiënten). Zo bezien is de relatie tussen sekse en wetenschap veel gevarieerder en complexer dan in eerder onderzoek naar voren kwam. (...)

Wat zijn we te weten gekomen over de tweede aanname in feministisch wetenschapsonderzoek, waarin wordt gesteld dat wetenschap een schepping is van de geest, die ideeën en theorieën over het sekseverschil voortbrengt? Dit onderzoek laat zien dat de macht om sekse te controleren niet alleen belichaamd is in wetenschappelijke theorie maar ook in artefacten. Wetenschap produceert niet alleen theorieën, maar introduceert ook artefacten zoals chemische stoffen, diagnostische technieken en geneesmiddelen. De nadruk op de materialiteit van wetenschap haalt een belangrijke eigenaardigheid van de laboratoriumwetenschappen naar voren: hun macht om artefacten, fenomenen die niet bestonden voor de interventie door laboratoriumwetenschappers, te creëren. In de woorden van Ian Hacking:

'Laboratoriumwetenschap (...) brengt met zich mee dat er fenomenen worden gecreëerd: de zuivering en stabilisatie van fenomenen die niet in zuivere vorm kunnen bestaan in het universum. (...) In het laboratorium kunnen fenomenen in leven worden gehouden of, als dat interessant is, worden teruggeroepen, of worden vergeeten, of worden veranderd in kant en klare, op andere gebieden toepasbare technologieën. Dit idee van het zuiveren, het creëren en het reguleren van fenomenen (inclusief de wereld waarin we leven) impliceert dat er gedacht en getheoretiseerd wordt over de materiële werkelijkheid. Tevens impliceert het interactie met die werkelijkheid en, letterlijk, het opnieuw creëren van de werkelijkheid. Waar ik me hier op richt, is niet de constructie van feiten als feiten (figuurlijk gesproken) maar het tot leven brengen van gebeurtenissen en regelmatigheden.' (Hacking 1989, pp. 19-20)

Wat Hacking hier aan de orde stelt is van cruciaal belang voor de wijze waarop we de relatie tussen sekse en wetenschap beoordelen. Aandacht voor de materialiteit van wetenschap betekent een belangrijke aanwinst voor het feministisch model van de verhouding tussen sekse en wetenschap. De invloed van de wetenschap op de wijze waarop we over sekse denken wordt zowel door theorieën als door dingen, feiten en artefacten bemiddeld. Het idee dat wetenschap voorname-lijk zou bestaan uit teksten en theorieën gaat voorbij aan de meest krachti-

ge middelen die wetenschappers tot hun beschikking hebben om de wereld waarin we leven te seksualiseren. Laboratoriumwetenschappen scheppen letterlijk nieuwe fenomenen. Of, zoals Hacking stelt:

‘We hebben de geslachtshormonen niet zomaar ergens in een vergeten hoekje aangetroffen, als een verlaten eiland, verloren in de mist. We hebben zelf de geslachtshormonen in het leven geroepen.’ (Hacking 1989, p. 21)

Een wereld met hormonen ziet er heel anders uit dan een wereld zonder hormonen. Hormonen hebben de medische behandeling van het menselijk lichaam vorm gegeven. Hormonen hebben een nieuw specialisme in de wetenschap tot stand gebracht. Hormonen hebben de autoriteit van medisch specialisten en laboratoriumwetenschappers veranderd.

Het is voor feministische wetenschapskritici van essentieel belang om zich rekenschap te geven van de materialiteit van het wetenschappelijk bedrijf. Dit onderzoek toont aan dat de constructie van wetenschappelijke theorieën verstrengd is met testmethoden, onderzoeksmateriaal en -apparaten. Deze materialiteiten geven in dezelfde, of misschien zelfs in sterkere mate dan wetenschappelijke theorieën vorm aan de wijze waarop we over sekse denken. Aandacht voor de materialiteit van wetenschap maakt duidelijk dat de constructie van geslachtsspecifieke betekenissen en praktijken niet beperkt is tot het domein van de theorieën en de semiotiek. Laboratorium- en medische praktijken spelen in het tot stand brengen van deze betekenissen en praktijken een belangrijke rol.

Vertaling: Joke Hermes en Evelien Tonkens

Annemieke van Drenth

De zorg om het Philipsmeisje

Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in
Eindhoven (1900-1960)

Annemieke van Drenth promoveerde op 8 mei 1991 in de sociale wetenschappen aan de Universiteit van Leiden. In haar proefschrift, uitgegeven door de Walburg Pers in Zutphen (f 39,50), beschrijft zij de geschiedenis van de zorg om de vele duizenden meisjes die in de periode 1900-1960 de fabrieken van Philips in Eindhoven bevolkten. In haar onderzoek, gebaseerd op archiefmateriaal en *oral history*, komt zowel de achtergrond

van de inschakeling van jonge ongeschoolde arbeidsters aan de orde, als de bezorgdheid om de meisjes van Philips in woord en daad. Onderstaand fragment (uit het begin van het eerste hoofdstuk, pp. 12-15) geeft een beeld van de inzet van het boek.

Het donkere licht, de roman van Antoon Coolen over het lot van een willekeurig Brabants fabrieksmeisje terechtgekomen in de zich snel ontwikkelende lampenindustrie in de grote stad, is niet het enige voorbeeld van literaire aandacht voor meisjes en vrouwen in fabrieken. Zo schreef Piet van Aken met *Klinkaart* (1954) een soortgelijk verhaal over de intrede van een jong meisje in de keiharde cultuur van een steenfabriek. Het verkopen van de arbeidskracht als fabrieksarbeidster betekent in dit verhaal onvermijdelijk ook het zich onderschikken aan de seksuele verlangens van de baas. Nieuwelingen worden abrupt ingewijd. Om aan het werk te blijven en geld te kunnen verdienen rest hun niets dan meegaandheid.

De literaire aandacht voor fabrieksmeisjes kent ook recentere uitingen. Bekend is het verhaal van Tessa de Loo over *De meisjes van de suikerwerkfabriek* (1984). Hun saamhorigheid en balorigheid culminerend tijdens een van de dagelijkse treintochten naar de fabriek in een collectieve seksuele aanval op een nieuwbakken conducteur. Vergeleken met de oudere verhalen lijken de rollen nu omgedraaid. Niet de meisjes zijn slachtoffers van de seksuele onderschikingsdrang van mannen, maar een man wordt het slachtoffer van hun verlangens. Trix, de nieuwkomer in het fabrieksmeisjesgezelschap, vraagt zich tijdens de séance vertwijfeld af of het hier gaat om vernedering uit wraak of om een drang tot opwindning, ter doorbreking van de dagelijkse sleur. In ieder geval ziet ze in dat ze, als ze erbij wil blijven horen, zich onmogelijk kan distantiëren van het gezamenlijk optreden. Dus doet ze mee.

Niet alleen in literaire fictie spelen fabrieksmeisjes een rol. Ook in eigentijds televisie-amusement komen we ze tegen. De Engelse televisie zond een serie uit getiteld *Making out* over de belevenissen van de vrouwelijke werknemers van 'Lyne Electronics'. In Nederland bracht de KRO in 1987 het televisiespel *Breekbaar* op het scherm. Ook hier gaat het om een meisje dat in een fabrieksgemeenschap binnenkomt. De fabriek produceert suikerwerk. Emma, het nieuwe fabrieksmeisje, is de onschuld zelve: verlegen en afwachting. Het breekbare karakter van de suikerwaar die door de meisjes verpakt moet worden staat ook voor de aard van het nieuwe meisje. Om haar positie als fabrieksmeisje veilig te stellen moet Emma echter even 'hard' worden als de haar omringende meisjes. Het valt haar niet licht want zowel binnen als buiten de fabriek wordt misbruik van haar gemaakt. En als ze dan ook nog allerlei ongewenste intimiteiten van haar chef moet ondergaan, omdat hij haar anders wegens incompetentie dreigt te ontslaan, wordt ze uiteindelijk keihard: ze sluit de man bij de volgende poging tot toenadering op in een koelcel.

Meisjes in fabrieken vormen een dankbaar literair thema. De vraag dringt zich op wat daarvan de reden is. Opvallend in de hierboven gepresenteerde literaire uitingen over fabrieksmeisjes is een ambivalentie in toonzetting. Of het nu gaat om Coolens schets van de goede eenvoud in de Peel, waar stille liefde en familiale trouw de kern vormen van een hardvochtig, arbeidzaam maar altijd eervol bestaan, of om Van Akens visie op de kinderlijke reinheid van het jonge vrouwenleven, hun verhalen spreken niet alleen een taal van afkeuring. Evenzeer toont men zich geboeid door de lotgevallen van meisjes in fabrieken. Deze fascinatie tekent de belangstelling van de auteurs voor fabrieksmeisjes evenzeer als de verontwaardiging over en veroordeling van hun situatie, die op het eerste gezicht dominant lijken.

Ook de recentere fictie over fabrieksmeisjes ontleent spanning aan de ambivalentie tussen veroordeling en fascinatie. Meisjes wreken mannelijk machtsvertoon door zich niet langer als objecten te laten behandelen. Daarmee is een morele eenduidigheid verdwenen en wordt de fascinatie door de meisjes geïntensiveerd. In het geval van *De meisjes van de suikerwerkfabriek* van De Loo gebeurt dit door een hoogst ongebruikelijke daad die de fabrieksmeisjes plegen: de verkrachting van een man. De vroeger alom veroordeelde trein- en busritten van fabrieksmeisjes samen met mannen en jongens worden door De Loo aangegrepen om de andere kant van de medaille naar voren te brengen. Zij speelt met de nieuwsgierigheid naar wat er precies gebeurde in die treinen en bussen en hoe (seksueel) actief de meisjes daarbij betrokken waren. Onzekerheid omtrent

de beweegredenen van de meisjes en omtrent hun vrouwelijkheid in relatie tot mannelijke macht houdt de aandacht gevangen en ondermijnt de voor de hand liggende veroordeling. Veel minder is dit het geval in het televisiespel *Breekbaar*. De spanning ligt hier in de seksuele onderschikking van de meisjes aan een mannelijke chef en de 'logische' wraak van het meest gedupeerde meisje. Hier zijn het de andere fabrieksmeisjes die als amoreel verschijnen. Zij zijn niet solidair met nieuwelingen en spelen hun individualistische spel van obstructie tegen een als even amoreel voorgestelde fabrieksorde. Daardoor blijft echter toch de fascinatie rond de drijfveren van meisjes in de fabriek intact.

Maar niet alleen in fictie over fabrieksmeisjes speelt de spanning tussen veroordeling en fascinatie een belangrijke rol. Ook de hausse in sociaal-wetenschappelijke literatuur en de ontwikkeling van opvoedingsactiviteiten rond fabrieksmeisjes getuigen hiervan. Veel auteurs die over in de industrie werkende meisjes schreven en mensen die in de praktijk met hen te maken hadden, vertonen ambivalentie. Enerzijds zijn er bezorgdheid om het lot van fabrieksmeisjes en veroordeling van de fabriekscultuur waarin deze meisjes opgroeien tot volwassen vrouwen. Anderzijds is men er nieuwsgierig naar en erdoor geboeid. Fabrieksmeisjes vormden een speciale categorie jongeren. Zij waren 'anders', belichaamden veranderingen en trokken daardoor aandacht. Dit verhaal over de geschiedenis van de zorg voor meisjes in fabrieken is een poging de achtergronden van de spanning tussen veroordeling en fascinatie in kaart te brengen.

Dit boek gaat over de geschiedenis van de zorg voor een specifieke groep fabrieksmeisjes in Nederland, de meisjes van de Philipsfabrieken in Eindhoven. De achtergrond van de keuze voor deze verbijzondering bespreek ik later. Allereerst ga ik in op de twee cruciale lijnen in mijn problematiek: 'jong-zijn' en 'vrouw-zijn'. In de twee volgende paragrafen schets ik eerst beide lijnen afzonderlijk. Aan 'jong-zijn' en 'vrouw-zijn' verbind ik de categorieën *jeugd* en *gender*. Via een beknopte sociale geschiedenis komt de betekenisontwikkeling van deze categorieën aan de orde. Het gaat hierbij vooral om de maatschappelijke erkenning van een aantal 'kwesties'. Die blijkt zowel uit het denken en spreken over jongeren en vrouwen als uit de manier waarop zij (sociaal) bejegend werden. Fabrieksmeisjes bevinden zich als het ware op het knooppunt van beide lijnen. Zij belichamen beide categorieën, zijn zowel jong als vrouw. In de *zorg* om fabrieksmeisjes zien we kwesties rond jeugdigheid en vrouwelijkheid samenvloeien. Gezien de fricties tussen een goede meisjesopvoeding en arbeid in de industrie vormden fabrieksmeisjes in pedagogische reflecties en in opvoedkundig handelen een speciale groep. In een uitgebreide paragraaf over de zorg voor fabrieksmeisjes geef ik een beeld van de historische verschijningsvormen hiervan: in politieke debatten en maatregelen, in een groeiende wetenschappelijke interesse en in opvoedingspraktijken gericht op fabrieksjeugd en met name op de meisjes.

(...) Inzet van mijn betoog is inzichtelijk te maken hoe 'het fabrieksmeisje' als prototype van het meisje in gevaar in en door zorgende macht gestalte kreeg.

Dit gebeurde in denken over opvoeding en in opvoedingspraktijken gericht op meisjes in fabrieken. Het functioneren van deze praktijken in wisselwerking met een groeiende kennis over de psyche van deze meisjes, maakte dat fabrieksmeisjes steeds pregnanter als speciale doelgroep voor opvoedings- en vormingsactiviteiten naar voren kwamen.

Stellingen

* Merkwaardig genoeg dankt 'mevrouw Philips' de aandacht die zij een tijdlang in feministische kringen genoot niet aan haar eigen (zorg)activiteiten (bijvoorbeeld ten aanzien van fabrieksmeisjes), maar aan haar man.

(Naar aanleiding van de zogenaamde 'mevrouw Philips-theorie' gelanceerd door Dolle Mina in de brochure *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd*. Amsterdam 1970, pp. 7-9.)

* Theorievorming op het terrein van vrouwenstudies noopt tot aanvulling van 'gender' met noties over de status van het subject, de werking van macht en de dynamiek van de geschiedenis.

Verslag van twee lezingen

Marianne Bogaard en Antina de Jong

Vrouwen, islam en seksualiteit

Een verslag van de Aletta Jacobs-lezingen
in Groningen

Vrouwen en seksualiteit

Op 8 maart jongstleden, de internationale vrouwen-dag, was Shere Hite te gast in Groningen. Daar hield zij de tiende Aletta Jacobs-lezing. Hite is cultuurhistorica en onderzoekster in Amerika en vooral bekend – zo niet berucht – om de *Hite Reports*, de spraakmakende rapporten over de seksualiteits-beleving van vrouwen. In haar lezing spreekt zij ook over psychologie, seksualiteit en vrouwen.

Eerlijk gezegd is er bij mij niet veel blijven hangen van alles wat ze verteld heeft. Nonchalant, haar hoofd afwisselend links en rechts door een hand ondersteund is het alsof ze voortmijmert over uitspraken die ze in haar vele interviews gehoord heeft. Dit ontlokte mij – en een medetoehoorder – de uitspraak: 'Goh, ik denk wat duurt die inleiding lang.' Ondanks het ietwat vage en warrige verhaal zijn er twee dingen die duidelijk naar voren kwamen.

Hite vindt dat vrouwen eens op moeten houden met eindeloos zichzelf te onderzoeken en te willen veranderen. Er mankeert niks aan vrouwen, het is alleen de psychologie die hun wijsmaakt dat er van alles en nog wat mis is met hen. De psychologie is negatief voor vrouwen, ze onderdrukt en veroordeelt. Vrouwen zijn altijd té ...; te liefdevol, te afhankelijk, te emotioneel. Ik hoor een 'het-is-niet-te-geloven' in haar stem als ze dit zegt en zich vraagt waarom we niet eens gaan kijken naar wat er allemaal mis is met mannen. Daar kun je vast ook boeken over vol schrijven. Naast de psychologie is het de sociale druk die op vrouwen uitgeoefend

wordt en eisen stelt hoe ze moeten zijn. Het is, volgens Hite, nodig om een heel andere benaderingswijze te ontwikkelen, waarin de inbreng van vrouwen niet afgemeten wordt aan die van mannen, maar de eigen waarde daarvan benadrukt wordt. Een eerste goede actie zou zijn om de psychologie af te schaffen.

Wat door alles heenklinkt is het ongeloof, de verbijstering van Hite dat vrouwen dit met zich laten gebeuren. Ze zijn zo navelstaarderig bezig, dat ze vergeten welke enorme kracht ze kunnen vergaren als ze de handen ineen slaan en er sámen tegenaan gaan. Tenslotte is 52 procent van de wereldbevolking vrouw... Waarom doen vrouwen dit niet? Tja, denk ik, waarom doen we dat eigenlijk niet? De vraag is dan – en ook Hite heeft hier geen pasklaar antwoord op – wát moeten vrouwen doen? Staken, een revolutie ontketenen, of wat?

Hoewel het hele verhaal van Hite niet heel nieuw was, is het wellicht goed om alles weer eens te horen. Sommige dingen kunnen kennelijk niet vaak genoeg gezegd worden.

Als co-referente trad Iteke Weeda op. Laten we het erop houden dat het inderdaad weer een optreden was. Ze slaagde er aardig in het publiek in beroering te brengen en veel reacties van goed- en afkeuring op te roepen. Een oplossing die Weeda aandroeg was, geloof ik, dat we allemaal maar biseksueel moeten worden.

Al met al geen opzienbarende Aletta Jacobs-lezing, maar die Hite ligt me wel. Ze staat op haar stuk, neemt geen blad voor de mond en laat zich absoluut de kaas niet van het brood eten. Ik denk dat we wel meer van zulke vrouwen kunnen gebruiken.

Antina de Jong

Vrouwen en islam

De tweede lezing in de Aletta Jacobs-cyclus was veelbelovend. Wie zou beter geschikt zijn om iets te zeggen over het onderwerp 'Women in Islam' dan Nawal El Saadawi; vrouw, afkomstig uit een moslim-familie en feministe? Veel vrouwen en een

aantal mannen waren gekomen om te horen wat deze schrijfster te vertellen heeft.

Nawal El Saadawi komt uit een arme boerenfamilie in Egypte. Omdat haar vader de enige zoon was kreeg hij, nadat zijn moeder weduwe geworden was, de kans om naar school en naar de universiteit te gaan. Daar ontwikkelde hij een verlichte visie op de islam. Saadawi's moeder heeft door haar huwelijk niet verder kunnen leren, en moedigt haar dochter aan dat wel te doen. Saadawi krijgt echter steeds meer het idee dat het onderwijs onvolledig is. In haar studie medicijnen worden alleen de afzonderlijke delen van het lichaam behandeld, niet het lichaam als geheel. Als ze als arts in een dorp gaat werken, begint ze in te zien dat medicijnen, politiek, geschiedenis, religie en economie samenhangen. Deze grondhouding, dat niets apart behandeld kan worden, zal ze zich gaandeweg meer eigen maken. Ze praat daarom ook niet alléén over het feminisme. Zoals vrouwen beroofd zijn van haar geschiedenis, zo ook de Derde Wereld. Vrouwenonderdrukking en kolonialisme hangen ten diepste samen, en het sprekende voorbeeld dat het kolonialisme nog springlevend is, is de Amerikaanse interventie in de Golf. Het laatste zit haar hoog. Zó hoog dat misschien 'de visie van een Egyptische op de rol van Amerika in de Golf' een passender titel voor haar lezing was geweest.

Na zichzelf geïntroduceerd te hebben gaat ze echter eerst dieper in op het beeld dat in het Westen heerst van de islam. Polygamie, sluiers en vrouwenbesnijdenis hebben niet alleen met de islam te maken; zij bestonden al voor het jodendom en konden ontstaan toen vrouwen meer en meer als privé-bezit werden gezien. Oorspronkelijk werden vrouwelijke godinnen als Isis in het Oude Egypte ook geassocieerd met zaken als lucht of intellect. Later werd die associatie beperkt tot het lichaam en de vruchtbaarheid en werd het lichaam sterk gedegradeerd. De dubbele standaard die ontwikkeld werd voor vrouwen en mannen is dus niet specifiek verbonden met de islam. 'Women are not oppressed by religion', volgens Saadawi. De echte oorzaak van de onderdrukking van vrouwen is politiek en economisch. Vrouwen kunnen niet vrij zijn in een land dat niet vrij is, dat beheerst wordt door imperialisme en kolonialisme. Met deze verbinding tus-

sen feminisme en strijd tegen imperialisme houden vrouwen in de islam zich bezig. Zo waren vrouwen in Egypte aan sterke beperkingen onderhevig ten tijde van president Sadat, die een op de Verenigde Staten gerichte politiek voerde. Feministes in Nederland zouden zich meer bewust moeten zijn van het feit dat ze politieke en internationale onrechtvaardigheid in stand houden door alleen te strijden voor haar eigen belang. Ondertussen is een neokoloniale macht bezig het gebied waar zijzelf vandaan komt, onder het mom van een 'nieuwe internationale orde', onder controle te krijgen...

Ongeveer de helft van de spreektijd is nu om. Er is al heel wat gezegd, maar naar mijn idee is het onderwerp van de lezing, de positie van vrouwen in de islam, nog nauwelijks aan bod gekomen. De spreekster geeft dan ook aan 'na deze introductie' in te gaan op haar eigenlijke onderwerp. Ze heeft veel studie gedaan naar de bijbel, de koran en het Oude Testament – ik neem aan dat ze met het laatste de Torah bedoelt – en is tot de conclusie gekomen dat God bevrijd moet worden uit de dode teksten. Als voorbeeld hoe het niet moet haalt ze verschillende vormen van fundamentalisme aan. Zo komt ze terecht bij Saoedi-Arabië, dat fundamentalistischer is dan Irak, maar nu door het Westen gesteund wordt. De cirkel is rond: de meest zichtbare onderdrukking die op dit moment (maart 1991) plaatsvindt is de oorlog, de volkerenmoord in de Golf. Vrouwen, aldus Saadawi, hebben een dubbele rol in het vechten tegen onderdrukking; zij vechten op wereldwijde schaal en thuis.

Na de lezing hield Hilda Verwey-Jonker een co-referaat. Omdat zij niet in wilde gaan op de Golfoorlog, en juist deze oorlog in het hele verhaal van Saadawi verweven was, behandelde ze niet zozeer de lezing zelf, maar de houding in Nederland ten aanzien van de islam. Daardoor sloot het co-referaat nauwelijks aan bij de lezing. Door de polemische wijze waarop Saadawi de Golf-kwestie aan de orde had gesteld, was het voor Verwey-Jonker moeilijk hier een reactie op te geven.

Hoewel de lezing van Saadawi inhoudelijk gezien volstrekt niet aan de verwachtingen voldeed, en ik niet veel wijzer ben geworden over de positie van vrouwen in de islam, is mijns inziens toch een be-

langrijke kwestie naar voren gekomen. Saadawi verwijt westerse feministes onderdeel te zijn van een systeem dat onderdrukking van de Derde Wereld legitimeert, zonder dit systeem ter discussie te stellen. Ik denk dat het iets te gemakkelijk is te praten over het feminisme en het systeem. Feministes in het Westen mogen onderdeel zijn van een systeem dat imperialistisch en kolonialistisch is, zij vallen tegelijkertijd de structuren van dit systeem aan. Maar de vraag blijft in hoeverre we bijdragen aan de instandhouding ervan ten koste van anderen, terwijl we onze eigen positie bevechten. Deze vraag heeft Saadawi op indringende wijze gesteld. Omdat zij onze situatie van buitenaf bekijkt, kan niet van haar gevraagd worden de nuances aan te brengen. Dat zullen we zelf moeten doen.

Marianne Bogaard

Recensies

Lidy Schoon

De medische constructie van het vrouwelijke

The science of woman. Gynaecology and gender in England, 1800-1929

Ornella Moscucci

Cambridge (University Press) 1990,
278 blz., geb. f 122,-

The eternally wounded woman. Women, exercise and doctors in the late nineteenth century

Patricia A. Vertinsky

Manchester (University Press) 1990,
279 blz., geb. f 112,-

In de vrouwengezondheidszorg zijn de eerste inzichten over het seksisme binnen de geneeskunde ontleend aan het boek van Ehrenreich en English: *For her own good* uit 1978. Met dit boek legden de auteurs onderdrukkingsmechanismen bloot en haalden de stelling onderuit dat de medische wetenschap sekse-neutraal zou zijn. Inmiddels is de tijd rijp om ook op dit terrein een stapje verder te gaan dan het vaststellen van vrouwenonderdrukking. In die opzet zijn Ornella Moscucci en Patricia Vertinsky geslaagd. Hun onderzoek levert een aantal nieuwe feministische gezichtspunten op.

Moscucci's bijdrage bestaat vooral uit het nuanceren van de eenduidige tegenstelling mannelijke artsen versus vrouwelijke artsen, vroedvrouwen en vrouwelijke patiënten. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de invoering van de verlostang die illustratief wordt geacht voor de toenemende mannelijke bemoeienis en overname van het vanouds tot het vrouwendomein behorende gebied van de verloskunde. Het gebruik van instrumenten dat voorbehouden was aan mannen, creëerde een scheidslijn

tussen mannelijke en vrouwelijke verloskundige arbeid. Door haar onderzoeksaccent te leggen op de professionele ontwikkeling van de gynaecologie, kwam Moscucci op het spoor van tegenstellingen binnen de medische professie zelf. Het gebruik van de verlostang was zo'n heet hangijzer, dat er zich zelfs twee stromingen manifesteerden: een meer technologisch ingestelde groep tegenover hen die de 'natuur' haar gang wilde laten gaan. Het eenzijdige misogynie beeld van de gynaecologie, dat met name door de beschrijving van Ehrenreich en English gebaseerd is op de vele gynaecologische ingrepen, wordt door Moscucci eveneens geplaatst in een breder kader van tegenstellingen dan alleen die van de seksen. Zo werd in de natuurwetenschappelijke geneeskunde van dat moment op levend materiaal geëxperimenteerd en ontstond in 1830 als reactie hierop in Engeland en Amerika een anti-vivisectiebeweging. De kritiek van feministische zijde op het veelvuldig opereren van vrouwen viel samen met deze beweging. De talrijke ovariectomieën (verwijdering van de eierstokken) werden bekritiseerd als verminkend en castrerend. Ook het speculum-onderzoek, benoemd als 'instrumentele verkrachting', moest het ontgelden. Het grote aantal sterfgevallen na ovariectomie (44,5%) leidde tussen 1840 en 1850 tot een controverse. De beroepsvereniging van chirurgen wees officieel de operatie af. Vele operateurs laptten dit standpunt echter aan hun laars. Behalve deze discussie over de rechtmatigheid van de ingreep, blijkt dat de ovariectomie tevens inzet werd van een monopoliestrijd tussen chirurgen en verloskundigen over het gebied van buikchirurgie.

In de Londense academische ziekenhuizen hadden de chirurgen zich het alleenrecht van de buikchirurgie toegeëigend en bewerkstelligd dat verloskundigen geen ovariectomie mochten uitvoeren. Landelijk, zoals in het nu nog bestaande gerenommeerde medische vakblad *The Lancet*, sloeg men deze ontwikkeling met zorg gade. De strijd om het alleenrecht zou ten koste gaan van de patiënt, daar vaardigheid en ervaring niet het uitgangspunt vormden. Deze onverkwikkelijke situatie speelde de gynaecologen in de kaart; waar twee honden vechten om een been gaat de derde ermee heen. In tegenstelling tot de chirurg en de verloskundige die

slechts deskundig waren op een deelterrein, bezat de gynaecoloog verbonden aan een vrouwenkliniek zowel kennis van de buikanatomie als chirurgische competentie. De vrouwenklinieken gingen dan ook door met het uitvoeren van de ovariectomie. Daarmee namen zij het voortouw bij de uitbreiding en vestiging van de chirurgische gynaecologie. Uit Moscucci's onderzoek blijkt dat de gezondheidstoestand van vrouwen niet op de voorgrond stond bij de (chirurgische) ontwikkeling van de gynaecologie. Het belangrijkste *Leitmotiv* vormden het handhaven en versterken van de eigen professie ten opzichte van andere medische specialisaties.

Het begrip 'gender', opgenomen in de ondertitel van het boek, wordt door Moscucci niet nader uitgewerkt maar gebruikt als synoniem voor 'seksrol'. De verdienste van Moscucci ligt dan ook meer in de beschrijving van het professionaliseringsproces van de gynaecologie.

Meer aanknopingspunten voor het ter discussie stellen van lichamelijkheid als vaststaand gegeven, biedt het onderzoek van Patricia Vertinsky. In eerste instantie roept het verbazing op dat een boek verschenen in de serie *History of Sport* zo diep ingaat op de negentiende-eeuwse medische geschiedenis. In haar inleiding zegt Vertinsky dat biologisch veronderstelde sekseverschillen uit de vorige eeuw nog steeds gebruikt worden als rationalisaties voor het uitsluiten van vrouwen van sportbeoefening. Uit haar onderzoek blijkt dat lichamelijkheid geen vaststaand en a-historisch begrip is en dat er een voortdurende wisselwerking is tussen sociale en biologische processen. Zo beschrijft zij hoe lichaamsprocessen als menstruatie en overgang geïnterpreteerd werden en hoe dat bijvoorbeeld in de discussies over beroepsarbeid en studie van middenklasse-vrouwen, de sociale ruimte van vrouwen inperkte. De menstruatie en overgang zouden het stressvolle begin en einde van de vrouwelijkheid aangeven. Als 'een eeuwige wond' zou de menstruatie vrouwen gedurende dertig jaar sterk invalideren. Meisjes uit de hogere en middenklassen kregen veel rust voorgeschreven. Tot de puberteit konden meisjes net als jongens actief zijn, daarna dienden zij zich geheel te concentreren op de ontwikkeling van hun voortplantingsorganen. Deze visie stoelde op de 'vitale-energietheorie': elk mens

heeft vanaf de geboorte een bepaalde hoeveelheid energie die, naarmate meer aangesproken, sneller leidt tot veroudering. Vrouwen dienden zoveel mogelijk energie te reserveren voor het voortplantingsproces. Vrouwelijke artsen uit die tijd wezen op het klassekarakter van de medische voorschriften. De beroepsbeperkingen en de week rust per maand, golden niet voor menstruerende vrouwen uit de lagere klassen, die zware lichamelijke arbeid verrichtten.

Bij dit onderwerp blijkt dat 'het biologische' en 'het sociale' op twee manieren op elkaar inwerken. Aan de ene kant werd de biologie ingezet om sociale beperkingen van vrouwen te legitimeren en te bewerkstelligen. Aan de andere kant waren het de medische beperkingen voor lichaamsbeweging die maakten dat vrouwen zich lichamelijk minder ontwikkelden dan mannen. Vertinsky wijst erop dat vele hedendaagse vrouwelijke topsporters geen menstruatie hebben. Op het moment dat de sport niet meer zo intensief beoefend wordt, komt de menstruatie weer op gang. Dit geeft een duidelijke relatie aan tussen lichaamsinspanning en menstruatie.

Net als bij de menstruatie, construeerde de medische theorie over de overgang een sociale perceptie van de vrouw als 'één en al lichaam'. De overgang, identiek aan crisis en verlies, zou een gevaarzone zijn waar de vrouw doorheen moest. Het zou een vreselijke omslag zijn van een maandelijks bloedvloeing naar een leven zonder menstruatie. Dat zou alleen maar bloedopeenhoping in het lichaam geven. Daardoor hing er onder vrouwen een beeld van de overgang die, als een soort begin van de dood, een depressieve periode zou inluiden. Vertinsky geeft aan dat de overgang als lichamelijk proces aan verandering onderhevig is. Zo is de gemiddelde leeftijd van het begin van de overgang met tien jaar verschoven: in de negentiende eeuw lag het rond de veertig jaar, in de twintigste eeuw rond de vijftig jaar.

Dat er zoiets bestaat als 'de maakbaarheid van het lichaam' wordt wel zeer duidelijk uit het onderzoek van Patricia Vertinsky. Juist omdat ruim een eeuw medische geschiedenis voorbijtrekt, komen de verschuivingen in het denken over het vrouwelijk lichaam aan het licht. Sociale omstandigheden

blijken van grote invloed te zijn geweest. Haar onderzoek geeft inzicht in de wisselwerking tussen 'het sociale' en 'het biologische' en levert een bijdrage aan het huidige sekse-gender-debat binnen vrouwenstudies.

Hoe de medische constructie van het sekseverschil in Nederland is verlopen, is op grond van beide boeken niet te zeggen. De Nederlandse situatie, buiten beschouwing gelaten dat het niet besproken wordt, wijkt teveel af. Alleen al een verschijnsel als de vestiging van aparte vrouwenklinieken is in Nederland ongekend en bovendien ontstond de gynaecologie als specialisatie zo'n vijftig jaar later. Ook huidige verschillen zoals ons verloskundige systeem met thuisbevallingen en autonoom werkende vroedvrouwen, laten zien dat Nederland een zeer eigen geschiedenis heeft. In die zin geven beide boeken, net als toentertijd dat van Ehrenreich en English, slechts een aantal hoofdlijnen aan.

Jannie Poelstra

Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976

Jolande Withuis

Amsterdam/Meppel (Boom) 1990

447 blz., f 56,-

In het begin van de jaren zeventig was ik korte tijd geabonneerd op het maandblad *Vrouwen*, het orgaan van de Nederlandse Vrouwenbeweging, de NVB. Ik kon mij niet goed vinden in het blad, dat in mijn ogen vooral gevuld werd met artikelen die voor huisvrouwen van belang waren, zoals huurstrijd en acties tegen de verhoging van elektriciteits- en gasprijzen.

Over die NVB verscheen onlangs een zeer uitgebreide en spannende studie, *Opoffering en heroïek*, van de hand van Jolande Withuis. Zij maakt hierin onder andere duidelijk waarom de NVB weinig aantrekkingskracht uitoefende op feministen en vooral waarom de NVB zich in het begin van de jaren zeventig zo fel verzette tegen de opkomende feministische beweging.

Het eerste deel van de dissertatie, getiteld *Van sekse naar klasse*, omvat drie chronologisch opgebouwde politiek-historische hoofdstukken. Hierin beschrijft Withuis hoe de NVB zich ontwikkelde van een niet-partijgebonden vrouwenvereniging tot een communistische vrouwenafdeling waarvoor niet sekse maar klasse het uitgangspunt vormde. In het tweede deel probeert ze deze ontwikkeling te verklaren vanuit de mentale wereld van de leden van de NVB. Zij maakt hierbij uitvoerig gebruik van interviews met (ex-)NVBsters en door hen geschreven teksten. Het resultaat is een collectieve biografie, de geschiedenis van een groep.

In die geschiedenis spelen de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog een belangrijke rol. De NVB ontstond als gevolg van de Tweede Wereldoorlog en had ook nadat veel niet-communistes de beweging hadden verlaten, vooral leden die zich actief hadden ingezet voor de anti-fascistische strijd. Voor deze vrouwen was in de naoorlogse periode in de Nederlandse maatschappij weinig ruimte en erkenning, zeker nadat de Koude Oorlog inzette. Dat Nederland naderhand die oorlogsjaren zo snel mogelijk wenste te vergeten, is bekend. De laatste jaren is er veel aandacht voor de gevolgen die dit collectieve verdringsproces heeft gehad voor de betrokken individuen, alsmede voor hun kinderen. In communistische gezinnen zou nog meer dan elders over die oorlogservaringen zijn gezwezen, aldus Withuis, mede omdat door de Koude Oorlog de voormalige helden al snel tot vijanden werden.

Withuis beschrijft en analyseert uitvoerig hoe binnen de NVB die verdringing werd omgezet in een strijdbaarheid die de vrouwen aan de ene kant een collectieve mogelijkheid bood de oorlogservaringen te dragen, maar die aan de andere kant en op de lange duur leidde tot een ontkenning van wat zij in de oorlog hadden doorstaan. De strijd tegen het fascisme was relevant, wat vrouwen – en mannen – persoonlijk hadden doorgemaakt daaraan ondergeschikt.

Deze negatieve kant werd nog bevorderd door wat door Withuis wordt benoemd als een levensbeschouwelijk regime. Het marxisme was voor NVBsters een levensbeschouwing en werd onder invloed van de Koude Oorlog een regime, waaraan

de leden zich vrijwillig onderwierpen. Er was sprake van juiste kennis over hoe de wereld in elkaar zat en vaste richtlijnen voor gedrag en leefwijze. Dit regime bood houvast en gaf betekenis aan vroeger doorstaan lijden en aan het isolement dat ten gevolge van de Koude Oorlog communistes ten deel viel. Communisten waren in oppositie tegen de bestaande samenleving, werden door die samenleving niet geaccepteerd en tot *outsiders* gemaakt. Het marxisme bood de mogelijkheid deze outsiderspositie te verklaren, te legitimeren en om te zetten in positieve zin. Tevens bracht deze benadering een zeer vijandige houding met zich mee ten opzichte van de anderen, waardoor samenwerking en coöperatie met andere partijen – en in het geval van de NVB andere vrouwenorganisaties – gelijk kwam te staan aan collaboratie met de vijand. Bovendien leidde het tot ontkenning van 'ware' gebeurtenissen, zoals bijvoorbeeld de verkrachting van kampbewoonsters door sovjet-soldaten aan het eind van de Tweede Wereldoorlog. Het levensbeschouwelijke regime bood tevens nauwelijks mogelijkheden voor individualiteit, een sociaal- of gezinsleven. Alles stond ten dienste van een hoger ideaal. Dit had voor de NVBsters verregaande implicaties.

Withuis omschrijft de door de NVB gehanteerde strategie als een overlevingsstrategie. Sekse nam daarbinnen een steeds kleinere plaats in. In een van haar laatste hoofdstukken gaat Withuis uitgebreid in op de oorzaken daarvan. Onder druk van de buitenwereld, die hen in een isolement dreef, maar ook door de sterke nadruk op politiek binnen CPN en NVB maakten NVBsters en vrouwelijke leden van de CPN een steeds scherper onderscheid tussen vrouwelijkheid en politiek en zichzelf en andere, zogeheten a-politieke vrouwen. Vrouwelijkheid werd benoemd als negatief, afgedaan als geklets en in oppositie geplaatst ten opzichte van de politiek, het mannenterrein bij uitstek. Hierdoor werd het moeilijk, zo niet onmogelijk, sekse als een bindend element te zien. Solidariteit met de eigen geïsoleerde groep, de mannelijke communisten, kwam haaks te staan op solidariteit met andere vrouwen, dat wil zeggen niet-communistische vrouwen.

Withuis laat zien hoe dit proces verliep en vooral welke gevolgen dit had voor de NVB als geheel.

De sterke oriëntatie op mannelijke waarden zoals strijd, de loochening van vrouwelijke waarden en het feit dat klasse de enige relevante categorie werd, verklaren ook waarom de NVB zo geschokt reageerde op de tweede feministische golf.

In het bovenstaande heb ik slechts aandacht kunnen besteden aan enkele van de vele boeiende beschrijvingen en analyses die in het proefschrift van Withuis te vinden zijn. Behalve dat dit boek een prachtige biografie biedt van een groep vrouwen, is het waardevolle van deze studie dat zij laat zien hoe sekse onder druk van omstandigheden voor een beweging van oriëntatiepunt en ordeningscriterium verworden kan tot een onbelangrijke, niet wezenlijke en onderschatte categorie. De studie van de NVB is daarmee een belangrijke bijdrage aan de geschiedenis van het Nederlandse feminisme en aan die van de naoorlogse politiek.

Een punt van kritiek heb ik wel en dit betreft de grote nadruk op allerhande socio-psychologische categorieën, hetgeen ertoe geleid heeft dat het boek een buitensporige omvang heeft gekregen. Wat mij betreft had het boek aan vaart en leesbaarheid gewonnen, wanneer Withuis zich minder vaak en uitgebreid had uiteengezet met hetgeen wetenschappers aan termen en theorieën bedacht hebben. Haar verhaal had er mijns inziens weinig bij verloren.

Corrie van Eijl

Denken over sekse in de eerste feministische golf

Ulla Jansz

Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1990,
284 blz., f 48,50

Ulla Jansz promoveerde in december 1990 op haar onderzoek naar de geschiedenis van de eerste feministische golf. Er is in Nederland opvallend weinig gepubliceerd over de eerste golf, en een bruikbaar overzichtswerk ontbrak tot nu toe. *Van moeder op dochter* van W.H. Posthumus-van der Goot uit 1968 moest bij gebrek aan beter nog vaak als na-

slagwerk gebruikt worden. Met dit boek over de geschiedenis van de eerste feministische golf in Nederland wil Jansz deze lacune opvullen.

Bij de 'eerste feministische golf' kun je zowel denken aan de stroom van publikaties die vanaf 1860 verscheen, waarin veranderingen in de positie van vrouwen werden bepleit, als aan de organisaties die ontstonden met het doel die veranderingen te bewerkstelligen. Jansz is vooral geïnteresseerd in de ideeën en minder in een geschiedenis van organisaties of van 'de vrouwenbeweging'. Zij ging op zoek naar denkbeelden van feministen over vrouwelijkheid en sekseverschillen. Daarvoor heeft zij een indrukwekkende hoeveelheid gedrukt materiaal doorgenomen uit de periode 1860-1912. De ideeën van feministen haalde zij uit teksten die zij schreven over de kwesties die in de eerste golf speelden: onderwijs, arbeid, seksuele moraal, kiesrecht en huwelijksrecht.

In de geschiedschrijving van de eerste feministische golf staan verschillen tussen groepen feministen vaak op de voorgrond. Een tijd lang was de tegenstelling tussen 'socialistische' en 'burgerlijke' feministen populair. In de jaren tachtig werd een tegenstelling tussen 'ethisch'- en 'rationeel'-feministen gesignaleerd. Deze traditie om dichotomieën zo centraal te stellen in de geschiedschrijving wordt door Jansz bekritiseerd. Deze tegenstellingen zijn volgens haar met een politiek oogmerk gecreëerd en zijn nauwelijks getoetst aan de bronnen. Dat zal voor iedereen die thuis is in de geschiedschrijving van de eerste golf geen nieuws zijn, want hierop is al eerder kritiek geleverd.¹

Volgens Jansz kunnen de feministische ideeën beter geanalyseerd worden met de begrippen gelijkheid-verschil. Ook over het begrippenpaar gelijkheid-verschil is al het nodige geschreven. In een artikel uit 1986 signaleert Mieke Aerts op basis van het denken over gelijkheid en verschil twee tradities in de feministische beweging, maar zij wijst een tegenstelling tussen beide begrippen af.² In historische kringen is de discussie over gelijkheid en verschil pas goed losgekomen met een publikatie van Joan Scott uit 1988, die eveneens beweert dat de begrippen gelijkheid en verschil elkaar veronderstellen en net als een dichotomie gehanteerd moeten worden.³ Jansz staat wat dit betreft op het-

1899, No. 4.

De liefde in de Vrouwenkwesie.

Nederlandsche Spectator.

-Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Waar is Amor?

Lith. S. Lankhout & Co.

zelfde standpunt als Scott. Het bevreemdt dan ook dat haar boek zo sterk is opgebouwd rond gelijkheids- of verschilargumenten. Daarmee suggereert zij toch een nieuwe dichotomie om vervolgens aan te tonen dat er van een tegenstelling tussen beide soorten argumenten geen sprake was.

Jansz analyseerde brochures en artikelen die vanaf 1860 over het vrouwenvraagstuk verschenen. Haar onderzoek loopt tot 1912 omdat toen de eerste afleveringen van het *Encyclopedisch Handboek*⁴ het licht zagen, die volgens Jansz de geschiedschrijving daarna sterk beïnvloedde.

Zij heeft het tijdperk ingedeeld in drie perioden. Per periode worden de belangrijkste ontwikkelingen binnen de georganiseerde vrouwenbeweging geschetst. Daarna volgt een hoofdstuk over de ideeënontwikkeling, waarin achtereenvolgens de gelijkheids- en verschilargumentaties aan bod komen. Uit de teksten van de verschillende feministen destilleerde zij ideeën over overeenkomsten en

verschillen tussen de seksen. Ook heeft zij gekeken naar denkbeelden over verschillen tussen vrouwen onderling op basis van klasse of burgerlijke staat. De nadruk op gelijkheid of verschil varieerde volgens Jansz per periode, maar bijna steeds werden beide soorten argumenten gebruikt. De redactrices van het blad *Evolutie* waren vrijwel de enigen die niet betraapt konden worden op het gebruik van een verschilargument. Er was, zoals Cott al voor de Verenigde Staten had geconstateerd,⁵ in Nederland geen sprake van een gelijkheids- en een verschiltraditie als tegengestelde denkrichtingen. Wat betreft het gebruik van gelijkheids- of verschilargumenten blijkt de tegenstelling tussen diverse feministen veel minder groot dan de indelingen 'socialistisch-burgerlijk' en 'ethisch-rationeel' suggereren. Bovendien liepen de verschillen volgens Jansz niet parallel met deze tegenstellingen. Zo ziet zij nauwelijks inhoudelijke meningsverschillen tussen socialisten en feministen. De onenigheden tussen bei-

de groepen waren meer gebaseerd op een verschil in prioriteiten en een concurrentie om de aanhang. Ook het onderscheid ethisch-rationeel dekt niet de lading die het in de geschiedschrijving meekreeg. Feministen die rationalistisch genoemd werden bleken immers niet te voldoen aan het criterium van een vergaand gelijkheidsdenken.

Hoewel Jansz niet uit was op een geschiedenis van de georganiseerde vrouwenbeweging geeft haar boek een helder overzicht van de ontwikkelingen in de vrouwenbeweging en van alle kwesties die speelden in de eerste feministische golf. Het register, de uitgebreide opgave van primaire en secundaire literatuur maken het bovendien tot een handzaam en bruikbaar naslagwerk. In die zin heeft Jansz zeker in een leemte voorzien.

De strakke chronologische indeling en de beperking tot een analyse van de ideeën op gelijkheid en verschil hebben er misschien aan meegewerkt dat het meer een handig dan een spannend boek is. Bij haar analyse van de verschillen in de eerste feministische golf is bovendien een aantal opmerkingen te plaatsen. Verschillen tussen feministen of groepen feministen worden beoordeeld op het hanteren van gelijkheids- of verschilargumenten. Zij brengt geen gradatie aan in de argumenten. Ideeën over aparte belangen van vrouwen en over de eigen aard van vrouwen zijn bijvoorbeeld beide verschilargumenten. Ook de context waarin bepaalde argumenten gebruikt werden blijft buiten beschouwing, hoewel in de ene situatie eerder een verschilargument en in een andere een gelijkheidsargument gebruikt zal zijn. Als diverse groepen feministen zowel verschil- als gelijkheidsargumenten gebruikten (en dat deed bijna iedereen) concludeert Jansz dat het *dus* wel meeviel met de verschillen. Zo stelt zij op p. 190: 'Overigens is het gegeven dat gelijkheids- en verschilargumenten door de grote meerderheid van feministen in combinatie gebruikt werden, ook een aanwijzing dat de consensus onder feministen vrij groot was.' Dat verklaart echter niet de vaak heftige strijd tussen feministen en socialist en de splitsing in de kiesrechtbeweging. Je kunt ook concluderen dat de begrippen gelijkheid en verschil niet het meest geschikt zijn om de variatie aan ideeën onder feministen en de soms sterk gevoelde verschillen te analyseren. Mogelijk is daar-

voor een louter ideeëngeschiedenis niet voldoende en moeten niet alleen de eerder genoemde context waarin argumenten werden gebruikt, maar ook de politieke praktijk en de onderlinge contacten in de analyse betrokken worden.

Noten

1. Zie onder meer Marijke Mossink, 'Tweeërlei strooming? "Ethisch" en "rationalistisch" feminisme tijdens de eerste golf in Nederland', in: *Socialisties-Feministische Teksten*, nr. 9, Baarn 1986, pp. 104-120.
2. Mieke Aerts, 'Gewoon hetzelfde of gewoon anders? Een feministisch dilemma', in: *Dilemma's van het feminisme. Te Elfder Ure* 39, Nijmegen 1986, pp. 4-13. Eerder gepubliceerd in: *Wending* 39 (1984), nr. 2, en eveneens opgenomen in: J. Hermesen en A. van Lenning, *Sharing the difference. Feminist debates in Holland*. Londen (Routledge) 1991.
3. Joan Scott, 'Deconstructing equality-versus-difference: or the uses of poststructuralist theory for feminism', in: *Feminist Studies*, 14 (1988) pp. 33-50. In het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* stond deze discussie al eerder centraal; zie met name het nummer naar aanleiding van het lustrumcongres 6 (1985), nr. 4, en J. Hermesen en A. van Lenning, *Sharing the difference*, a.w.
4. C.M. Werker-Beaujon, C. Wichmann en W.H. Werker (red.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwen-vraagstuk. Encyclopedisch handboek*. Twee delen, Amsterdam 1914-1918.
5. Nancy Cott, 'Feminist theory and feminist movements. The past before us', in: Juliet Mitchell en Ann Oakley (red.), *What is feminism?* New York 1986, pp. 49-62.

Dorothee Sturkenboom

In de ban van het verhaal. Elfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis

Mirjam de Baar, Ulla Jansz,

Tineke van Loosbroek, Fia Dieteren,

Marjan Schwegman, Anja Petrakopoulos en Inger Elzinga (red.)

Nijmegen (SUN) 1990, 128 blz., f 19,50

Wordt Scheherazade de muze van vrouwenstudies? Op het omslag en in het redactioneel van het laatste *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* is in ieder ge-

val een prominente plaats ingeruimd voor deze be- gaafde vertelster. Scheherazade wist met haar dui- zend en één verhalen het leven te schenken aan vele vrouwen. Bestaat er een mooier ideaal voor de feministische historica? zo lijkt de redactie van de bundel te suggereren. Tegelijkertijd zijn de verha- len van literaire en geschiedkundige schrijvers vaak een bron van vrouwelijke stereotypen en vor- men ze als zodanig een probleem. In dit elfde *Jaar- boek* wil de redactie de relatie tussen fictie en ge- schiedschrijving centraal stellen.

Het themagedeelte opent met een artikel van Ja- net Nelson. Zij onderzoekt of de bijdragen van vroegmiddeleeuwse vrouwelijke geschiedschrijvers te herkennen zijn aan een genderspecifiek perspec- tief. Uit de historische werken van de Byzantijnse prinses Anna Comnena en de non Hrotsvitha van Gandersheim distilleert zij een unieke combinatie van drie elementen: een vrije stijl die resten van mondelinge tradities bevat, een helder inzicht in het machtsspel binnen koninklijke families, en een uit- gesproken belangstelling voor de politieke rol van vrouwen aan het hof. Vervolgens traceert Nelson met behulp van deze kenmerken in een drietal ano- nieme geschiedschrijvingen uit die tijd de sporen van een vrouwelijk auteurschap, al blijft zij erg voorzichtig in haar conclusies. Zij stelt dat het in de vroege middeleeuwen in tegenstelling tot later voor een kleine groep adellijke vrouwen mogelijk was om als geschiedschrijfster of als beschermvrouw van een historisch werk politieke invloed uit te oe- fenen.

In het volgende artikel pleit Karen Peeters voor onderzoek naar de receptie van romans om onze kennis van zedelijkheidsopvattingen in het verle- den te vergroten. Zij gebruikt als voorbeeld de pu- blieke discussie die na de publicatie van *De lotge- vallen van Klaasje Zevenster* van Jacob van Len- nep in 1866 losbarstte. De ontvangst en inhoud van dit boek blijken sterk beïnvloed door de bij de bur- gerij levende ideeën over prostitutie.

Josine Meurs bespreekt het beeld van vrouwe- lijke homoseksualiteit in Nederlandstalige fictie en populair medische werken rond 1900. Zij gaat na in hoeverre deze literatuur sporen draagt van een mo- gelijke overgang van maatschappelijke ontkenning naar medicalisering en veroordeling van homosek-

sualiteit (Foucault) of van een eventuele verschui- ving in de beleavingswereld van lesbische vrouwen, zoals Faderman die in haar boek *Surpassing the Love of Men* beschrijft: van hartstochtelijke vrou- wenvriendschap naar een nieuw opgelegde en geïn- ternaliseerde pathologische identiteit. Haar conclu- sie is dat dit slechts in beperkte mate het geval is. Volgens Meurs heeft het idee dat homoseksualiteit een symptoom is van de ziekte, decadentie en de- generatie van de westerse beschaving een veel dui- delijker stempel gedrukt op de literatuur.

Interessant is ook de polemiek die zij aangaat met Geertje Mak, die al eerder een zestal Neder- landse romans uit het begin van deze eeuw onder- zocht op de betekenissen die aan erotiek en seksua- liteit tussen vrouwen worden gegeven.¹ Meurs be- kritiseert Maks onderzoeksmethode en conclusie waarbij deze veronderstelt dat auteurs bepaalde in- houden in hun teksten – in casu het lesbische als subject – bewust kunnen ontwijken. Hoewel het ar- tikel van Mak op een aantal punten, bijvoorbeeld wat het subjectbegrip en de literaire context betreft, inderdaad beter uitgewerkt had kunnen worden, blijkt de kritiek van Meurs vooral de kritiek van een slechte verstaander te zijn. Zo wijst zij Maks uitspraak dat men aan vrouwen geen actieve sek- sualiteit toekende, resoluut af waarbij ze ter onder- steuning van haar stellingname een aantal voor- beelden van seksueel actieve heterovrouwen in boeken noemt, terwijl duidelijk is dat Mak in deze context juist seksualiteit tussen vrouwen onderling bedoelt. Een ander fundamenteel onderscheid dat Mak in haar tekstanalyses aanbrengt, wordt eve- neens door Meurs genegeerd. Mak besteedt met name veel aandacht aan de overgangen tussen de tekstgedeelten waarin de gebeurtenissen vanuit een lesbisch standpunt beschreven worden (het letter- lijk aan het woord zijn van het lesbische) en de ge- deeltes waarin het verhaal overgaat op het perspec- tief van een externe focalisator (schrijven over het lesbische). Aan deze overgangen schrijft zij terecht veel betekenis toe. In haar lezing van Maks artikel negeert Meurs echter dit belangrijke verschil tussen spreken over en spreken door. Mede als gevolg hiervan stapt ze ook wat al te gemakkelijk over het door Mak gehanteerde subjectbegrip heen: 'De vrouwen in deze citaten verlangen naar, bekennen

aan en fantaseren over een andere vrouw. Ik denk dat er niet meer gedaan hoeft te worden om iets een subject te noemen', aldus Meurs. Hoewel ze hiermee een verrassende subjectopvatting formuleert, vrees ik dat haar kritiek in het algemeen te geforceerd is om meer dan een oppervlakkige bijdrage aan de discussie te leveren. Dat is jammer want de rest van haar artikel is wel degelijk de moeite van het lezen waard.

Behalve deze drie themabijdragen, waarbij ik overigens een uitdieping miste van de wijze waarop de verbeelding in de geschiedbeoefening zelf functioneert, zijn in de bundel de Engelstalige voordrachten van het symposium *The Future of Women's History* opgenomen.² De voordrachten op dit symposium blijken stuk voor stuk gelezen te kunnen worden als bijdragen tot de in dit tijdschrift gevoerde discussie over de toekomst van vrouwenstudies.

In de lezingen van Gisela Bock, Natalie Zemon Davis, Mineke Bosch en Marjan Schwegman keert telkens hetzelfde thema in verschillende vormen terug: het uitsluitingsgevaar dat schuilt in de dominante theorievorming rond het genderbegrip, in de nieuwe dichotomieën die binnen vrouwengeschiedenis gecreëerd worden, in eenzijdige internationalisering, in de beperkte ruimte voor regionale, taalkundige, kennistheoretische en andersoortige verschillen binnen vrouwengeschiedenis en tot slot in de stijl en vorm waarin we onze teksten schrijven.

De genoemde dames vertonen met betrekking tot deze punten een opvallende harmonie. Voor zover enkelen van hen het met anderen oneens zijn, is dat met personen die juist graag polariseren, zoals Joan Wallach Scott en Rosi Braidotti. Is dat vermijden van conflicten een typisch Nederlands trekje dat we maar snel moeten afleren, zoals Braidotti eerder stelde. Nee, mits het niet tot geforceerde pacificatie of onverschilligheid leidt, biedt de pluralistische Nederlandse traditie perspectieven om op tolerante wijze met verschillen om te gaan, is het antwoord van Schwegman. Wellicht is deze traditie ook de oorzaak dat juist Bock met open armen in Nederlandse vrouwengeschiedeniskringen is ontvangen. Hoewel deze Duitse historica zich niet als eerste of enige verzet tegen dichotome elementen in het vrouwengeschiedenis-denken, geeft zij daar

wel als een van de weinigen op consequente en overtuigende wijze vorm aan. Wie een van haar beschouwende artikelen heeft gelezen, zal niet snel meer biologische sekse tegenover gender, vrouwengeschiedenis tegenover gendergeschiedenis, gelijkheid tegenover verschil of integratie tegenover autonomie durven stellen. In Bocks voetspoor treedt Mineke Bosch, die op bijzonder heldere wijze uitsluitende praktijken in de internationale vrouwenbeweging van de eerste feministische golf en vergelijkbare tendensen in de huidige vrouwengeschiedenisbeoefening uiteenzet. Uit haar analyse van de verschillende stijlen waarin Bock en Scott hun ideeën presenteren en uit de daaropvolgende bespreking van Davis' verhaalstructuur door Schwegman, blijkt nogmaals hoezeer de taal en de vorm waarin we ons denken presenteren ook inhoudelijke consequenties hebben.

De voorlopige evaluatie van het genderbegrip lijkt ondanks alle discussie binnen vrouwengeschiedenis nog vrij positief. De gevaren van dichotomisering of neutralisering zijn niet inherent aan het concept, maar schuilen in verkeerde toepassingen ervan. Alert zijn op negatieve neveneffecten maar tevens de mogelijkheden van het genderconcept verder uitbouwen, zo luidt de boodschap van het symposium. Een groter probleem is dat het begrip 'vrouw' mede onder invloed van het relativerende en historiserende gender- en deconstructiedenken alle inhoud dreigt te verliezen. Voor dit dilemma heeft geen van de sprekers een echte oplossing. Schwegman stelt voor om in de geschiedenis meer plaats in te ruimen voor overeenkomsten en nauwelijks veranderende patronen (zoals de relatie tussen het vrouwelijke en het lichamelijke), maar tegelijkertijd erkent zij het reductionistisch gevaar dat hierin schuilt. Bock doet de suggestie om voortaan geen onderscheid meer te maken tussen sekse en gender en aan beide begrippen een culturele en fysiologische dimensie toe te kennen, waardoor er een opening blijft voor continuïteiten. Of het mogelijk is een dergelijke strategie in de praktijk uit te werken, zal de toekomst moeten leren. Dat deze toekomst mede wordt bepaald door ons vermogen tot zelfreflectie, zoals Schwegman concludeert, is ook mijn overtuiging. De verdiensten van de symposiumbijdragen liggen juist op dat

vlak. Dit *Jaarboek* is daarom verplichte kost voor iedereen die wil voorkomen dat ze (onbewust) meewerkt aan de voortzetting van bepaalde uitsluitingspraktijken binnen vrouwenstudies. Openstaan voor verschillen zal leiden tot een interessante, zij het soms dissonerende meerstemmigheid en dat lijkt me voor vrouwenstudies geen al te somber toekomstbeeld. Als we in navolging van Scheherazade duizend en een verhalen vertellen, kunnen we misschien ook onze sultan ervan overtuigen dat vrouwenlevens in alle opzichten de moeite waard zijn.

Noten

1. Geertje Mak, 'Grenzen aan het spreken over het lesbische. Seksualiteit en erotiek tussen vrouwen in Nederlandse romans (1900-1920)', in: *Lover* 15 (1988) nr. 3, pp. 156-163.
2. Zie voor een verslag hiervan eveneens: Jannie Poelstra, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 11 (1990) nr. 43, pp. 320-322.

Summaries

Paula Bradish, *The construction of life. Reproductive and genetic engineering from the perspective of a feminist critique of science*

In this article developments, risks and applications of genetic engineering are sketched. In particular models of nature, viewpoints and lines of argument commonly formulated by those supporting or employing genetic engineering and/or reproductive technologies are discussed. It is made clear that the aim of genetic engineering is not to comprehend life, but rather to alter and manipulate it in the most fundamental way. In doing so, it threatens to destroy life.

Rosi Braidotti, *On contemporary medical pornography*

Of great significance for feminism is the way in which the new reproductive technologies, by officializing the dismemberment of the body, institutionalize dismemberment as the modern condition, thus transforming the body into a mosaic of detachable pieces. In this article this development is connected with the triumph of the scopic drive as a gesture of epistemological domination and control: to make visible the invisible, to visualize the secrets of nature. It is argued that effective feminist interventions in the field of biomedical power will require that strong attention be paid to the politics of visual culture and to the pervasiveness of pornography as the dominant structure of representation in scientific as well as in popular discourse.

Barbara Duden, *The pregnant woman and the public fetus*

In this article Barbara Duden speaks about an entirely new threat to women, one that has so far been overlooked. This threat, which is both new and radical, is one that women of childbearing age are faced with. Scientifically established facts pertaining to pregnancy and birth are picked up by the general media and are thereby transformed into public events. Public discourse thus compacts abstract notions into seemingly tangible images that appear in photographs and as actors in TV programs. And through the interplay of mind and media these highly suggestive images take on their final shape in the physical experience. Her theme is this interaction between the fetus that serves as an icon in the public discussion of a media-saturated society and the perception a pregnant woman has of her own body.

Marta Kirejczyk, *In vitro fertilization, a difficult issue for the women's movement*

In vitro fertilization has quickly been accepted in medical circles throughout the world. Feminists are very concerned about these developments. However, the criticism formulated by the women's movement does not seem to have much impact on the course of the public debate or on political and medical practices. What causes this situation? In the article the author attempts to find an answer. Using the concepts of agenda-building and technological dynamics, a number of aspects of the process of the entrenchment of IVF-technology in society are analysed. The analysis focuses on the conflicting definitions of problems connected with IVF-technology, as developed by the policy makers of the health service and by the women's movement. Attention is paid to the different perceptions of parenthood and motherhood, to the social function of the medical profession and to the contrasting views on the nature of technological progress.

Irma van der Ploeg, *Missing bodies. Reproductive techniques, women's bodies and fathers in dutch policy-reports on in vitro fertilization and artificial insemination*

Based on an analysis of recent dutch policy-reports on IVF and AID, the article describes the specific way in which in the texts studied an opposition is created between medical and (psycho-)social cases of involuntary childlessness. It is argued that this opposition operates as a rhetorical device, which not only discriminates against single and/or lesbian women, but also obliterates women's physical involvement in these techniques (as opposed to the complete lack of medical interference with men's bodies) in such a way that the very possibility to raise important feminist issues is precluded on a conceptual level.

These effects are mediated on the one hand by the construction of 'medical grounds', which include men's as well as women's fertility problems, and 'the couple' as a collective patient, and, on the other hand, by the identification of 'the interest of the child' with the presence of a man as a father-figure.

In the texts this latter notion is used to justify the demand that a man give written permission for the treatment of a woman with IVF or AID. It is argued that this male right to permit or to veto the treatment of women amounts to an important loss of women's autonomy and control over their bodies.

Gegevens over de auteurs

Paula Bradish (1953) studeerde biologie aan de Vrije Universiteit van Berlijn. Momenteel is zij als free-lance medewerkster verbonden aan het *Hamburger Institut für Sozialforschung*, het *Interuniversitäres Forschungsinstitut für Fernstudien* te Klagenfurt en het Bureau gelijke kansen voor vrouwen te Hamburg.

Rosi Braidotti (1954) studeerde Engelse literatuur en filosofie aan de Australian National University en filosofie aan de Sorbonne in Parijs. Zij heeft een aantal jaren als assistent-professor en coördinator aan 'the Colombia University' te Parijs gewerkt en is sinds 1988 als hoogleraar vrouwenstudies werkzaam aan de Rijksuniversiteit van Utrecht.

Barbara Duden is historica en houdt zich bezig met de tijdperkspecifieke waarneming van het lichaam. Momenteel is zij verbonden aan het *Kulturwissenschaftliches Institut* te Essen, bij de werkgroep *Kulturgeschichte der natur*.

Marta Kirejczyk (1947) is natuurkundige en sociaal antropologe. Sinds 1982 is zij als docente en onderzoekster actief betrokken bij de ontwikkeling van vrouwenstudies in de natuurwetenschappen en technologie. Zij werkt nu als coördinatrice vrouwenstudies in de vakgroep Filosofie van Wetenschap en Techniek aan de Universiteit van Twente.

Irma van der Ploeg (1964) studeerde sociale filosofie aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Momenteel is zij als AIO werkzaam bij de vakgroep Gezondheidsethiek en Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Limburg.

